

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

RESMİ TARİHTEN KADIN TARİHİNE

AYŞEGÜL YARAMAN

561

9

RESMİ TARİHTEN KADIN TARİHİNE

AYŞEGÜL YARAMAN

Öğrenimini İzmir, İstanbul ve Paris'te yaptı. 1991'de doktor, 1998'de doçent oldu. Halen Marmara Üniversitesi Fransızca Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim üyesidir.

Anthologie De Nouvelles Turques Contemporaines (1992, Publisud, Paris) ve *Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili* (1999, Bağlam Yayınları) adlı kitabıyla çeşitli makale ve bildirileri vardır.

Elinizdeki kitap *Elinin Hamuruyla Özgürlük* (1992, Milliyet) adlı kitabın ikinci baskısıdır.

Kadınların ayrı bir tarihi yoktur; ama ancak onların bakış açısı ve onların yöntemleriyle zenginleştirildiğindendir ki mevcut tarih bir bütünlüğe ulaşabilir. Oysa klasik tarihte, skandalların, entrikaların dışında kadınlar hep sessizliğe terk edilmiş, onların rol ve statülerini hep erkek filozoflar, siyasetçiler, doktorlar, din adamları belirlemiştir. Ondokuzuncu yüzyıl sonuna dek ev içi rolleri abartılan kadınlara, bu tarihten itibaren, ev dışına çıkması ve daha önceki rollerin uzantısı olarak tüm toplumun anneliğini üstlenmesi görevi verilmiş, böylece o zamana dek "yok" sayılan kadınların "birey"e dönüşmesi süreci başlamıştır.

Ayşegül YARAMAN

ISBN 975-6947-58-6

9 789756 94

BAĞLAM

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

RESMİ TARİHTEN KADIN TARİHİNE

Elinin Hamuruyla Özgürlük

AYŞEGÜL YARAMAN

BAĞLAM

"Bugün bu saat ben size böyle hitap ederken, siz de beni dinlerken şüphesiz biz de tarih yapıyoruz demektir. Bu tarihçeyi torunlarımız bir konferans dolduracak kadar uzun ve iftiharlı yaptıkları zaman elbet bizim âciz ve fakat hüsn-ü ve samimiyetle dolu, bin müşkülâtla elde edilen küçük mücadelemizden de bahis edeceklerdir."

Halide Edip, "Yirminci Asırda Kadınlar",
Mekteb Müzesi, 1 Mayıs 1324, s.4

İÇİNDEKİLER

İkinci Basıma Önsöz	11
---------------------	----

Giriş	13
-------	----

Bölüm 1

Kadın Hareketinin Düşünsel Temellerinin Atılması Süreci	17
---	----

A- <i>Kadın Sorunsalının Çağdaşlaşma Olgusu Bağlamında Gündeme Gelişi</i>	21
---	----

1- Tanzimat'ın İlanını İzleyen Değişiklikler	23
--	----

a- Yasal Değişiklikler	23
------------------------	----

b- Eğitim Alanındaki Değişiklikler	29
------------------------------------	----

2- Kadın Sorunsalının Basın ve Yayın Alanına Yansıması	35
--	----

a- Dergi ve Gazetelerde Kadın Sorunsalı	36
---	----

b- Kitaplar ve Kadın Sorunsalı	55
--------------------------------	----

aa- Edebiyatta Kadın Sorunsalı	56
--------------------------------	----

bb- Çeşitli Fikir Yapıtlarına Yansıyan Kadın Sorunsalı	72
--	----

B- <i>Kadın Örgütleri</i>	84
---------------------------	----

Bölüm 2

Kadın Hareketinin Sosyo-Ekonomik Yaşamla Bütünleşme Süreci	93
--	----

A- <i>Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yıllarında Türk Kadınının Konumunda Meydana Gelen Değişiklikler</i>	97
---	----

1- Ekonomik Yaşamda Kadınlar	98
------------------------------	----

a- Kadınların Çalışma Yaşamına Girişi	98
---------------------------------------	----

b- Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslamiyesi	105
---	-----

2- Milli Mücadelede Türk Kadını	109
---------------------------------	-----

a- Protesto Gösterileri	113
-------------------------	-----

b- Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti	118
---	-----

c- Cephede Kadınlar	122
---------------------	-----

B- Yasaların Türk Kadınının Sosyo-Ekonomik Gelişmesine Uyarlanması Aşaması	130
1. İlk Yasal Dönüşümler	133
2- Medeni Hazırlıkların Kazanılması ve Kadınlar	136
3- Siyasal Hakların Yasallaşması ve Kadınlar	146
4- Türkiye'de Kadın Hareketinin Birinci Perdesi Kapanırken	162

Sonuç

Erkek Değerlerinde Eşitlikten Farklılıklara Rağmen Eşitlik Savaşımına	173
Ekler	179
Kaynakça	189
Dizin	203

İKİNCİ BASIMA ÖNSÖZ

Elinizdeki kitap 1992 yılındaki birinci baskısıyla, sonradan sayıları çoğalacak kadın tarihiyle ilgili kadın bakışıyla yazılmış ilk kitaplardan biri olma özelliği taşıyordu. Erkeklerle birbir yasal eşitliği amaçlayan birinci dalga kadın hareketinin Türkiye örneğini irdeleyen bu yayın, üç temel kanaati çürütmek kaygısına sahipti: 1.) Resmi tarihte kadınların kendi hakları uğruna verdikleri mücadele de dahil, entrikalar dışında yok sayılmaları, 2.) Bu nedenle kadın haklarının iyi niyetli ve/veya modernleşme tercihiyle kadınları bir vitrin gibi kullanan erkek yöneticilerin başışına indirgenmesi, 3.) Kadınların özgürleşme süreçlerinin özgünlüğü. İlk kanaat evrensel bir nitelik taşıırken, ikincisi Türkiye'nin de içinde bulunduğu Müslüman ve az gelişmiş ülkelere, üçüncüsü ise Türkiye'ye atfedilmekteydi. Başka araştırma ve yayınlar da birinci kanaati geçersiz kılacak önemli malzemeler sundular; özellikle alfabe değişikliğine bağlı kopuş nedeniyle kolay ulaşılamayan kadın mücadelesiyle ilgili belgeler gün ışığına çıkarıldı. Ancak Türkiye'deki birinci dalga kadın hareketiyle ilgili kanıtlar, bunları ortaya çıkaran bir bölüm araştırmacının yorumuyla ikinci ve üçüncü kanaati kimi zaman yeniden üretmek üzere kullanıldı.

Oysa, bilindiği gibi söz konusu birinci dalga kadın hareketinin dünyadaki ve Türkiye'deki temel amacı eşitliktir; buradaki cinsiyetlerarası eşitlik, kadının öncelikle yasalar karşısında olmak üzere, zımnen ya da açıkça "erkek gibi" veya "erkeğe eşdeğer" olmasıdır. Böylece yine zımnen erkek olan yurttaş kimliği doğmaktadır. Siyasal açıdan ulus-devlet yapılanmasının sosyolojik açıdan kaçınılmaz yansıması olan modernleşmenin Türkiye'de de kadınlık durumuyla ilgili bir dönüşümü getirmesi, diğer bir deyişle yöneticilerin tercihlerinin kadınlarınkiyle örtüşmesi özgün bir erkek feminizminden kaynaklanamaz; üst yapısal değişiklikleri, üstelik erkek değerlerini yücelterek ve yeni-

den üreterek hedefleyen birinci dalga kadın hareketi yalnızca Türkiye’de değil, dönemin sosyo-politik dönüşümü ve taleplerin niteliği nedeniyle tüm dünyada erkek yandaşlar bulmuştur. Bunlar kimi zaman Condorcet ve J.S.Mill gibi fikir adamları kimi zaman o tarihte Fransa’da seçilme hakları olmadığı halde hükümetine üç kadın bakan atayan L.Blum’dür. Türkiye’deki Celal Nuri, Şemseddin Sami veya M.K. Atatürk’ü bunlardan farklı düşünmek zorlama bir özgünlük çabasıdır. Bu özgünlük zorlamasının bir başka yansıması da üçüncü kanaatin kadın araştırmacılarınca yeniden üretimine yol açmaktadır: Kemalist feminizm biçiminde dünya genelinden farklılaşan bir mücadele ve buna bağlı bir tipten söz edebilmek de egosantrik bir bakışın çarpıtması olabilecek zorlamadan öteye gidememektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Mustafa Kemallî yıllarında kadınlık durumunda görülen dönüşüm ve bununla etkileşim halindeki kadın hareketi, retrospektif bakıldığında ihmal edilebilecek bir zaman kayması olsa bile dünya geneliyle büyük paralellikler içermektedir: Talepler, gazete, dergi gibi ifade araçları, dernek gibi örgütlenme biçimleri ve yasal alanda ulaşılan eşitlik ile ortaya çıkan erkeksi kadın tipleri (à la garçon saç kesimiyle C.Chanel, pantolon modası ve Türkiye’de gri tayyörlü, şapkalı kadınlar) ortaktır. Biricik fark olarak Türk kadınının Kurtuluş Savaşı’na çeşitli biçimlerde katkısı öne sürülse de, I. ve II. Dünya Savaşları’nın da diğer ülkeler için, en azından yurttaşlaşma süreci, ekonomik katılım ve sonuçta siyasal kazanımlar açısından benzer nitelikler taşıdığı bilinmektedir.

Sonuç olarak yerellik kaygısının abartılması erkek egemen resmi tarihin, kadın tarihi kadın bakışıyla tamamlanmaya çalışılırken dahi, yeniden ve üstelik pekiştirilerek üretilmesine neden olmaktadır. Gün ışığına çıkan birçok yeni belgeye rağmen yorumlarda erkek bakışının sürmesi, ikinci dalga kadın hareketinin ortadan kaldırmayı amaçladığı ataerkil zihniyet kalıplarının toplumsallaşma sürecini hâlâ etkilemeyi sürdürdüğünü göstermektedir. Kitaptaki belgelerin bu kalıp yargıları sorgulatması dileği ile.

GİRİŞ

Kadınların ayrı bir tarihi yoktur; ama ancak onların bakış açısı ve onların yöntemleriyle zenginleştirildiğindendir ki mevcut tarih bir bütünlüğe ulaşabilir. Oysa klasik tarihte, skandalların, entrikaların dışında kadınlar hep sessizliğe terk edilmiş, onların rol ve statülerini hep erkek filozoflar, siyasetçiler, doktorlar, din adamları belirlemiştir. Ondokuzuncu yüzyıl sonuna dek ev içi rolleri abartılan kadınlara, bu tarihten itibaren, ev dışına çıkması ve daha önceki rollerin uzantısı olarak tüm toplumun anneliğini üstlenmesi görevi verilmiş, böylece o zamana dek "yok" sayılan kadınların "birey"e dönüşmesi süreci başlamıştır.

Sessizliğin yırtılması bir buçuk-iki yüzyıllık bir geçmişe sahiptir. Kadınlar bu tarihten itibaren, önce temel yasal eşitlik, daha sonraları ise farklılıklara rağmen eşitlik amaçlarına yönelik feminist savaşımla, nesnelikten öznelige geçişi başlatmışlardır.

Ama kadınların kendi belleklerini oluşturmak üzere, o zamana dek erkeklerin yazdığı tarihe alternatif üretme çabalarına girmeleri ancak son yirmi yıl içinde gerçekleşmiştir.

Bu kitabın amacı da böyle bir boşluğu/yokluğu doldurmada, Türkiye perspektifinden, başlangıç adımı atmaktır.

Kadınların toplumsal değişmeye katkılarının gün ışığına çıkarılamamış olması evrensel bir durumdur. Ancak Türkiye’de durum daha vahimdir; zira kadınların kendi hakları uğruna verdikleri savaşım bile gözardı edilmiş, görmezlikten gelinmiş, en iyi olasılıkla boyutları küçültülmüş, kadının toplumsal, ekonomik ve yasal konumunun değişmesi, kendi dışındaki güçlere, "iyi niyetli yöneticilerin başışı"na indirgenmiştir.

Tarihsel açıdan bakıldığında bugünü anlamak ve yarını yönlendirebilmek için dünün tabularından, bu arada kadın savaşı-

mı söz konusu olduğuna göre, ataerkil tabulardan arınmak gerekmektedir. Kadın tarihini bir "sessizlik" ve "yokluk" olmaktan çıkarmak, yani tarihin de toplum gibi kadından bağımsız, onun dışında yönlendiğini varsaymaktan vazgeçmek, böylece dönün gerçeklerini bilmeyen, bu gerçeklerde ne denli rolü olduğunun bilincini taşımayan kadının, bugünü doğru çözümleyip yarın için hareketine yön vermekte zorluk çekmesini önlemek gerekmektedir.

Geleneksel sosyolojik ve tarihsel değerlendirmelerle kadınların savaşım birikimlerini nesilden nesile aktarmaları engellenerek, kendi güçlerine güvenmemeleri sağlanmakta her nesil, bayrağı bir öncekinin bıraktığı yerden almak yerine, yeni bayraklar bulmak için zaman ve güç yitirmektedir.

Türkiye’de Cumhuriyet’in ilk on iki yılında kadınlara tanınan medeni ve siyasal haklarda, dönemin ulusun çıkarları için çağdaş değerlerden yana tutum içindeki Mustafa Kemal ve yakın çevresindekiler gibi yöneticilerinin rolü olsa da, resmi tarihte yer aldığı gibi tüm kazanımları salt bu etmene bağlamak gerçekçi olmayacaktır. Toplumsal değişimler bir nedensellik ve süreklilik içerir.

18. yüzyıldan itibaren Batı’da öncelikle eğitim hakları ve aile konusunda kadına daha eşitlikçi bir yer talepleriyle doğan feminist hareket ile Batı’da ya da Batılı düşüncelerle yetişmiş yönetici ve aydınların, toplumu çağın gereklerine uyarlama kaygısıyla eğitim kurumlarında ve yasalarda gerçekleştirdikleri, kadınları da ihmal etmeyen gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde kadınlık durumunu etkilemiştir. 1862’de rüştiyelere giren, 1884’ten itibaren kendi gazetelerini çıkarmaya başlayan, 1892’de ilk romancılarını yetiştiren kadınlar, bu düşünsel yapının gelişmesine ve yaşama geçirilmesine paralel olarak 1896’dan itibaren derneklerini kurmuş, yine aynı tarihlerde çalışma yaşamına girmiş, ülkesinin kaderiyle ilgili gelişmeleri geriden izlerken, 1919 yılından itibaren mitinglerde, savaş alanlarında bu sürece aktif yön veren siyasal bir kimliğe ulaşmıştır. Ekonomik ve siyasal açıdan hareketlenmiş ve üni-

versite sıralarını işgal etmiş olan kadının bu toplumsal dönüşümünün, doğal olarak 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu izleyen yıllarda yasalarla güvenceye alınması beklenirken, umulduğu gibi olmamış, kadınların bu hak savaşımalarını, 1924'te Tevhid-i Tedrisat, 1926'da Medeni Kanun gibi başarılarından geçerek 1930-1934'te siyasal hakların kazanılmasına dek sürdürmeleri gerekmiştir.

Neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde birbirlerini etkileyen dönüşüm ve savaşım sürekliliği, çalışmamızda görüleceği gibi, kadın haklarının yasallaşmasının *sine qua non* (olmazsa olmaz) unsurlarıdır. Ancak, resmi tarihte çoklukla yapılabildiği gibi, toplumsal olayları tek nedenle açıklamak yanlışlığına düşmek gerekmektedir. Bu bağlamda, o dönemdeki yöneticilerin çağdaş yaklaşımlarının ve özellikle siyasal hakların yasallaşması sırasında dünyada gerginliği artıran otoriter rejimlerden farklı görünme isteklerinin payı da yadsınamaz etmenlerdendir.

Günümüz kadını, sokakta giyeceği elbiseyi ve sergileyeceği davranışı düzenleyen padişah fermanlarından, Meclis'te kadının ikinci sınıf konumunu sürdürmek için mücadele eden güçlere kadar sayısız zorluğa karşın, Tanzimat'tan bu yana gelişen ve temel yasal haklarını savaşımalarıyla elde eden bir hareketin aktif öznesi olduğunu duyumsadığı, bu sürekliliğin bilincine vardığı ölçüde kendine güveni artarak, gündemdeki geleneksel aile içi rollerin değişimi, karar mekanizmalarında yer alma, siyasal yaşamda temsil gibi istekleri yaşama geçirirde güçlenecektir.

KADIN HAREKETİNİN DÜŞÜNSEL TEMELLERİNİN ATILMASI SÜRECİ

18. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa’da sanayide kaydedilen büyük teknolojik gelişmeler, bilimsel ilerlemeler ve Fransız Devrimi’yle yapılan özgürlükçü fikirler sonucunda Avrupa uygarlığı hızlı bir dönüşüm geçirip statik bir devlet ve toplum yapısını korumayı sürdüren Osmanlı İmparatorluğu’nun, kısa sürede, çok ilerisine geçince modern Türkiye’nin tarihsel varoluş nedenlerinin çekirdeği olan, "Tanzimat" adını verdiği-
miz yenileşme dönemi başlamış, kadın hareketinin düşünsel temelleri de, Osmanlı-Türk tarihinde oldukça önemli bir değişimi simgeleyen "batılılaşma" çabalarının, birikimine ulaşarak anlamlı bir dönüşümü gerçekleştirdiği Tanzimat ve Meşrutiyet döneminde atılmıştır. Tanzimat hareketi, toplumsal alanın tüm yönlerini ister istemez etkilediği için, birçok yeni kurum ve hareketin ortaya çıkışı ya da belirginleşmesi ile birlikte, kadın hareketi de toplumsal değişme sürecindeki yerini bu dönemde almaya başlamıştır.

3 Kasım 1839’da yayımlanan Tanzimat Fermanı, 1789 Fransız Devrimi’nin açtığı eşitlikçi, özgürlükçü çağın kaçınılmaz bir parçasıdır. Osmanlı İmparatorluğu’nun iç dinamikleri ancak bu dönüşümün ayrıntılarını belirlemiştir; değişme evrenseldir.

Bireyi güvence altına alan, birey-toplum ilişkisini düzenleyen, devleti hukuki temeller üzerinde oturtmaya çalışan Gülhane Hatt-ı Hümayun’u, İmparatorluk’un içinde yenilikçi hareketlere ve bu bağlamda da toplumsal sarsıntılara neden olmuştur.

*"Tanzimat, günümüz Türkiye’sinde üç farklı açılımı gündeme getiriyor.(...) Kimisi Tanzimat’a "Batı Taklitçiliği" yaftasıyla top-
tan karşı çıkıyor, Tanzimat’ı Batı’ya özentili olarak yorumluyor. Bu görüşleri benimseyen gelenekçi kesim Osmanlı’nın "altın çağı"nı*

klasik dönemde görüyor. Tanzimat'la birlikte Osmanlı toplumunun çözüldüğünü ileri sürüyor.

Kimisi çağdaş Türk toplumunun temellerinin Tanzimat'la atıldığını temsil ederken, dış ekonomik ilişkiler sonucu ülkenin ekonomik ablukaya alındığını, bu nedenle "yarı sömürge" mertebesine sokulduğunu vurgulayarak uzlaşmacı(...) bir tavır ortaya koyuyor.

*Kimisi ise yapısalcı bir bakış açısıyla Tanzimat'ın olumlu ve olumsuz haneleri olmasına karşın son kertede toplumu çağdaş ulus devlet yörüngesine soktuğunu, çağdaş toplumsal dokünün Tanzimat'la geldiğini savunuyor."*¹

Tanzimat'la birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda geleneksel olanın dışlanıp çağdaş olanın yakalanmaya çalışılması süreci başlamış ve böylesi bir ortamda Türkiye Cumhuriyeti'nin kapıları açılmıştır.

Tanzimat'la birlikte bireyin, ulusun ve devletin yurttaşı olarak çağdaş bireyin yolu açılmıştır.

Tanzimat'la Cumhuriyet arasında dolaysız bir ilişki söz konusudur. Cumhuriyet'i hazırlayan akımlar, tartışmalar Tanzimat'la temelleri atılan gazetelerin, dergilerin ilk ve orta derece- li okullarla, üniversitenin, örgütlerin² bir sonucudur.

*"Cumhuriyet Türkiyesi Tanzimat'ın çizdiği yörüngede çağı yakalamıştır."*³

Bu bağlamda değerlendirildiğinde, ileride göreceğimiz gibi Cumhuriyet dönemindeki Kadın Birliği'nin ve kadın haklarının elde edilmesinin, Tanzimat'ı izleyen yıllarda filizlenen kadınlık durumundaki değişimlerle doğrudan ilişkisi de tarihsel bir gerçektir. Osmanlı kadın hareketinin düşünsel temellerinin oluşmasında İmparatorluk'taki bu değişikliklerin yanı sıra, dün-

¹ Z. Toprak; "150. Yılında Tanzimat ve Çağdaşlaşma", *Cumhuriyet* 3, Kasım 1989.

² Tanzimat'ın yol açtığı Genç Türk Hareketi, İttihatçılık ve Kemalizm düşünce ve toplumsal temel açısından bir süreklilik içermektedir. Bunu yadsımının tarihdışı bir tutum olacağı, F. Ahmad; *İttihatçılıktan Kemalizme* (Kaynak Yay., İst., 1986) adlı çalışmada ayrıntılı olarak incelenmiştir.

³ Z. Toprak, a.g.e 4 Kasım 1989.

ya kadın hareketinin o dönemde eğitim ve siyasal haklar çevresinde yoğunlaşan savaşımları da etkili olmuştur.

19. yüzyılda bilim ve tıpla ilgili yapılan birçok buluş ve aydınlanma çağının getirdiği eşitlikçi fikirler ışığında yerleşik değerlerde, gelenek ve göreneklerde büyük sarsıntılar yaşanmış ve bu durumun bir uzantısı olarak feminist hareketler güç kazanmış ve tüm dünyada kadının toplumsal konumunda değişiklikler görünmeye başlamıştır.

Daha "1972'de *Mary Wollstonecraft, 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi, Olympe de Gournes'un Kadın Hakları Bildirgesi* ve yurttaşın bireysel özgürlüklerini devlet müdahalesine karşı korumak üzere 15 Aralık 1972'de Amerika Birleşik Devletleri'nde kabul edilen *Temel Haklar Yasası*'ndan (Bill of Rights) esinlenerek yazdığı feminist manifestoyu, **Kadın Haklarının Savunusu** (*Vindication of the Rights of Women*) kitabını yayımladı.

Burada kadınlar için eğitim hakkının önemini savunuyor, medeni ve siyasi hakların tanınmasını talep ediyordu.

Kadınların varolan durumda erkeklerin gerisinde kalmalarını, mahkûm edildikleri cehaletin doğal bir sonucu olarak görmekteydi.

Kadınlar için maddi bakımdan kocalarına bağımlı olmaktan çıkabilmelerini sağlayacak bir iş ya da meslek edinmenin gereğine inanmıştı.⁴

1869'da, her iki cins için de eşit eğitim fırsatları ve kadınlar için oy hakkı savunucusu olan John Stuart Mill'in **Kadınların Uyraklığı Üzerine** (On the Subjection of Women) başlığıyla yayınlanan denemesi kadın hareketleri üzerinde önemli etkiler yapmış ve 1890'da Amerikalı Kadınlar Ulusal Oy Hakkı Derneği (National American Women Suffrage Association), 1897'de İngiltere'de Kadınların Oy Hakkı İçin Ulusal Birlik (National Union for Women Suffrage) kurulmuştur. 1850'de İngiltere'de yalnızca burjuvaziye mensup kızların alındığı orta öğrenim kurumları açılmış, Fransa'da kızlar için ilkokul olanağı 1850'de, orta öğrenim olanağı 1863'te doğmuş, 1893'te Almanya'da ilk

⁴ N. Bensadon; **Başlangıcından Günümüze Kadın Hakları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s.49.

kız lisesi açılmış, 1861'de Rusya'da kadınlara da eğitim hakkını veren milli eğitim reformu başlatılmıştır.

Bu arada Jane Austen, Bronte Kardeşler, George Eliot, George Sand, Segur Kontesi, Severine gibi kadın yazarlar ortaya çıkmış ve Avrupa'da, Amerika'da moda, analık, edebiyat, sanat, kadın hakları ve kadın özgürlüğü konusunda yayın yapan dergi ve gazeteler yaygın dünyasına girmiştir.⁵

Gerek dünya çapındaki ilerlemeler gerek İmparatorluk'taki dönüşümler Osmanlı kadının durumunu etkilemiştir. Tüm diğer ülkelerde olduğu gibi zorunlu radikal yasal değişikliklerin (Cumhuriyet sonrasında yasalaşan medeni ve siyasal haklar) yapılmasından önce toplumun, erkeklerin ve en az erkekler kadar kadınların tutumlarının değişmesi gerekmiştir. Bu tutumların değişmesi kadın hareketinin düşünsel temellerinin yerleşmesinin birincil zorunluluklarından; aynı zamanda gelişen kadın hakları savaşımının bu tutumları değiştireceği gerçeği de yadsınamaz. Tanzimat'la kadınlara açılan yol budur; ve Cumhuriyet'ten sonra kazanılan haklar bu yoldaki savaşımın sonucu olacaktır.

Tüm bu gerçekler çerçevesinde okullar, dergi, gazete ve kitaplarda düşünsel temelleri atılan kadın hareketi örgütlenecek, dönemin erkeği gibi devletin ve ulusun yurttaşı olma savaşımı verecektir.

Bu çağdaşlaşma olanaklarından ilk yararlanan ve kadınlarla ilgili talepleri dile getirmek için ilk bayrağı açıp gazete ve dergilere yazı yazan, örgüt kuranların seçkin sınıfın kadınları olması bu gerçeği değiştirmez.⁶ Kadın hakları bir bütündür ve tüm ka-

⁵ "Presse Feminine, Presse Feministe, Recherche sur deux siècles d'histoire", **Penelope** No:1 (VI-IX 1979) s.2-44.

⁶ Zaten, "bilinçli, yani kendi kendisinin bilincinde olan bir protesto hareketi olarak feminizm, insanlığın eşitliğini en yüksek ülkü sayan devrimci burjuva geleneğinin bir parçası olarak (...)" (J. Mitchell, A. Oakley; **Kadın ve Eşitlik**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984, s.33), doğduğu için kadın hareketini tümüyle belli bir sınıfa atfedip yadsımak olanaklıdır. Ancak, özellikle 20. yüzyılın sonunda retrospektif bakıldığında, gerek Türkiye'de gerek dünyada, feminist hareketin başarılarının her sınıftan kadına, tüm topluma yararları tartışılmaz bir gerçektir.

dınlar içindir. Önemli olan savaşında ve kazanımlardaki nitel dönüşümdür. Nicelik kaçınılmaz olarak onu izleyecektir.

A- Kadın Sorunsalının Çağdaşlaşma Olgusu Bağlamında Gündeme Gelişi

Osmanlı toplumsal örgütlenme sisteminde kadın, dinsel-kültürel etkenlerin, otoriteryen ve ataerkil gelenekselliğin içinde ikinci sınıf insan addedilerek toplumun bir üreme aracı olarak kalmaya mahkûm edilmiştir. Erkeğin üstünlüğü ve buna bağlı olarak kadının erkeğe eşit olmadığı düşüncesinin Müslüman-Türk toplumunun da temel değerlerinden olması, kadın hareketinin Türkiye’de ne denli güç bir noktadan işe başladığını göstermeye zaten yeterlidir.

Dine dayalı hukuki düzenin de kadının toplumsal statüsünü yukarıda betimlenen çerçeve içinde kesin bir katılıkla belirlediği ortamda, kadının medeni hakları son derece sınırlıdır. Şeriat, çekeşli evlilik kurumunu onaylamaktadır. Evlenme ve boşanma konusunda kadının söz hakkı yoktur. Mirasta ve tanıklıkta kadının payı ve ifadesi erkeğine göre yarı yarıyadır.

Özetle kadın, kafes arkasında, çarşaf içinde ve evdışı yaşam pratiğinin, hele hele karar mekanizmalarının çok uzağındadır.

Yine aynı toplumsal değerlerin gereği olarak kadın, eğitim alanının da neredeyse dışında tutulmaktadır. Yedi-sekiz yaşına dek medreselerin ilk sınıflarına gidip dua öğrenmesine izin verilen kadına, öğrenimin bundan sonraki aşamaları tamamen kapalı tutulmuştur. Çalışma yaşamında ise kadının hiçbir resmi yeri yoktur.

Öte yandan, belediyece saptanmış "narh" üzerinden alım satımın yapıldığı "avrat pazarları" yürürlüktedir.

*"Kayıtlara göre, Tanzimat öncesi dönemde İstanbul’da, 60.000 beyaz kadın köle, sarayları, konakları ve seçkin kişilerin evlerini süslemekteydi. 14-18 yaşlarındaki güzel bir kadın tutsağı fiyatı 60.000 kuruş idi."*⁷

⁷ E. Z. Karal; Kadın Hakları Sorunu ve Atatürk, **Türk Dili**, Cilt XXXII, sayı 290, 1 Kasım 1975, s.607.

Ekonomik bağlamda, belirgin olarak kendi kendine yeterli küçük aile üretimine dayalı Osmanlı toplum yapısı içinde kadın, hem kırdan hem kentte aile kurumuna hapsedilmiştir. Kırsal alanda ürettiğini tüketen köylü ailesinde kadın, bir yandan tarlada çalışmakta bir yandan da tarladan elde ettiği ürünleri işleyerek yiyecek ve giyeceğe dönüştürmektedir. Üretimden tümüyle kopmuş, dolayısıyla ekonomik açıdan erkeğe son derece bağımlı olan kentli kadın ise, ev işleriyle uğraşmakta, ev dışı yaşamı da en ince ayrıntısına dek devletçe düzenlenmektedir. Tanzimat'ın ilanını izleyen yıllara kadar, aile dışına çıkabilmesi için eğitim ve çalışma gibi tüm yolların kapalı tutulduğu, kamu yaşamının neredeyse kendisine men edildiği Osmanlı kadını, pek tabiidir ki ailesinin ürettiği değerler sistemini yeniden üretmekten başka bir olanak bulamamış, kendisine yeni seçenekler yaratamamış, böylece kadınlık konumunu sorgulamak fikrini gündeme getirememiştir.

Dul kadının yeniden evlenmesine, dönemin Akdeniz ve Rus alışkanlıklarının tersine çok sıklıkla rastlanması da Türk kadınının aile dışında ne denli var olmadığını gösteren önemli bir olgudur.⁸

Şirin Tekeli'nin sözcükleriyle özetlersek; "(...) *Osmanlı toplumunda kadın, devlet, din ve ailenin tutsağı, devletin kulu olan erkeklerin (baba, koca, kardeş, oğul) kulu, yani eşitsiz ilişkilerin mutlak anlamda "tabi" konumunda kişisiydi*".⁹

Kadınlık durumunun böylesine sürdüğü Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş evresine neden arama gereği duyan Osmanlı aydını, çözümü çağdaşlaşmada bulmuştur. Genellikle Batı'da ya da Batı tarzı eğitim görmüş, en az bir yabancı dili çok iyi bilen, yabancı yayınları izleyen, toplumu ve devleti yönlendirebilme gücü yadsınmayacak bu fikir adamları için, Batı'da esen özgürlükçü, eşitlikçi insan haklarından, bireyden yana devrim rüz-

⁸ A. Duben; "19. ve 20. yüzyıl Osmanlı-Türk Aile ve Hane Yapıları", *Türkiye'de Ailenin Değişimi, Toplumbilimsel İncelemeler*, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1984, s.102-103.

⁹ Ş. Tekeli; "Türkiye'de Feminist İdeolojinin Anlamı ve Sınırları Üzerine", *Yapıt*, sayı: 9, Şubat-Mart 1985, s.51.

gârlarının ve yine Batı'da yükselen feminist hareketin etkisiyle, gerekli çağdaşlaşma yolunda kadın sorunsalının gündeme getirilmesi kaçınılmaz olmuştur.

1-Tanzimat'ın İlanını İzleyen Değişiklikler

26 Şaban 1255 (3 Kasım 1839)'da Gülhane'de okunan Tanzimat Fermanı, özel olarak kadınları ilgilendiren bir bölüm içermemektedir. Hatta Ferman'ın bu özelliği, 1 Aralık 1839'da Paris'te yayımlanan l'Univers gazetesinin konuyla ilgili haberlerinde şu biçimde dile getirilmektedir:

*"İstanbul muhabirimize nazaran, Hatt-ı Şerif, Türk kadınlarını hayli inkisara uğratmıştır. Kendileri için bir nevi kurtuluş fermanı olacağını ümit ettikleri bu Hat'ta en küçük vaadin dahi mevcut olmayışı, Türk hanımlarının izzet-i nefsinin cerihadar etmiştir."*¹⁰

Oysa idari, yasal alanlarda ve eğitimde önemli değişkenlerin kaynağı olan Tanzimat Fermanı, özellikle 1789 Fransız Devrimi'nde öne sürülmüş olan insan hakları fikirlerinden alıntıları içerir. Bu ilerici fikirler her ne kadar doğrudan kadın erkek eşitliğini gündeme getirmiyorsa da, fermanla vurgulanan hukukun üstünlüğüne dayalı çağdaş hukuk devletini yaratmanın kadının içinde bulunduğu koşullar değişmedikçe gerçekleştirilemeyeceği kısa zamanda anlaşılacak, kadın hakları için küçük, ama anlamlı adımlar atılmaya başlanmıştır. Nicel yayılımı kısıtlı da olsa, bu gelişmeler nitel açıdan önemli değişkenliklerin başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Osmanlı devletinde III. Selim'le başlayan, II. Mahmut'la devam eden, 1826'da Yeniçeri örgütünün kaldırılmasıyla daha rahat sürdürülen çağdaşlaşmaya büyük ölçüde eş anlamda kullanılan Batılılaşma hareketi, Tanzimat Fermanı'nın ertesinde Abdülmecid zamanında ilk meyvelerini vermeye başlamıştır.

a- Yasal Değişiklikler

"Tanzimat devri, hukuk sahasında bir düalizm arz eder. 1839'dan önce, Osmanlı Devleti'nde sadece İslam hukuku cârî-

¹⁰ Y. Küçük; Aydın Üzerine Tezler, 1. Cilt, Tekin Yay., Ankara, 1985, s. 703.

*dir. Her ne kadar padişah iradelerine dayanan bir örfi hukuk mevcutsa da, prensip olarak bu hukuk İslam hukukuna aykırı olmaz. (...) 1839 tarihinden sonra İslam hukukunun yanında Avrupa'da iktibas edilen konular da uygulanmaktadır."*¹¹

Tanzimat'tan sonraki bu hukuki reformlarda Medeni Kanun sorunu önemli bir yer almıştır ve daha ileride söz edeceğimiz Cumhuriyet'in ilk yıllarında ortaya çıkan çelişik yaklaşımlar bu dönemde de görülmüştür. Bir kısım devlet adamı, Avrupa kanunlarından ve özellikle Fransız Medeni Kanunu'ndan yararlanılmasını istemişlerdir. Nitekim, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak yarı-bağımsız bir yönetim kurmuş olan Mısır, bu yolu seçmiştir. Bu akımın başında ünlü devlet adamlarından Âli Paşa bulunuyordu. Diğer bir kısım devlet adamı ise, İslam hukukundan alınacak hükümleri içeren bir medeni kanunu savunmaktaydılar. Daha tutucu olan bu akımın başında ise, medreseden yetişmiş bir ilim adamı olan Cevdet Paşa bulunuyordu. Dini anlayıştan yana bu ikinci grubun fikri galip gelmiş ve Medeni Kanun görevini görmüş olmakla beraber, medeni hukukun şahıs hukuku, aile hukuku, miras hukuku gibi bölümlerini kapsamayan Mecelle hazırlanmıştır.

Özellikle aile hukukunun Batılı anlamda yeniden düzenlenmesini gerektiren değişiklik, Türk ailesi için henüz söz konusu değildir. *"Ancak Tanzimat'tan sonra, 1841 yılında bazı evlenme meselelerine ilişkin olarak çıkarılan bir fermanla bahsedilmektedir. Velisi tarafından evlenmesine izin verilmeyen baliğe kızların ve dul kadınların kadı izniyle evlenmesi bu fermanla temin edilmiştir. Fermana yer alan diğer önemli hüküm de, memleketin bazı yerlerinde âdet hükmünü alan başlık vb. gibi para verme usûllerinin terk edilmesine dair olan hükümdür."*¹²

Birçok Avrupa ülkesinde ve Amerika Birleşik Devletleri ile aynı dönemde, Osmanlı Devleti'nde de köleliğe karşı çıkan yasalar hazırlanmıştır. *"(...) 1847'de bir irade-i seniye çıkarılarak İs-*

¹¹ H. Cin; *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, A.Ü. Huk. Fak. Yay. 1974, s.285.

¹² *İbid*, s.287.

*tanbul esir pazarları kapatıldı. 1854'te beyaz esirlerin, 1857'de siyahilerin alım satımı yasaklandı.*¹³

O zamana dek kadınlar ancak erkek çocuk bulunmadığı zaman ve tapu bedelini ödeyerek babalarının toprakları üzerinde hak sahibi olabilmekteyken, 1856'da Arazi Kanunu ile birlikte kız evlatların babalarından kalan topraklar üzerinden erkek kardeşleri gibi veraset hakkına sahip olmaları sağlanmıştır.

Öte yandan, Osmanlı hükümdarlarının birçoğu, kadın kıyafetlerinin, ev dışında var olma biçimlerinin fermanlarla düzenlenmesi konularıyla ilgilenmiştir. Osmanlı'da gelenek ve göreneklerin oluşturduğu sosyal kontrol mekanizmaları öylesine güçlüyken devletin, kısıtlı da olsa bazı açılımları başlattığı bir dönemde böyle baskıları sürdürmesi Tanzimat dönemine özgü bir ikilemin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Doğu ve Batı gelenek ve kültürlerinin birbirine karışması söz konusudur. İlerideki büyük dönüşümleri gerçekleştirecek eğitim ve yasa değişiklikleri yapılırken, bir yandan da 16. yüzyıldan beri devam eden kadınların toplumsal yaşamda var olma biçimlerini fermanlarla belirleme alışkanlığının sürmesi değişimin dinamiği açısından pek şaşırtıcı değilse de, çarpıcıdır.

1900'lü yılların başına kadar ulaşım araçlarında kadın-erkek ayrımını sürdürecektir, kadınları, kocalarının faytonunda bile görünmekten alıkoyacak, kadınların nerelerde, hangi koşullarda bulunabileceklerini, nasıl giyineceklerini saptayacak fermanlar yayımlanmış, yani kadınların tüm kamusal yaşamı, devlet tarafından ayrıntıları ile belirlenmiştir.

15 Ağustos 1891'de **Levant Herald** gazetesinde çıkan haber bu olguya tanıklık etmektedir.

"Majesteleri Sultan'ın buyruğu ve Şeyhülislam'ın talebi üzerine, Danıştay'ın olurlarını alan İçişleri Bakanlığı, Müslüman kadınların giyecekleri giysilerin niteliğini ve nasıl hareket etmeleri gerektiğini belirleyen kuralları koymuştur. Genel yerlerde ve işlek caddelerde görünmek ve ziyaretler yapmak Müslüman kadınlara yasaklan-

¹³ E. Kuran; "Türkiye'de Kadın Haklarının Gelişmesi", **Milli Kültür**, Cilt 1, S.6, Haziran 1977, s.30.

muştur. Polis memurları büyük uyanıklığı göstermeye ve kurallarda öngörüldüğünden daha ince bir çarşaf giymeye cüret eden bir kadının görür görmez, tutanak tutmaya çağırılmışlardır. Tutanak, kurallara karşı gelen kadının adını, kuralları çiğneyişin tüm ayrıntılarını içerecektir; tutanak İçişleri Bakanlığı'na ve Polis Müdürlüğü'ne iletilecektir. Bundan başka, Müslüman kadınlara arabayla ya da yaya olarak Beyazıt, Şehzadebaşı ve Aksaray semtlerine gitmek, oralarda gezinmek, Kapalıçarşı'ya girmek ve dükkânlara girip oturmak yasak edilmiştir. Bu kuralların çiğnenmesi halinde, karşı gelenler, ceza yasasının 254. maddesi uyarınca kovuşturulacaktır, kullanılan arabanın sürücüsü de kadın gibi cezalandırılacaktır. Bunlara ek olarak, Müslüman kadınların genel yerlerde gruplar halinde toplanmaları kesinlikle yasaklanmıştır. Bu tür bir grubu gören bir polis, kadınlara dağılmalarını emretmekle yükümlüdür. Bu dağılma çağrısı, gruptaki en yaşlı kadına, yanındaki öbür kadınlara yöneltilecektir. (Tüzüğün son bölümü, erkeklerin genel yerlerde kadınlara karşı nasıl davranmaları gerektiğine ilişkindir.) Herhangi bir erkek bir kadına laf atar ya da işaret eder ise, ceza yasasının 202. maddesi uyarınca cezalandırılacaktır."¹⁴

Öte yandan, padişahların İstanbul kadınlarının kıyafetleriyle ne denli ilgilendiklerini gösterir bir başka belge de, II. Abdülhamit'in pek ilerici ve makul gerekçelerle olmasa da, çarşafı yasakladığı 2 Nisan 1892 tarihli belgedir.

"Bugün cuma selâmlığı töreninden sonra Teşvikiye'deki silahhâneyi Padişah Hazretleri teşrifle oradan saraylarına dönerler iken yolda, tuhaf bir şekilde bellerinden bağlı siyah çarşafıya bürünmüş ve yüzlerini de siyah renkte ve gayet ince peçelerle örtmüş bazı kadınlar gözüne ilişmiş, bunların örtünmemiş denilecek halde açık saçık bulunmalarına ve adeta matem elbisesi giymiş Hristiyan kadınlarına benzemelerine bakılarak birden bire islâm olduklarında tereddüt buyurulmuştur.

İzaha muhtaç olmadığı gibi büyük İslâm devletinin ayakta durması, devamı ve yükselmesi kadın ve erkek bütün Müslüman-

¹⁴ B. Caporal; *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1982, s.143-144.

ların her türlü hal ve hareketlerinde şeriatın yüksek hükümlerine son derece dikkatle uymalarına bağlı olup aksi hal Allah esirgesin gerek fertler gerekse devlet için maddi ve manevi sonsuz zararlara sebep olacağından İslâm kadınlarının Allah'ın emirlerinden bulunan örtünme usul ve kaidelerine fevkalade dikkat ve itina etmeleri lüzumunu beyana hacet olmadığı, bu çarşafklar ise İslâm kadınlarınınca örtünmeye asla müsait ve uygun olmadığı gibi bir maksatla şuraya buraya girmek için bazı münasebetsiz erkekler tarafından da bir fesat ve melânet perdesi olarak kullanılmakta olup hatta geçenlerde bir erkek bu suretle çarşafa bürünerek kadın kıyafetinde silahlı olarak bir eve girip içerideki kadının üzerine hücumla çaldığı esyayı pencereden arkadaşına atarak savuşmuş olduğundan dindarlık ve maslahat bakımında meydanda olan zararlarından ötürü icap edenlere münasip bir şekilde anlatıp tensihlerde bulunmak suretiyle kadınların çarşaf giyinmelerinin yasaklanması Padişah emri iktizasındadır bu hususta emir sahibindir.

2 Nisan 1892

Hükümdarın Başkâtibi Süreyya"¹⁵

1901 yılı Ağustos ayında Türk gazetelerinde yayımlanan benzer bir duyuru yabancı gözüyle şöyle yorumlanıyordu:

"İşte merak saikasıyla, Türk gazetelerinin Ağustos 1901'de yayımladıkları ve Sultan'ın hükümetinin, kuşkusuz hoşgörülebilir bir utançtan, İstanbul'un Fransız, İngiliz ve Rum gazetelerine bir çevirisini dercetmeyi katıyen istemediği küçük şaheser:

"Şer'i kanun, Müslüman hanımlara mutlak suretle örtünmeleri ödevini yükler. Buna karşın, pazarlarda olduğu kadar diğer halka açık yerlerdeki gezintilerde, Müslüman edep, tevazu ve alışkanlıklarıyla uyuşmayacak gülünç kılıklar giydikleri tespit edilmiştir. Namuslu ve iffetli kişilerin gözünde onları çirkin kılan bu uygulama, üzerlerine yalnızca iğrenme bakışlarını çekmektedir. Bu kadar densiz bir giyiniş hükümdarımız, dinin ve Kuran'ın koruyucusu, güvenin ve onurun canlandırıcısı, zât-ı şahane Sultan hazretleri-

¹⁵ R. Bulut; "İstanbul Kadınlarının Kıyafetleri ve II.Abdülhamid'in Çarşafı Yasaklaması", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.8, Mayıs 1968, s.35-36.

nin olduğu kadar Şeriat'ın emirlerine de tecavüz etmektedir.

Gezinmek isteyen hanımlara bir şey denmemekle birlikte, Şeriat ve Müslüman edebinin buyurduğu peçeye en ufak bir şekilde karşı gelenlere veya belli yerlere sık sık uğrayarak şehvi eğilimleri hareketli erkekler tarafından takip edilmeye meydan verenlere karşı sert davranma zorunluluğu duyulacaktır. Bu sonuncular arasından, Şeriat'la ve aynı şekilde adapla uyuşmayan bu gibi çapkınlık arayışlarına girişenler dahi cezalandırılacaktır. Bu iki kategori suçluya, Şeyh-ül İslâmât'ın, zât-ı şahaneleri, Padişahımız'ın bir iradelerinde gerekçesini bulan bir tebliğine uygun olan kanun ve yönetmelikler uygulanacaktır.

Bu emr-i şahaneyi kabul ederken, anlaşıldığı üzere, edebe muğayir şartlarda hanımları izleyecek erkeklerin olduğu gibi, belirtilen uygunsuzlukla giyinecek hanımların da gözünün yaşına bakılmadan cezalandırılacağını bildiririz."

Edep ve umum ahlâkı ile ilgili sorunlar üzerine olan bu tarz kararnamele, Müslüman onuru ve edebinin dikkatli bekçisi, milletin gerici ve bağınaz kısmının kuşkusuz gözünü boyamak isteyen hükümetin basit ikiyüzlülüğünden başka bir şey değildir."¹⁶

Görüldüğü gibi Türk kadınının özgürleşmesinin güvenceye alınması Tanzimat'ı izleyen yıllarda henüz tam anlamıyla söz konusu olamamıştır. 1839 tarihinden itibaren İslam Hukuku ve Avrupa Hukuku'ndan kaynağını alan kanun ve nizamnameler ağırlık kazandıysa da, padişah iradelerine dayanan ve eski değerleri yansıtır onları yeniden üretmeyi sağlamayı çalışan örfi hukuk hâlâ varlığını korumaktadır.

Yöneticilerin ikilemli karar ve uygulamalarına rağmen kadın sorunsalının gündeme gelmesi çözüm aranan öncelikli toplumsal konulardan olması gerçekliğinin hukuk sistemini etkilemesi ve gerekse bu etkilenen hukuk sisteminin kadın özgürlüğü üzerinde nitel değişiklikleri yarattığı ve yaratacağı tartışılmaz. Yenilikçi fikir ve uygulamaların altında geleneksel kültürün egemenliği sürse ve hatta hükümdarlar kadınlara bazı semtleri

¹⁶ G. Dorys; *La Femme Turque*, Librairie Plan, Paris, 1902, s.114-116.

yasaklamak cüretini gösterecekler de artık ilerlemelerin kapısı aralanmıştır.

b- Eğitim Alanındaki Değişiklikler

"Ziya Gökalp'e göre " *Asır terbiyesini memleketimize sokmaya çalışan Tanzimat'ın ilk şansızsızlığı, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda eğitime yer verilmemesi*" idi.¹⁷

Bununla birlikte, 1845'ten itibaren eğitim işi ciddiyetle ele alınmış ve Abdülmecid'in mesleki ve genel eğitime önem verilmesi isteği üzerine, yine 1845'te Meclis-i Maarif-i Muvakkat kurulmuş ve bu meclis, sibyan ve rüşdiye mekteplerinin islahını kararlaştırmıştır. 1846'da yayımlanan Sibyan Mektepleri Talimatnamesi'nde ise, yazı yeteneğinin herkeste var olduğu kabul edilmekte ve kişiye yapılacak en büyük kötülüğün onu ümmi bırakmak olduğu kaydedilmektedir.

1856 Islahat Fermanı, temel siyasetine eğitimi koymuştur. "*Her okul herkese açık olacak, cemaatler kendi kültür ve yazılarına uygun okullar açabilecekler, fakat bütün okulların programları ile öğretmenleri Meclis-i Maarif'in denetiminde tutulacak*"dır.¹⁸ Buna bağlı olarak 1857'de Maarif-i Umumiye Nezareti kurulmuştur.

İlk kız okullarının kuruluşuna ait bilgiler 1778 yılına¹⁹ dek inse de, Sultanahmet'te Cevri Kalfa mektebinde açılan ilk kız rüşdiyesi için 1862 yılını beklemek gerekmiştir. Söz konusu okulun açılışı hakkında Takvim-i Vekayi'nin bir makalesinde özetle şöyle denilmektedir:

"*Bir memleketin yaşaması umumi terbiyenin alınmasına bağlıdır. (...) Şimdiye dek açılan mekteplerde erkek çocuklarımız ilm-ü irfan sahibi oldular.*"²⁰ *Kızlarımızın ilim sahibi olmaları hem farz hem de borçtur. Hayat mücadelesinde yorulan eşlerine yardımda bulunmak kızlarımızın vazifesidir. Bunu başarmaları da din ve*

¹⁷ N. Sakaoglu; "Eğitim Tartışmaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, s.479.

¹⁸ *İbid*, s.479.

¹⁹ S. Kumbaracılar; "İlk Kız Okullarımız Nasıl Kuruldu?", *Hayat Tarih Mecmuası*, S.4, Yıl:5, 1 Mayıs 1969, s.77.

²⁰ İlk erkek rüşdiyeleri ise 1848'de kurulmuştur.

dünyalarını bilmelerine bağlıdır. Kızlarımızın iffet ve kanaat sahibi ve itaatkar olmalarında ana ve babanın rolü büyük olmakla beraber, tahsilleri için Sultanahmet'te bu kere kızlarımızın tahsili için açılmış bulunan ve yeniden tanzim edilen mektep, kız çocuklarının gönderilmesi hususu bu mahalle derc olunarak ihtar olundu."²¹

"Aynı sırada Sultan Abdülaziz de bir ferman yayımladı: Öğrenmek ve ilerlemek her müslümanın borcudur.(...) Yeni kuşaklar okuyup yazmayı, türlü becerileri öğrenmelidirler. Ana babalar ise çocuklarını başıboş bırakmayıp mutlaka okula göndermelidirler."²²

Bu belgeler aracılığıyla, basınıyla, yöneticisiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitime, -her iki cinsin eğitimine- verilmeye başlanan önem daha açıkça gözlemlenmektedir.

Saffet Paşa'nın maarif nazırlığı zamanında düzenlenen 1869 Maarif Nizamnamesi ise Fransız eğitim sisteminden etkilenmiş ve Osmanlı eğitimini uzun yıllar yönlendirmiştir. Çok yaygın olarak uygulanmayan, ama tartışmasız yeni bir düşünce tarzının ürünü olan bu nizamnameyle Sibyan mektepleri, yani ilk öğrenim "6-11 yaşları arasındaki tüm erkek ve 6-10 yaşları arasındaki tüm kız çocukları için ayrımsız zorunlu kılınmıştır. Her köyde ya da mahallede bir sibyan mektebi bulunacaktır. (...) Kız ve erkek çocukların eğitiminde hiçbir fark gözetilmeyecekse de bir arada bulunmayacaklar ve kız sınıflarında kadın öğretmenler görevlendirilecektir"²³

"Kız rüşdiyelerinin muallimleri ilk teşkilatta yaşlı erkeklerdi. Yalnız nakış muallimleri kadındı. 1870'de Fatma Hanım, ilk olarak Beşiktaş Kız Rüşdiyesi'ne müdire tayin edildi. Aynı sene nakış muallimi olarak çalışanları şu suretle sıralayabiliriz: Ümmügül-süm Hanım, Fatma Hanım, Şebiha Hanım, Hatice Hanım, Adile Hanım."²⁴ Kız rüşdiyeleri için kadın öğretmen yetiştirilmesi gereği üzerine açılan Darülmualimat'ın 1873'te ilk mezunları ver-

²¹ S. Kumbaracılar; a.g.e, s.80.

²² N. Sakaoğlu; a.g.e, s.480.

²³ R. Uğurer; L'Education de la Femme en Turquie, Paris, Librairie Philosophique J. Vrin, 1936, s.68.

²⁴ S. Kumbaracılar; a.g.e, s.81.

mesini takiben, rüşdiyelerdeki dersler çeşitlenmiş ve Arapça, Farsça, hesap, sülüs ve rık'a yazı dersleri, coğrafya, kıraat, imlâ, nakış, ahlâk, ilmühal, kerrat cetveli, resim, müzik dersleri okutulmaya başlanmıştır. 1879'da, kız mekteplerinde Fransızca da ders programına eklenmiştir.

Öte yandan 1880 Nisan'ında, **Vakit** gazetesinde çıkan yazı, kız rüşdiyeleri için yoğun bir toplumsal talebin henüz oluşmadığını, oluşturulamadığını göstermektedir:

"Maarif Nazırı Münif Paşa'ya, kızlar mektebinin küşadına muvaffak olduklarından dolayı teşekkür olunur. Böyle bir mektebin devam ve bekası ve tevsii bir emr-i ehem iken ne kadar yazık ki mektep 1879 Martı'nda açıldı.²⁵ ve üç kız talebe kaydolundu. Böylece hesap edilecek olursa, mektebin senelik mevcudu on beşi geçmeyecek ve böylece mektep devam edemeyecek bir hale gelecek. Bu hali-i iştimala sebep , tâife-i nisâyâ tahsil-i ilm etmek lazaizini daha tamamiyle tattırmamış olduğumuz olup artık bu misillü bir fikr-i bâtulı berteraf edip, kızları tahsil-i hüner ve mârifet ettirmek esbabına teşebbüs ve gayret etmeliyiz. Kızları olanlar bu mektebe kaydettirsinler, olmayanlar da teşvik etsinler."²⁶

Ama katılım kısa sürede artmış, ilk yıllarda kız rüşdiyelerinde öğrenci sayısı 180-200 arasında bulunmaktayken, 1872'de Sultanahmet'ten sekiz, Üsküdar ve Beşiktaş rüşdiyelerinden 6'şar öğrenci ve 1873'de toplam 57, 1874'te toplam 280 öğrenci mezun olmuştur.

1869 Nizamnamesi'ne kadar, genç kızların rüşdiyeyi bitirdikten sonra eğitimlerini sürdürmeleri olanaksızdır. Yalnızca varlıklı ailelerin kızları, yabancı mürebbiyelerden aldıkları özel derslerle öğrenimlerine devam edebilmekteydiler.

Oysa kız rüşdiyelerinde, kadın öğretmenlerin ders vermele-
rini²⁷ sağlamak için gerekli rüşdiye sonrası okulların açılmasına

²⁵ Burada söz konusu olan Bab-ı Âli'deki yatılı ve gündüzlü kız rüşdiyesidir.

²⁶ S. Kumbaracılar; a.g.e, s.81-82.

²⁷ Kız okullarında kadın öğretmenlerin görevlendirilmesi Osmanlı İmparatorluğu'na özgü bir tutuculuğu yansıtmamaktadır. 1880'de çıkan bir yasaya göre, Fransa'da da kız liselerinde eğitim kadrosunun kadın olması zorunluydu. (N. Bensadon; a.g.e., s.58)

karar verilmiş, ama 1870'e dek bu gerçekleştirilememiş, kız öğretmen okulları için de 1869'da Maarif Nizamnamesi'ni beklemek gerekmiştir. "Nizamname'de, *İstanbul'da bir darülmuallimat kurulması ve sibyan ve rüşdiye olarak iki şubeye ayrılması isteniyordu. Nizamname'nin espirisine uygun olarak da her şubede gayr-ı müslimler için ayrı sınıflar açılıyor ve bunlara ayrıca kendi din ve dillerini okuma imkânı veriliyordu*(madde: 68-70-71). Sibyan şubesi iki sınıflı olup programında din ve ahlâk bilgileri, biraz Osmanlı grameri, tarih, coğrafya, hesap ve (...) dikiş, nakış, mustiki ve bir öğrenim metodu olan Usûl-ü Tedris dersleri yer alıyordu (madde: 69). Rüşdiye şubesi ise üç sınıflıydı. (...) Sibyan şubesinde okutulandan fazla olarak Arapça, Farsça, resim derslerinden başka bir farklılık yoktu. (...) Mektebin sibyan şubesi öğrencilerine ayda 30 kuruş, rüşdiye öğrencilerine ayda 60 kuruş burs tahsis edilmişti. (...) Darülmüallimat'ta kadın öğretmenlerin ders vermesi istenmişti. Fakat bunun sağlanması için kendisinin mezun vermesi gerekmektedir."²⁸

Nizamname'de öngörülen Darülmuallimat, 26 Nisan 1870'te Ayasofya'da görkemli bir törenle açılmıştır. Açılışa konuşma yapan Maarif Nazırı Saffet Paşa, özetle:

"Kadınlar, doğuştan itibaren kendilerine her türlü saygı gösterilmeye ve isteklerine uyulmaya layık oldukları gibi öğrenimlerine de dikkat ve titizlik gösterilmesi gerekmektedir. Bir çocuk, doğduğu günden okul hayatına başladığı güne kadar annesinin eğitimi altında bulunmaktadır. Bu zaman içinde çocukların zihinleri her çeşit iş ve güçten uzak bulunduğundan içtiktikleri şeyler zihinlerinde olduğu gibi yer eder. Bu bakımdan annelerin, çocukların terbiyelerinde tamamen etkili olduğu şüphesizdir. Erkeklerin ilim ve kültür sahibi olmaları ne kadar lazımsa kadınların dahi güzel kişiliklerini, mücevherler gibi çeşitli bilgilerle süslemeleri gerekir. Başlangıçta İslam kadınlarından edebiyat bilgisine sahip birçok kadınlar çıkmıştır. Bunların isimleri edebiyat kitaplarında yer almış ve kendileri zekâ ve bilgi yönünden meşhur olmuşlardır. Avrupa'da dahi

²⁸ C. Y. Bilim; Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma 1839-1870, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 1984, s.71-72.

çok şair ve yazar kadınlar çıkmış olup yazmış oldukları değerli kitapları elden ele dolaşmaktadır.

Doğu ülkeleri halkının erkekleri ve kadınları akıl ve kişisel kavramları bakımından her türlü bilim ve fenni öğrenmeye ve her çeşit sanat ve ekonomi işlerini yapabilme imkanına sahip oldukları halde şimdiye kadar bu konularda geri kalanları ve dolayısı ile kadınların bütün ilim ve eğitimin mahrum kalmaları eğitim yoksunluğundan gelmiştir. (...)

Durum şudur ki kızların öğrenim ve eğitim yaparak kişilik kazanmalarına bu yolda bir emir ve söz olmayıp bilakis erkeklerin ilim ve fen öğrenmeleri için yapılan teşvikin kadınlar için dahi söylendiği "ilim yapmak her müslüman kadın ve erkek için şarttır" diyen peygamberimizin sözü ile de kesindir. İyi terbiye görmüş ve birçok kitap okuyup inceleme yaparak dünya gidişatı hakkında bilgi sahibi olmuş olan kadınlar, bütün durumlarda namuslarını koruma ve değerleri hakkında sahip olmalarını kendilerine düşen ilk görevleri olduğunu kabul edecekleri şüphesizdir²⁹ diyerek kızların eğitiminin gerekliliğinin tartışılmazlığını, vurgulamış ancak bunu temel hak olarak değil, aile ilişkileri bağlamında toplumsal yaşamın çağdaşlaşması amacıyla gündeme getirmiştir. Ayrıca Saffet Paşa, o güne kadar kadının eğitim dışı bırakılması olgusunu dine yormak şöyle dursun, dinin kadın eğitiminden yana olduğunu belirtmiştir. Belli başlı Batı ülkeleri göz önüne alınırsa, onlarda da kızların eğitim olanaklarını aynı tarihlerde kazandığı gözlenir. Bu nedenle Saffet Paşa'nın İslam dinini tek suçlu ilân etmeyen yaklaşımı pek de gerçek dışı bir saptama sayılamaz. Ayrıca, o günkü kamuoyunu, kızların eğitime taraf-tar olma gibi ilerici tutumlara çekerken, dini kaynak göstermenin yeni değerlerin benimsetilmesinde önemli rol oynayabileceği gözden kaçırılmamalıdır.

Öte yandan, 1876 yılında Kanun-u Esasi'nin 114. maddesiyle, Osmanlı İmparatorluğu'nda kız-erkek tüm çocukların öğretiminin birinci kademesine devamı zorunlu kılınmış, böylelikle

²⁹ T. Temelkuran; "Türkiye'de Açılan İlk Kız Öğretmen Okulu", *Belgelerle Türkiye Tarihi Dergisi*, S.36, Eylül 1970, s.65-66

kadının eğitim alanında erkekle eşitliğinin anayasal güvenceye alınmasının en önemli ilk adımı atılmıştır.

Kızlar için lise düzeyinde eğitim veren okullar ise, ancak II. Meşrutiyet devrinde, 1913-14 yıllarında İstanbul İnas Sultanisi (İstanbul Kız Lisesi) adı altında açılmıştır. Bunu Erenköy, Çamlıca ve Kandilli Kız Liseleri takip etmiştir.

Öte yandan, 1860 yılında yetim kız ve erkek çocuklar için açılan Islahane daha sonra meslek okuluna dönüştürülmüş. Tophane-i Amire İdaresi'nde kaldıktan sonra Maarif Nezareti'nin eline geçmiş ve İstanbul'da, buna bağlı Vezneciler'de ve Cağaloğlu'nda yatılı, Horhor ve Doğancılar'da gündüzlü olmak üzere kız sanayi mektepleri açılmıştır.

Eğitimde meydana gelen, Türk kadını için son derece anlamlı bu nitel dönüşümlerin kısa vadeli bir sonucu olarak, **Moslem World** dergisinin 1 Ocak 1913³⁰ tarihli nüshasında "Türk Kadınlığı" başlıklı haberde kız okullarıyla ilgili rakamları görmek ilginç olacaktır.

Söz konusu haberde, erkek okullarının sayısı ile bir karşılaştırma yapılarak, *"kızlar için bir, erkekler için otuz iki öğretmen okulu, kızlar için bir, erkekler için on sekiz lise (idadi), kızlar için kırk beş, erkekler için yüz kırk sekiz rüşdiye, kızlar için iki yüz on altı, erkekler için iki bin beş yüz altmış bir ve karışık iki bin üç yüz seksen sekiz ipdidai (ilkokul)"*³¹ açılmış olduğu bildirilmektedir.

Nicel olarak pek anlamlı olmasa da, eğitimdeki tüm bu temel gelişmeleri takiben, aydınlar arasında kadın eğitime verilen önemin yaygınlaşması ve gelişen kadın hareketinin etkisiyle 1915 yılında İnas Darülfünunu kurulmuştur. Haftada dört gün verilen, İstanbul Üniversitesi Konferans Salonu'ndaki dersler, kadın hukuku, kozmografya, fen bilgisi, genel sağlık ve kadın sağlığı, el becerisi, tarih ve pedagojiden oluşmaktaydı.

"Üniversitede kadınlara ilk açılan fakülteler Fen ve Edebiyat Fakülteleridir. 1915'te edebiyata 8, matematiğe 3, biyolojiye 10"(...) öğrenci yazılmıştır. 1917'de ilk mezunlar, edebiyattan 8,

³⁰ "Turkish Womenhood", **Moslem World**, 1 Ocak 1913, s. 83-84.

³¹ **İbid**, s.83.

matematikten 3, biyolojiden 10 kişidir. Hukuk Fakültesi 1921-22'den itibaren üç öğrenci kabul etmiş, Tıp Fakültesi (...) 1922-23'ten itibaren kız öğrenci almaya başlamıştır."³²

İnas Sanayi-i Nefise Mektebi "(...) 1914'te faaliyete geçti.(...) Bu okul, ilk yıl, yalnız, resim bölümü için öğrenci kabul etti. Heykel için öğrenci kabulü ikinci sene içerisinde yapıldı."³³

"Kız öğrenciler 1900 yılından beri faaliyette buluna Darülfünun-u Şahane öğrencileriyle bir arada ders takip etmek istiyorlardı. 1920'de kızlar erkek öğrencilerin dershanelerine giderek onlarla yan yana oturdular. Bu oldu-bittiği Darülfünun talebesi de tanıdı ve ancak 1921 Eylül'ünde üniversite öğreniminde kadın-erkek ayrımı sona erdi."³⁴

Görüldüğü gibi küçük kıpırtılarla başlayan kadın eğitimi, 1839 yılında yayımlanan Tanzimat Fermanı'nı izleyen yıllarda eğitimsizliğin ve kadının geri konumunun İmparatorluk'un içinde bulunduğu çıkmazla yakın ilişki olduğu saptamasıyla yoğunlaşmış ve 1923'te Cumhuriyet'in ilanından önce üniversiteye kız öğrencilerin kabulü düzeyine dek ulaşmıştır.

Kuşkusuz bu gelişmeler nicel açıdan önemli patlamalara varmamıştır, ancak anayasayla güvenceye alınan, iki cins için de ilk öğrenimin zorunluluğu kazanımının 20. yüzyılın neredeyse sonuna dek bir ileri aşamaya götürülememiş olması, o dönemdeki nitel dönüşümün ne denli anlamlı olduğu hakkında bize fikir vermektedir.

2- Kadın Sorunsalının Basın ve Yayın Alanına Yansıması

Tanzimat'tan sonra başlayan toplumsal değişme içindeki ağırlık noktalarından biri olarak kadın sorunu, devrin yazın ve fikir hayatında da çok geçmeden yerini almaya başlamıştır. Son dönem Osmanlı toplumunda kadının değişen konumu, bir yandan basın-yayın alanında ve aydınlar arasında bu sorunun gün-

³² Ş. Tekeli; **Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat**, Birikim Yayınları, İstanbul, 1982, s.200-201.

³³ T. Toros; **İlk Kadın Ressamlarımız**, Ak Yayınları, İstanbul, 1988, s.42,45-46.

³⁴ E. Kuran, a.g.e, s.31.

deme gelmesini gerektirirken, bir yandan da konunun böylesine sorgulanması, Türk kadınının toplumsal gelişmesini hızlandırmıştır.

Kadın sorunsalı, basın, fikir ve edebiyat alanlarında hem artık kendi geleceklerini tayin etmek isteyen kadınlarca hem de toplumun uygarlık düzeyinin kadının uygarlık düzeyine bağlı olduğuna inanan diğer aydınlarca irdelenmiştir. Halka sesini duyurmak için gazete ve edebiyata başvuran Osmanlı aydını, kadının geri bırakılmasının ülkenin geri kalması üzerindeki etkisini saptamış, dinden ve aileden pek vazgeçmese de kadınlık durumunun değişmesinden yana tavır almıştır.

Eğitimin yalnızca okullarda verilemeyeceği ya da basın ve yayının kamuoyu oluşturmadaki yeri anımsandığında, kadının konumunun dönüşümü bağlamında gazete, dergi ve kitapların önemi ortadadır. Bu yüzden kadının bağımsız kimliğini amaçlamasa da, basın ve yayın alanlarında üretilen fikirler, açılan tartışmalar ister istemez tutum ve değerlerin bu yolda değişmesini gerektirecektir.

Kadınların yayın dünyasında yerlerini almaları ise, hem kadınlık durumunun değiştiğini göstermesi hem de kadınlık bilincinin oluşmasına sağladığı katkılar dolayısıyla önemlidir.

a- Dergi ve Gazetelerde Kadın Sorunsalı

Osmanlı İmparatorluğu'nda, yabancıların yayınları dışında ilk günlük Türkçe gazete olan **Takvim-i Vekayi** ilk kez 1 Kasım 1831'de yayımlanmıştır. Bu gazete her ne kadar devletin resmi organı niteliğinde olsa da başarı sağlamıştır. 1 Ağustos 1840'da çıkan ilk sayısında **Ceride-i Havadis** ise "*çeşitli ülkelerde meslek, sanat ve eğitimle ilgili bilgileri Türk okurlarına duyuracağını belirtiyor*"³⁵ sa da yarı resmi bir gazete olmaktan öteye gidememiştir. Ancak bu iki gazeteyle açılan yolda, Tanzimat reformlarının getirdiği yenilikçi ortamda Türk basını doğmuş, Ağâh Efendi 21 Ekim 1860 tarihinden itibaren **Tercüman-ı Ahval**'i yayımla-

³⁵ A. D. Jeltyakov; **Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın**, Basın Yayın Genel Müdürlüğü Yay. Ankara, 1979, s.46.

maya başlamış ve kamuoyu tarafından ilgiyle karşılanan bu gazete kültürel katkılarıyla Osmanlı toplumundaki toplumsal ve siyasal dönüşümlere etkiye bulunmuştur.

Diğer taraftan kadınlara eğitim hakkının tanınmasıyla birlikte birçok gazete ve dergide kadın sorunları gündeme gelmeye başlamış ve çeşitli kadın gazete ve dergileri yayın hayatına girmiştir. Bilim, edebiyat, tarih, coğrafya gibi konulardaki yazılarıyla açık okul niteliğindeki bu yayınların zenginliği dolaylı ya da dolaysız olarak çağdaş kadın kimliğinin doğmasına yol açmış veya bu nitelikteki kadınların o zamana dek erkeklere ait basın dünyasına girişine neden olmuştur.

Kadın sorununun, basında ciddi olarak tartışılması, gerek devrinin, gerek sonraki devirlerin aydınlarını etkileyen, Tanzimat yazınının en önemli kişilerinden, şair, gazeteci romancı, tiyatro yazarı, denemeci, eleştirmen Namık Kemal'in, Şinasi yönetimindeki 28 Haziran 1861'de çıkmaya başlayan *Tasvir-i Efkar*³⁶ gazetesinde yayımlanan "Terbiye-i Nisvan Hakkında Bir Layiha'sı, 1288'de (1872) *İbret*'te³⁷ yayımlanan "Aile" ve 1289'da (1873) "Bizde Ahlakın Hali" başlıklı makaleleriyle başlamıştır.

"Terbiye-i Nisvan Hakkında Bir Layiha" ve "Bizde Ahlakın Hâli" makalelerinde Namık Kemal, "(...) kızların okula devam edip çağdaş değerlerle uyum içinde bir eğitim görmelerini savunmaktadır"³⁸

7 Teşrinisani 1288 (20 Kasım 1872)'de *İbret*'te yayımlanan "Aile" makalesinde ise, baskı altında hiçbir gelişme göstermeden ve nesiller boyu kısır döngü halinde yinelenen kadın hayatını anlatır:

³⁶ *Tasvir-i Efkar*, "her sayısında Türk dilinde yapılacak reformlar, Türk edebiyatının demokratlaştırılması, Batı'nın bilim ve kültür düzeyine erişilmesi ve bu temel üzerine okulların yeniden örgütlenmesi gibi sorunları" (*İbid*, s.54), tartışan niteliğiyle, dönemin ilerici Türk aydınlarının kamuoyunu yönlendirmeye çalıştığı bir gazete olmuştur.

³⁷ İlk sayısı 13 Haziran 1872'de yayımlanan *İbret*, dinci görüşlere öncelik tanıyor da olsa "eğitim, bilim ve tekniğe büyük önem verdi, bunların Batı'da gelişmiş olmasının Batı'nın Doğu'ya karşı üstünlüğünü sağladığını belirtti". (*İbid*, s.89)

³⁸ B. Caporal; *Agos 59* PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

"Hanım ise, altı-yedi yaşında iken kendini vasisi besler, vasisi giydirmiş, on beş-on altı yaşına girince, vasi bertaraf olmuş, yerine bir zevc gelmiş -vakti olsun olmasın- Hanımın da çocukluğunda bir sevgili bebeği varmış, teehhülden sonra bebek gitmiş yerine bir kız gelmiş. O da büyümüş. Bebek nasıl hanımefendinin emrettiği yerde yatmaya mecbur ise kız da öylece hanımefendinin arzu ettiği beyin koynuna girmek muzhar olmuş, nihayet teverrüm etmiş."³⁹

Aynı makalede yazar, kocalara şöyle seslenir:

"Ey zevc-i bihaber! Meskeninde bir refikadır peyda olmuş. Niçin ailenin bârını bütün bütün kendi üzerine yüklenir de, yalnız kendi meşakkatini o biçareye tahmil edersin?"⁴⁰

Kadın olarak kendi sorunlarına yabancı annelere de şöyle yazar Namık Kemal:

"Ey bahtsız valide! Derdin ne ki daha vücudundan ayrıldığına teessüf edecek kadar müptela olduğun ciğerpareni kendi istediğin ve onun istemediği bir ecnebinin yatağına vermek için(...) sebep olursun?"⁴¹

Öte yandan "1868'de Ali Raşit ve Filip Efendi'nin çıkardıkları **Terakki** gazetesi, sayfalarında kadın hak ve özgürlüklerini savunan yazılara yer vermekle kalmamış, yine aynı yıl içinde haftada bir yayımlanan **Muhadderat** (İslam Kadınları İçin Gazetedir) ismiyle bir de ek çıkarmıştır. **Terakki**'de ve **Muhadderat**'ta sık sık işlenen temalar arasında, kadınlara öğrenim hakkı tanınması, çalışma olanakları verilmesi, çokkarılılık ve kadın erkek eşitliği sayılabilir.⁴²

"Terakki'nin tatil günü sayıları kadın sorununu ele alıyor ve "Mevkib-i Şarki" adı altında çıkıyordu. Bu sayılarda, çağdaş toplum içinde kadının da erkek kadar yararı olduğu fikri savunuluyordu. Gazetenin bir sayısında şöyle deniyordu: "Saçı uzun aklı kı-

³⁹ Namık Kemal, "Aile", **İbret**, No.56, 7 Teşrinsani 1288.

⁴⁰ **İbid.**

⁴¹ **İbid.**

⁴² A. İlyasoğlu, D.İnsel; "Kadın Dergilerinin Evrimi", **Türkiye'de Dergiler ve Ansiklopediler 1849-1984**, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1984, s.164.

sa" ifadesi, erkeklerin kadınlardan mutlaka daha akıllı olduğu anlamına gelmez... Erkeklerin, kadınlardan daha gelişmiş olmaları hayatın önemli meseleleri içinde bulunmalarından ve tecrübe kazanmalarından ileri geliyor"⁴³ tarzında yorumlar yaparak kadınlık durumunun sorgulanmasının ortamını yaratan gazete aynı zamanda kamuoyuna, konuyla ilgili olarak yönlendirici çözüm yolları da önermekten geri durmamıştır:

"Sevgili haremlerimizin de erkeklere uygulanan eğitimden geçmelerinin zorunlu olduğunu, kız çocukların okula gönderilmelerinin şart olduğunu, okuma yazma bilen bir kızın kocası tarafından artık edepsizce aldatılamayacağını yazıyordu."⁴⁴

1868 yılında Terakki'de Rabia imzasıyla yayımlanan yazı hem kadınların bu alana girişini göstermesi, hem sorunlarını saptayan kadınların isyan hakkını kendilerinde gördüklerini yansıması açısından ilginç bir örnektir.

"Şurasını iyi bilmek gerekir ki, ne erkekler kadınlara hizmetkâr, ne de kadınlar erkeklere cariye olmak için yaratılmıştır. Erkekler hüner ve marifetleri ile hem kendilerini hem de hepimizi geçindirebiliyorlar ve idare edebiliyorlar da, biz niçin bilgi ve hüner kazanmaya kudretli olmuyoruz? El ve ayak, göz akıl gibi vasıtalarda bizim erkeklerden ne farkımız var? Biz de insan değil miyiz? Yalnız cinsimizin ayrı oluşu mu bu halde kalışımıza sebep olmuştur? Bunu hiçbir sağduyuyu sahibi kabul etmez. Eğer öyle olmak gerekse idi, Avrupalı kadınlar da bize benzerdi"⁴⁵

Basın dünyasındaki bu tür gelişmeler ve kadınlık konumundaki değişimler yeni bir evreye yönelmektedir. Artık kadın dergileri çıkmaya başlamıştır.

1301 (1883-84) yılında Arife Hanım tarafından çıkarılan Şükûfezar, kadınlar tarafından çıkarılan ilk dergidir. Derginin ilk sayısında yer alan önsözde Arife Hanım şöyle yazmaktadır: "biz ki saçı uzun aklı kısa erkeklerin alaycı görüşlerine hedef olmuş bir

⁴³ Fındıkoğlu; "Tanzimat'ta İctimai Hayat", *Tanzimat*, 1940, s.33'ten aktaran A.D. Jeltjakov; a.g.e. s.87.

⁴⁴ Selim Nüzhet; *Türk Gazeteciliğinin Yüzüncü Yıldönümü Vesilesiyle*, İstanbul, 1931, s.49'dan aktaran İbid; s.87.

⁴⁵ T. Taşkıran; *Women In Turkey*, Redhouse Yayınevi, İstanbul, 1976, s.34.

tayfayız, bunun karşısını ortaya koymaya çalışacağız. Erkekliği kadınlığa, kadınlığı da erkekliğe üstün tutmadan çalışma ve iş görme yolunda adımlarımızı atacağız."⁴⁶

3 Mayıs 1310 (1894) tarihinde **Tarik** gazetesi başyazarı Mehmet Tahir halka hizmet etmek ve kadınlara faydalı gazeteler yayımlamak amacıyla, Dahiliye Nezareti'ne bir dilekçe ile başvurmuştur.

"İçişleri Bakanlığına

Saygı ile arz ederim ki:

Yedi seneden beri Osmanlı matbuatına hizmet ettiğim gibi bugün dahi Tarik gazetesi başyazarı olarak çalışmaktayım. Amacım padişahımız efendimiz hazretlerine ve halka hizmet etmek ve diğer medeni memleketlerde kadınlara ait türlü türlü faydalı gazeteler yayımlanmakta olduğu halde memleketimizde henüz bu yolda faydalı bir gazete neşrolunmaması Osmanlı Devleti'nin ilerlemesi bakımından bir noksan olup bendeniz memleketimizde bu noksanı telâfi ederek kadınlarımızın ilerlemesine hizmet etmek arzusun-da olduğumdan yürürlükte olan kanun hükümlerine harfiyen uygun ve haftada iki defa yayımlanıp içindekiler dahi kemal-i edep ve iffet dairesinde yazılmak şartıyla kadınlara mahsus her türlü haller, faydalı makaleler ve günlük havadislerden ibaret olmak üzere "Hanımlara Mahsus Gazete" ismiyle bir gazete imtiyazının benim üzerime verilmesi arz ve istidamın lütfen kabul edilmesini rica ederim. Bu hususta emir ve ferman emir verenindir.

3 Mayıs sene 1310 (1894).

İmza

*Tarik Gazetesi Baş Yazarı Mehmet Tahir"*⁴⁷

Hanımlara Mahsus Gazete, Pazartesi ve Perşembe günleri, sekiz sayfa halinde yayımlanmış, kadınların yazı ve şiirlerine yer verilmiştir. Resimli olan bu gazetede ayrıca moda yazıları, di-

⁴⁶ S. Birsal; **İstanbul-Paris**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay, 1983, Ankara, s.6.

⁴⁷ S. Arpınar; "İlk Kadın Gazetesi (Kadınlara Mahsus Gazete)", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S.16, Ocak 1969, s.30.

kiş, nakış, çeşitli ev eşyaları, çocuk bakımı dersleri, kadınların sosyal faaliyetleri, çeşitli dünya haberleri de görülmektedir.

"Gazetemizi neşretmekten asıl maksadımız menafî-mülk ve devlete hizmet-i ciddiyeden ibarettir" sloganıyla yayımlanan ve iki ayrı nüsha halinde basılan, âdi nüshasının bir yıllık abonman fiyatı 60 kuruşken, lüks nüshasının ki 95 kuruş olan **Hanımlara Mahsus Gazete**'nin 27 Eylül 1323 (1907) günkü örneğini ayrıntılı olarak incelemek, bize kadın hareketinin bu önemli yayını daha somut tanıtabilecektir:

"Selâmlık merâsimi: Her Cuma olagelen, iyi tanınan bu törenin oldukça kısa özeti.

Şefkat nişanı: Sağlık şurası üyesi Namık Bey'in karısının en üst dereceye terfisi. Bilindiği gibi Şefkat, özellikle kadınlara ayrılmıştır.

Kadın kadına konuşma: Orucun mübarek ayı Ramazan'ın başındayız. Fazilet ve Safiye çok bilgece ve sağlığa tamamen uygun olan bu dini emri savunuyorlar. Oruçtan yalnızca vücut değil daha canlı ve ileri görüşlü kılınarak, soyut incelemelere , örneğin matematikçe yönelmeye daha yetenekli hale gelen ruh da yararlanır.

Asil Ramazan ayı nedir? -Herkesin en iyi olduğu, büyük-küçük, zengin-fakir, herkes için bir kutsanma ve mutluluk zamanıdır. Ayrıca diyebilir ki: "Selam sana , ey Ramazan ayı!"

Kadınlar Kongresi. -Almanya'da kısa bir süre önce yapılan, yetenekli hatipler tarafından evliliğe, aileye ve kadınların koşullarına ilişkin sorunların tartışıldığı kongrenin raporu.

Değişik halklarda görünüm ve güzellik. Güzellik ve görünüm fikri, eğitime, uygarlık derecesine, kişilere, halklara göre fark edilir bir şekilde değişir: Kısaca bu makalenin içeriği.

Rayihali sular: Bu suların hazırlanma usûlü, hammaddelerin seçimi ve bunların elde edilişi üzerine.

Tesadüfat: Garip rastlantılarla ilgili hikayeler.

Şişman adamlar yarışması: Son yıllarda Avrupa'da ve Amerika'da yapılan acayip yarışmalar ve özellikle Marinebad'da yapılan bir at yarışı hakkında makale.

Bir yemek kitabı. -Bir yemek el kitabının- İngiltere’de yayımlanmış olan Home Noticy- Özeti: Bazı parçaları tercüme edilmiş.

Binicilik ve kadınlar. -İngiltere’de uygulanan binicilik ve bu tür sporun yol alabileceği sonuçlar üzerine hekimlerin görüşleri.

Şuradan buradan.-Yabancı ülkelerde, İngiltere’de ve ABD’de kadınların yaşamına ilişkin çeşitli haberler.

Son sayımızdaki sorulmuş sorulara yanıt. -İki soru sorulmuştu: Birincisine, Amerika’da Paris isimli birçok şehrin bulunduğu şeklinde yanıt veriliyor; ikincisine ise, camun Fenike’liler tarafından bulunduğu şeklinde, Gazete iki yeni soru daha soruyor: Coğrafi betimlemesi yapılan bir ülkeyi tanımak ve belli bir sayıyı meydana getiren elemanları bulmak gerekiyor. Doğru sonuçları yollayan okuyucular arasından kur’a ile saptananlara ödülleri veriliyor.

Daha sonra reklam geliyor. Çok önemli üç sayfa kaplıyor. En sık ilânı verilen mallar, tuvalet eşyaları, iç çamaşır, giysiler, ipekler, ecza ürünleri ile birçok ilân; daha başka, Wiener Bank Verein, bir fonograf ve kuyumcu dükkânı, vs.

Şu mutlakiyet zamanında ve sansür rejimi altında çıkarılan bir sayının içeriği işte böyle, Hikâye ve makalelerin seçimi, Osmanlı kadınlarının özellikle Avrupa dünyasının tanımaya istekli olduklarını belirtir görünüyor.”⁴⁸

Bu örnek nüshadan görüldüğü gibi, içerik olarak kadının mutfak gibi klasik rollerinden pek uzaklaşılmasa da, kadın yeni bilgilere çağrılmakta, dünya kadınlarından haberlerle evrensellik sağlanmaya çalışılmakta, okumayı kolaylaştıracak magazin yaklaşımı yeğlense de, bir uluslararası kadın kongresine yer verilerek kadın savaşı bir kenara bırakılmamaktadır. Yoğun baskı dönemi ve yüzyılların perçinlediği geleneksel değerler göz önüne alındığında, dine yer vermekten vazgeçilmemiş olması pek şaşırtıcı sayılamaz, ancak din savunusunun körü körüne değil, belli bilimsel yararları dayanarak yapılması dikkat çekicidir. Öte yandan kadının evin duvarlarıyla sınırlı geleneksel

⁴⁸ "Un Journal Feminin de Constantinople", *Revue du Monde Musulman*, Cilt VI, 1910, s.337-338.

imajının değişmesine, kadın biniciliğine değinerek katkıda bulunulmaktadır.

Gazete, ayrıca gelirinin yüzde beşini gelinlik ve kimsesiz kızlara çeyiz parası olarak verip kadınlar arasında maddi dayanışmayı gündeme getirirken, bir yandan da kadınlar arasındaki en büyük eksiklik olan manevi dayanışmayı yerleştirmeye çalışmaktadır.⁴⁹

Ölümçül bir hastalığa yakalanan yazar Makbule Leman (1865-1899)⁵⁰ için **Hanımlara Mahsus Gazete**'nin altmışıncı sayısında yer alan "Sihhat" başlıklı makaleye yazarın altmış birinci sayıda yayımlanan cevabı da yine devrin kadın dayanışmasını göstermesi bakımından naif niteliğine rağmen, oldukça anlamlıdır:

"Ekseriya sonbaharda deniz kabarır, sahillere, kayalara çarpar, dökülür! İnsan nazarını sahile çevirmekten korkar, başını yukarıya kaldırır, daha ziyade ürkek! Bulutlar çatık çehresiyle onu teşhis ederek gusuni eşçar gibi titreye titreye serbezmini haşyet eder. Zîri payini de fevkı seri gibi karanlık görür, bütün bütün şaşırır... Cisminin ineceği, ruhunun çıkaracağı arz ve semadan başka kendine bir mekân arar gibi bir şeyler olur. Heyhat!..

Bir an olur: O sehabelerden birkaç katratı latife o coşkun deryanın üstüne serpilmeye başlar. Serpildikçe yangın alevlerini söndürür gibi şiddeti telâtumu bastırır!

Sema rengi maîsi, deniz levni semaisi ile münceli olur.

Meğer alami kalbiye dahi böyle imiş! Bunu bana muhterem gazetenizin altmışıncı nüshasındaki (Sihhat) sernameli makalei âlicenâbâne, alelhusus orada şu (Ah... sihhat manzumesini ağlamaksızın okuyamadık!) ve birkaç çift gözlerden boşanan yaşlar husuli ifakatı için duahân olduğumuz sırada aktığını... İlâh cüm-

⁴⁹ Ataerkil düzende kadınların birbirlerini rakip görme eğilimleri körüklenmektedir. Bu yüzden her dönemde, her yerde feminist hareketin önünde kadınların birlikte, ortak amaçları uğruna savaşmayı başarması, dayanışması çözülmesi gereken en önemli sorunlardan birini oluşturmuştur. Kadınlık bilincine varıldıkça, yüzyılların ataerkil koşullandırmaları kırılabilirdiği reket bet yerini dayanışmaya bırakabilmektedir. Bu dayanışmanın doğuracağı kadın hareketi son tahlilde gerçek eşitliğin kapısını açacaktır.

⁵⁰ İçinde şiir ve düz yazıların bulunduğu **Ma'kes-i Hayal** adında bir kitabı vardır.

leleri ispat eyledi! Evet teesüratı kalbiye deryalar gibi coşsa kendine iştirak eden çeşmanı müürvetkârandan müteşşih katrei terahhum onu kemali nezaketle teskine kifayet ediyor imiş. Fakat Allah'ımdan isterim ki: Gerçek efkârı münevveresinden binatı nev'ini behredarı fazilet eyliyen ve âlemi edebiyatı kendine meftun ve minnettar bırakan muharrirei mahsusamız İsmetlu (Emine Semiye) Hanumefendi Hazretlerin, gerek kendileri ile beraber ıstırabıma giryan olan insaniyetli hemşirelerini hiç başka bir sebeple girye-i teessüre mecbur etmesün daima saadette, sıhhatte berdevam etsün.

Duamın müstecap olmasında ümidim berkemaldir. Çünkü kulûbi merza icabetkârı ahadiye pek karîb bir mevkidir."⁵¹

Osmanlı Devlet Salnamelerinden anlaşıldığına göre, yayımı 1325 (1909) tarihine dek süren bu gazete, Batı'da o günlerde savunulmakta olan daha radikal feminist tezler yerine, "iyi eş, iyi ana, iyi Müslüman olmak" prensibine hizmet etmeyi yeğleyerek ılımlı bir tavır sürdürmüştür.

Büyük ölçüde Tanzimat döneminin ürünü olan bu gazete, dönemin aydınları gibi, İslam ideolojisinden vazgeçmeksizin Osmanlılığa Batı değerlerini eklemek istemiştir. Bu yolla aydınlanma felsefesinin gereği olarak, halka ters düşmeden halk eğitilebilecektir.

Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nda bireyin güvence altına alınması Tanzimat'la başlayan yeni bir olgudur; bu açıdan bakıldığında yalnızca kadının değil, erkeğin de bağımsızlığı pek söz konusu edilemez. Dolayısıyla bu dönemde kadının bağımsız bir birey olarak aile ve annelik dışında gündeme getirilmesini beklemek hayalci bir eğilim olacaktır. Ama geçilen bu aşamalar sayesinde ki, kadın ekonomik bağımsızlığını ve bir yurttaş olarak siyasal haklarını talep eder duruma gelebilecektir.

"Hanımlara Mahsus Haftalık Musavver Mecmua" sloganıyla çıkan **Demet**, Celal Sahir'in yönetiminde, Mesrur İzzet'in çizgileriyle ve dönemin ünlü jöntürkleri Cenap Şahabettin, Hüseyin

⁵¹ Makbule Leman, "Varaka-i Teşekkürîye", **Hanımlara Mahsus Gazete**, s.61, 25 Nisan 1312.

Cahit, Ahmet Samim, Mustafa Namık, Server Cemal, Fazıl Ahmet ve Selim Sırrı'nın katkılarıyla yayımlanmıştır. Ünlü Osmanlı kadınlarını, yabancı ülkelerdeki kadınların yaşamını, kadınların eğitim sorunlarını, çocuk eğitimi, yüz bakımı ve moda gibi konuları işleyen dergi on altı sayfalıktır. 1908'de Mehmet Rauf tarafından çıkarılan aylık, ortalama seksen altı sayfalık **Mehasin** dergisinde ev işleri ya da güzellik gibi konulara fazla değinilmemiş, daha çok kadınlara verilen konferanslar yer almıştır. Müslüman kadınların yaşam koşullarını daha iyileştirmeyi amaçlayan makalelerde kadınların esaretine son verilmesi, onlara meslek sahibi olma özgürlüğünün tanınması gerektiği savunulmaktadır. 1908 Meşrutiyet'inden kadınların umdukları somut hakları bulamayacakları çok kısa zamanda anlaşılmışsa da, göreceli özgürlük ortamı kadın gazetelerinde talepleri değişmesi olanağını doğurmuştur: Artık kadının ekonomik özgürlüğü gündeme gelmektedir.

6 Ekim 1911 tarihli *Les Documents ou Progrès* dergisinin haberinde feminist bir dergi olarak nitelenen **Mehasin**, "*başlangıçta çeşitli zorluklarla karşılaşmışsa da bugün iki bin beş yüz nüsha basmaktadır*" denilmektedir.

Artık Osmanlı kadınının durumu iyiden iyiye değişmektedir. Kadın hareketinin düşünsel temelleri atılmış ve 1908 Meşrutiyet'ini izleyen yıllarda, ileride göreceğimiz çok sayıda kadın derneği kurulmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında açılan okullar çok sayıda mezun vermişler, gerek basında gerek edebiyatta, okuyan ve okunan kadın sayısı artmıştır; kadınlar yine ileride göreceğimiz gibi çalışma yaşamına girmişler ve ülke kaderini tayin konusunda çekingen atılımların arifesine varmışlardır. Artık öğretmen, ressam, yazar işçi kadınlar söz konusudur. Geleneksel ev içi rollerinden, birbiri ardısıra gelen savaşların da etkisiyle sıyrılıp ulusal çıkarların bilincinde yurttaşlara dönüşmektedirler. İşte bu dönemde; "*4 Nisan 1913 Perşembe günü İstanbul'da günlük olarak Kadınlar Dünyası dergisi yayın hayatına atılır. İmtiyaz sahibinin Nuriye Ulviye, mesul müdürün Emine Seher olduğu dergide "fenni, edebi içtimai hanımlara mahsus yevmi*

gazetedir" ve "Sahifemiz cins ve mezhep ayırmaksızın muhterem Osmanlı hanımları eserlerine aittir" ibareleri yer alır. (...) Kadınlar Dünyası imzası ile çıkan "Hukuk-u Nisvan" yani Kadın Hukuku bölümünde tarih boyunca çeşitli toplumlarda kadının konumu, hakları anlatılır. Örneğin ilk iki sayıda "Ben-i İsrail" "üçüncü sayıda eski Hint'de kadının durumu ele alınır." Terbiye-i Etfal bölümünde çocuk terbiyesi, "Bedia'nın Dersi" ve "Bedia'nın İmtihanı"nda ise hikâye üslûbu ile 12 yaşında bir kızın, tıp eğitimi gören ağabeyinin kitaplarına ilgisi anlatılarak, Osmanlı kadınının değişmekte olan rolüne dikkat çekilir. Dergide ayrıca Emine Seher Ali'nin "Kadınlıkta Seviye-i İrfan", Semiha Nihal'in "Moda Nedir" sütunlarına, "Kısm-i Edebi'nde şiir ve hikayelere rastlanmaktadır. İlginç bir başka nokta da ikinci sayıda yer alan "Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği Nizamnamesi"dir. Hiçbir fırka ve cemiyetle ilgisi bulunmadığı belirtilen dernek⁵² kadınların meslek sahibi olmaları yolunda maddi ve manevi katkılarda bulunmayı amaç edinir.

Yaklaşık bir yıl sonra derginin haftalık olarak yayımlanmaya başladığı görülür.(...) Haftalık düzendeki derginin sayfa adedi artmış, ismi kapakta "Kadın Dünyası", Monde Feminin olarak da yer almıştır. Kapakta ayrıca fotoğraf kullanımına geçilmiş, 142. sayının kapağında Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti üyelerinden Nimet Cemil'in fotoğrafına yer verilmiştir. Günlük olarak yayımlanan dergiye oranla haftalık sayılara alınan ilanlarda önemli bir artış göze çarpar. Dergi 1918'de beşinci yılını tamamlar, sahibi yine aynıdır. İçerikte fotoğraf kullanımı artmakla birlikte yine yazı ağırlıklıdır. Kadınlık hukukuna ilişkin bölümler, edebiyat sayfalarının yanı sıra okur mektupları da yer alır.

Kadınlar Dünyası'nın elimizde olan son sayısı 7 Mayıs 1921, 9. sene, sayı 194 tarihini taşımaktadır. (...) Derginin eldeki bu son sayısında ünlü kadınları tanıtma yazılarına bir örnek olarak "İstanbul Şairelerinden Şeref" ile ilgili bir yazı yer alır. "Teşkilat İhti-

⁵² Gazete'nin imtiyaz sahibi Nuriye Ulviye, yine 1913 yılında kurulan Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti'nin başkanıdır..

yacı" başlıklı yazı kadın haklarını savunmada örgütlü mücadele-
nin gerekliliğine dikkati çeker."⁵³

Öte yandan **Kadınlar Dünyası**'nda yayımlanmış bir yazıda
"Eğer erkekler kadınları ilgilendiren konuları eleştirmekte özgürse-
ler, biz anneler söylediklerimizden şiddetle sorumlu tutulmayı rica
ediyoruz. Hassas duygularımızla ilgili uygun açıklamalar ve sa-
vunmalar erkeklerden fazla bize aittir.

Eğer ulusumuzun toplumsal olarak ve ahlâken gelişmesini ve
refah içinde olmasını istiyorsak, biz annelere düşen, kız evlâtları-
mızı eğitmek, zihnen ve karakter olarak gereken eğitimi sağlamak-
tır. Öyle ki oğullarımız ve onların oğulları yuvalarında sevilen ve
dışarıda sayılan erkekler olsunlar; bize saygı duyan erkekler, onla-
ra yaptığımız yardımlardan mutlu olan erkekler olsunlar. Bizleri
gerçek yardımcılarını kabul etsinler"⁵⁴ denmekte ve geleneksel de-
ğerlerin öyle birdenbire ortadan kalkamayacağı gözlemlenmek-
tedir. Ama kız çocukların eğitilmesi mesajının günümüzde bile
devlet büyüklerince ve sık sık tekrarlandığı düşünülürse, kadın-
lara atfedilen cinsiyetçi değerler doğrultusunda birtakım istem-
leri dile getiren bu yazının da, dönemin toplumsal koşulları göz
önüne alındığında, küçümseyen yargılara yol açmaması gerek-
mektedir. Artık kadın, geleneksel rol kalıpları içinde ve bu rol
kalıpları için dahi olsa yeni donanımlar talep etmektedir:

Ancak yine **Kadınlar Dünyası**'nda yayımlanmış başka bir
yazı ise, derginin aynı zamanda kadının geleneksel aile içi rolle-
rinden milletine sorumlu yurttaş rolüne evrimleşmesini de gün-
deme getirdiğini göstermektedir.

"Herkes bilir ki, sosyal yaşamımız, aile yaşamımızın olması ge-
reken herhangi bir değerli idealinden, ne kadar uzaktır.

Genç gelinin temiz umutları, geleceği hakkındaki parlak düşle-
ri genellikle çok kısa zamanda ve nasıl da kabaca yok olur. Kısa
zamanda tutsaklığın umutsuzluğunu anlar, daha iyi denebilse, ko-
casının oyuncağı olduğunu, oyuncaktan hoşlanmadığında bir ke-

⁵³ A. İlyasoğlu-D. İnsel, a.g.e., s.165-166.

⁵⁴ "Awakening of Turkish Women" *The Literary Digest*, 13 Haziran 1914, Cilt:
48, s.1427.

nara atılacağını keşfeder. Aşk, gerçekte, yuvalarımızda bir yabancıdır. Saygı "eş"lik yaşantımızın dışındadır. Yine de yalnızca kadınların yapabileceği şeyi yapma hürsine sahibiz. Fiziki sayımızı sürdürmek ve çoğaltmak ve ait olduğumuz cinsi güçlendirmek, bundan hoşnut olmak, bizim için yeterli değildir. Hakkımız olan mutluluk bu değildir. Peşinde olduğumuz görev bu değildir. Zenginlerin haremünde pek sık görülen, bencil bir bezginlikle daha az hoşnutluk gösterebiliriz. Başkalarını mutlu etmek ve onların yerinin değerini korumayı yaşantımızın başlıca amacı yapmak yolunda diğerkâmcı çalışmazsak, başkalarının bizi mutlu etmeye hiç hakkı yok. Eğer gerçek mutluluğu elde etmek olursa bu, yıldızların değil bizim kendi hatamızdır. Erkeklerimiz şimdi eskiye göre daha iyi anlıyorlar ki, gelecek yıllarda halkımızın başarı ve refahı geniş ölçüde kuşağımızın kız ve kadınlarına bağlıdır. Aklen ve ahlâken özgürleşmek, eğitim ve yükselmek sevgili arzumuz ve amacımız bu olmalıdır. Sorun "bizi kim mutlu edecek" değil, fakat "memleketimize ve halkımıza nasıl yararlı oluruz"dur.⁵⁵

Görüldüğü gibi artık aile dışında da kadın var olmaya başlamıştır. "İyi eş, iyi anne" prensibi kırılmaya başlamıştır. Artık kadının niteliklerini geliştirmesi ve özgürlüğü söz konusudur. Yeni bir insan, yeni bir kadın doğmaktadır; artık o bir yurttaş olma yolundadır.

Londra'da ikamet etmiş, adı bilinmeyen bir kadın tarafından **Kadınlar Dünyası** dergisine yollanan makale de, yazarı aileden bağımsız düşünmese de, eğitimi ulusal amaçlar için gerekli görmekte ve evlilik kurumunun çarpıklıklarını dile getirerek 1917 Hukuk-u Aile Kararnamesi ve giderek tüm çağdaş medeni hakların yolunun açılmakta olduğunu sezdirmektedir:

"Türkler Arasında ve Avrupa'da Evliliğin Anlamı

Avrupa'da, özellikle Londra'da evliliğin anlamını değerlendirmeniz tamamen farklıdır. Evlilik için karşılıklı sevgi esastır. Bir genç İngiliz kızı, eğer İngiliz ruhu taşıyorsa ve kılavuzu İngiliz ideali ise, sevmediği bir adamla nişanlanmaz. İngiltere'de genç kızla genç erkek arasındaki ilişki (cinsel) kıta ülkelerine göre daha ser-

⁵⁵ İbid.

besttir ve manevi düzeyi daha yüksektir. İki genç insan nişanlanır, bir veya iki yıl, bazen daha fazla, özgürce buluşurlar, umumi yerlere birlikte giderler ve tertemiz bir birliktelikleri olur. Evlenmeden önce birbirlerini çok iyi tanır. Hafta sonlarında Londra'da, her yerde böyle çiftlere rastlanır.

Bu bizde nasıldır? Bizde hiç mutlu yuva var mı? 20 yaşında genç bir kız 60 yaşında zengin bir adamla evlenir. Bu, herhangi bir ticari anlaşma gibidir. Veya zarif, kibar bir kız kaba bir adamla evlenmeye ve bir yıl veya bazen altı ay, adam ondan bıkana kadar onun zevklerine hizmet etmeye zorlanır. Anadolu'daki eski evlenme gelenekleri, bu İstanbul'dakilerden daha iyidir. Orada gelin ve damat evlenmeden önce birbirlerini tanır.

Boşanma, burada İngiltere'de bizim memleketimizden çok farklıdır.

Bizde kocalar istemleri ve bir kelime ile karılarını boşarlar. Burada boşanma yalnızca bir yargıçla mümkündür. Bir kadın kocasıyla aynı sebeplerle boşanabilir.⁵⁶ Evlilik vaadi kutsaldır ve bir erkek tarafından bozulursa yüklü bir para cezası talep edilebilir.

Kızlarımızı ve oğullarımızı eğitelim. Her ikisine de aynı sağlam, doğru eğitim ve sonuçta mutlu yuvalar verelim. İyi bir kız iyi bir "kari", iyi bir oğul iyi bir koca olur. İyi ve mutlu bir aile yaşamı, ulusal yaşamı gerçek ve güçlü yapar. Bu bizim yaşamsal gereksinimimizdir."⁵⁷

Kadınlar Dünyası dergisi, gerek dokuz yıl gibi uzun bir süre yayın yaşamını sürdürebildiğinden, gerek tümüyle kadınlardan oluşan bir yayın kadrosuna sahip bulunmasından, gerek değindiği konuların yeniliğinden, gerek herhangi bir örgütün değil, bütün kadın örgütlerin yayın organı olabilmesinden dolayı, Türk kadın hareketi için son derece büyük önem taşır. Tüm yayın yaşamı bo-

⁵⁶ İngiltere'de boşanma hakkı 1857'de tanınmıştır. Kocanın boşanabilmesi için karısının zina yaptığını kanıtlaması yeterliyken, makale yazarının belirttiğinden farklı olarak, kadının boşanabilmesi için kocasının zina yapmasının ötesinde, kendisine kötü muamele ettiğini ve evi en az iki yıldan beri terketmiş olduğunu kanıtlaması gerekiyordu. (N. Bensadon, a.g.e., s.52)

⁵⁷ "The Awakening of Turkish Women" *The American Reviews of Reviews*, Cilt: 49, Haziran 1914, s.744.

yunca izlediği çizginin temel ilkesi, dergini 30 Nisan 1329 (1913) sayısındaki bir yazının sonunda açıkça özetlenmiştir:

"(...) *Hem bu sözlerimden yalnız kendi cinsime taraftar çıktığım zannolunmasın. Ben kendi kusurlarımızı; yani kadınların kusurlarını bilmekle beraber, erkeklerimizin de kusursuz olmadığını ve kadınlarımız kadar erkeklerimizin de muhtacı ıslah olduğunu anlatmak isterim.*(...)"

1914 yılında Yazı İşleri Müdürlüğü'nü M. Ekrem'in, başyazarlığını ise Feriha Kamuran'ın yaptığı **Kadınlar Âlemi** dergisi yayın hayatına atılır. Haftalık olarak yayımlanan dergi "içtimai, edebi, resimli hane gazetesi" olduğunu belirtir. Dergide yer alan imzalar arasında Hacer İ. Ferhunde, Eşref Nesip ve Ferit Mübin'e rastlanmaktadır. Derginin ikinci sayısının başyazarı "Türklük Cereyanı Önünde" başlığını taşır. Derginin içinde yer alan yazılar arasında edebiyat sayfaları, mektuplar görülür. Daha önce ele alınan kadın dergilerinde görülen kadın sorununa radikal yaklaşıma **Kadınlar Âlemi**'nde rastlanmaz. Dergi daha çok edebiyat ağırlıklı bir "hane" dergisi görünümündedir.⁵⁸

Kadınlar Âlemi ancak dokuz sayı yayımlanabilmiş, dördüncü sayısından itibaren **Osmanlı Kadınlar Âlemi** adını almıştır.

1 Şubat 1919'da birinci sayısı çıkan **İnci** ise, kadın dergiciliğinde bir dönüm noktası sayılabilmektedir. Sedat Simavi'nin çıkardığı **İnci**, artık kadın-erkek eşitliği, kadınlık durumunun değiştirilmesi gibi teorik sorunları bir tarafa bırakmış, kadınları eğlendirecek konuları seçerek bugünkü magazin dergiciliğinin temelini atmıştır.

İnci, ayrıca aile yaşamının ve artık genel olarak yaşamın her boyutunda başarılı olmak zorunda olan Türk kadınına pratik bilgiler veren bir rehber olma niteliğindedir.

"*İnci'nin ilk sayısında "İçtimai Muhasebe-İzdivaç ve Talâk, Zehra Hakkı'nın fotoğraflarıyla zenginleştirilmiş "Milli Moda", Samime Hanım'ın "Çocuk Büyütme Sanatı", kadının toplumsal yaşamına ilişkin "Hayatta Kadın" yazılarının yanı sıra Yusuf Zi-*

⁵⁸ A. İlyasoğlu, D. İnsel; a.g.e., s.168.

ya'nın manzûn yazısı "İnci", İbn-ül Refîk Ahmet Nuri'nin "İki Bebek" isimli bir perdelik komedisi ve Halide Edib'in romanı "Mev-ut Hükûm" üzerine yazılmış bir değerlendirmeye yer alır.

Aslında bu ilk sayının içeriği İnci'nin diğer sayılarına da bir örnektir. Dergi hemen her sayısında edebiyata -özellikle oyuna- oldukça geniş bir yer ayırır. Güzellik, moda ve çocuk bakımı hemen hemen her sayıda vardır. Çallı İbrahim ve İzzet Ziya Bey'in tabloları sayfalarını süsler. Batılı kadının yaşam tarzı, ünlü Türk kadınlarının yaşam öyküleri de derginin 8. sayısında belirtildiği gibi "kadınlığa ait bilcümle nazari ve ameli meselelerden bahseden" bu derginin sayfalarında yer alır. Bu arada derginin 5. sayısında yer alan İngiltere'de kadınların 1881 ve 1901 yıllarındaki mesleklere göre dağılımını gösteren tablo⁵⁹ ilginçtir.

Türkiye'deki kadın hareketi için ideolojik oluşum niteliği taşıyan bu belli başlı gazete ve dergilerin haricinde 1291-1293 (1874-76)'da Selanik'te Mustafa'nın çıkardığı **Âyine**, 1297 (1880) yılında **Mihran**'ın yayımlamaya başladığı **Aile**, 1300 (1882- 83)'te yayımlanan **İnsaniyet**, yine aynı yıl çıkan aylık **Hanımlar**, 1303 (1885-86)'da haftalık yayımlanan **Mürüvvet**, 1305 (1887-88)'de İstanbul'da, Hatice Semiha ve Rabia Kâmile tarafından çıkarılmaya başlanan **Parça Bohçası**, 1312-1313 (1894-1896) yıllarında yayın dünyasına giren **Hanımlara Mahsus Malûmat**, 1317 (1889-1900)'de Ebuziyya Tefvîk'in yayımlamaya başladığı **Takvim-i Nisa**, 1324 (1908)'de, Selanik'te, on beş günde bir, Süleyman Bahri'nin yazı işleri müdürlüğünde çıkmaya başlayan **Kadın**, 1326 (1910)'da, İstanbul'da Nizamettin Hasib'in çıkardığı **Musavver Kadın**, 1911-1912 yıllarında onbeş günde bir yayımlanan **Kadın**, 1329-1334 (1913-1918) yılları arasında otuz sayı kadar çıkabilen, hanımlara okumayı sevdirecek ilerlemelerini sağlamayı amaçlayan, bu sebeple resimli, hafif bir gazete görünümünde olan, Fransız kadınlarının gösterişli kıyafetlerini yayımlayıp, Müslüman kadınlara örnek gösteren **Hanımlar Âlemi**, ilk sayısı 22 Mayıs 1330 (1914) tarihinde, Adile Necati'nin imtiyaz sahipliğinde, Şekibe Ali'nin mesul müdürlüğünde, "genç kızlar ve hanımlar için ilmi, edebi, ahlakî, felsefî, sınaî bir mecmua" olarak yayımlanan **Seyyâle**, 1330 (1914)'te Za-

⁵⁹ *İbid*, s.170.

ime Hayriye'nin mesul müdürlüğünde, "*içtimai, edebî, ilmî, iktisadî haftalık kadın ve aile gazetesi*" olarak yayımlanan **Sıyânet**, 1331(1915-1916)'da kadınlığın varlığını ve memlekette bir yeri bulunduğunu savunan, Nigâr Hanım'ın başyazarı olduğu **Kadınlık**, 1331 (1915)'te Emine Seher Ali'nin çıkardığı **Kadınlık Hayatı**, Hanımlar Bilgi Yurdu müessesinde yapılan faaliyetleri daha geniş alana yaymak üzere Ahmet Edib Bey tarafından 15 Nisan 1332 (1916)'da çıkarılmaya başlanan **Bilgi Yurdu Işığı**, 1334 (1918)'de çıkan, müdürü Hatice Refik olan **Genç Kadın**, yine aynı adda 1334-1335 (1918-19)'da çıkan Fatma Fuat'ın müdür olduğu on beş günde bir yayımlanan dergi, ilk sayısı 21 Mayıs 1334 (1918)'te çıkan Ahmet Hilmi'nin kurduğu **Türk Kadını**⁶⁰, 1326 (1910)'da Sedat Simavi'nin çıkardığı **Kadınlar Saltanatı**, "*kadın, aile ve salon gazetesi*" sloganıyla 1327 (1921)'de yine Sedat Simavi tarafından yayımlanmaya başlanan **Hanım**, Ahmet Edib'in 1339 (1923)'te çıkardığı **Ev Hocası**, Nigâr Cemal'in çıkardığı **Kadın Duygusu**⁶¹, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde basın dünyasını kadınlar açısından oldukça hareketli geçtiğini gösterir belgeler niteliğindedir.

İrili ufaklı, bütünüyle erkeklerin ya da kadınların, veya her iki cinsin birlikte çıkarıp yönettiği, çekingen ya da açıkça kadın özgürlüğü savunucusu gazete ve dergiler yayın dünyasında yepyeni bir ufuk açmıştır. Tek tek nitelikleri ya da yayın süreleri ne olursa olsun, tüm bu yayınlar kadınların toplumsal yaşamdaki hareketliliklerini sergilemekte, bir yandan da yeni toplumsal değişikliklere olanak hazırlamaktadır. Bu gazetelerde yazılan ve yayımlananlar, kadının toplumsal statüsündeki değişikliğin göstergesi sayılabilecekken, diğer yandan da bunca yayını yaşatan okuyucu kadınların yarınlarda temel hakların savunucusu olacakları gerçeği gözden kaçırılmamalıdır.

Yine kadın sorunsalının o dönemde ne boyutta tartışıldığı-

⁶⁰ Hanımların çalışması gerektiğini savunan dergide, Necmettin Sadık'ın, "Bizde Feminizm" isimli yazıda, Avrupa ve Amerika'daki başarılı kadınlardan bahsederek, Türk kadınının diğer haklarıyla birlikte siyasal haklarını da istemesi gerektiğini savunması, 1930'larda kazanılan siyasi hakların Cumhuriyet'ten önce gündeme geldiğini göstermesi bakımından ilginçtir.

⁶¹ Bu bilgiler Ş. Kurnaz; **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını**, Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayını, 1990, Ankara, s.52-53, 106-115'ten derlenmiştir.

nın basına yansımalarının görülmesi açısından 8 Mart 1911 tarihinde, İstanbul'dan gönderilen bir mektubun Fransız **Le Figaro**⁶² gazetesinde yayımlanması da çok ilginç bir gelişmedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını aşıp yabancı bir yayın organına ulaşan, Fransızca kaleme alınan yazı, aydın Türk kadınının yükselen eğitim ve savaşındaki kararlılığını vurgulamaktadır. Münir Paşa'nın aynı gazetede daha önce yayımlanan makalesinde Türk kadınının müreffeh olarak tanıtılan konumuna, o denli iyimser bakmayan mektubun yazarı, oldukça karamsar bir tablo çizmektedir:

"... Ve tüm bu bağımlılık, bizim için hayatın kuşkularını ortadan kaldırmıyor. Talihimizi yönetiyoruz; orası muhakkak; ancak kötü yönetiyoruz; çünkü iş alanında hiçbir şey bilmiyoruz; avukatlarımızın ve noterlerimizin lütfuna bağlıyız; hatta çoğu zaman, hiç sıklımdan bizleri soyup soğana çeviren aile bireylerinin lütfuna."

Yazar, söz konusu konumu tümüyle erkek egemenliğine bağlayarak, feminist gruplardan bazılarında günümüzde de etkisini sürdüren bir görüşle birleşmektedir:

*"(...) ama erkeklerin özgürlükleri ve keyiflerinin kaçmaması için, bizler, aşâğılık varlıklar ve biraz da köleler olarak kalmalıyız; bunun için de cehalet içinde kalmalıyız ki tüm bunların farkına varmayalım."*⁶³

Çözüm önerileri ise dönemin diğer aydınlarından pek farklılaşmamakta, eğitim ön plana çıkarılmamaktadır.

*"Bizim istediğimiz ise, tersine, oğullarımıza, onlarda eksik olan bu eğitimi vermeyi, ondan sonra da, daha kalabalıklaştıkça, toplanmalarımızın, erkek kardeşlerimizin ve eşlerimizin arkadaşlarıyla bir çeşit yoldaşlık oluşturması için aile çemberini yeterince genişletmeyi sağlayacak sağlam ve oldukça ciddi bir öğretimdir."*⁶⁴

Siyasi haklardan önce eğitim hakkının Türk kadını için ge-

⁶² Paris'te, Marguerite Durand Kadın Eserleri Kütüphanesi'nde fotokopilerden oluşan bir dosyada bulunan bu belge hakkında daha ayrıntılı bilgiler yer almamaktadır.

⁶³ İbid.

⁶⁴ İbid.

rekliliğini savunan yazar, seçme hakkını İngiliz kadınlarının Türkler'den önce kazanacağını öne sürerken, İngilizler'in bu uğurdaki savaşımına özenmektedir:

"Burada istediğimin tam bir devrim olduğunu biliyorum; İngiltere sufragetlerinin istediklerinden, emin olun, daha önemli bir devrim; ve şuna kaniyim ki, bu sonuncular oy verme haklarına, biz, zavallı hemşirelerinden çok önce kavuşacaklardır."^{65,66}

Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde toplumsal ve siyasal yaşamda önemli bir rol oynaması nedeniyle kadınlık durumuna yaklaşım açısından mizah basınının da önemli bir yeri vardır. Yayınlanan karikatürlerde *"Müslüman kadının kıyafet sorunu(...)* Türkiye'nin gidişatıyla ilgili bir tartışma içerisinde, orada tuttuğu ayrıcalıklı yerle bağlantılı olarak ele alınmıştır. Kadınların özgürleşmesi ve özellikle kadın kıyafetleri konusundaki görüşler, toplumun olması gereken yönle, gidişatla ilgili tercihleri dile getirmeye olanak vermektedir."⁶⁷

Örnekleriyle de görüldüğü gibi, gerek çeşitli yayın organlarında yer alan kadın ve erkek yazarların, gerek kadın gazete ve dergilerinin tutumları radikal feminist görüşler taşınmamaktadır. Ancak, dinin ve ailenin dışına pek çıkmasa da, ne amaçla olursa olsun kadının eğitimi konusunda birleşen, kadının ekonomik özgürlüğüne, hatta siyasal haklarının talebine uzanan, kadınların da yer aldığı zengin bir basın yaşamı söz konusudur: Bu dönemde basın dünyasındaki gelişmeler, "İyi eş, iyi anne" rolünü daha iyi ifa edebilmesi için kadının donanımlarını zenginleştirmeyi amaçlayan bir söylemden, kadının ev dışı dünyaya açılarak ülkesinin kaderini tayinde hak ve görevlerinin bilincin-

⁶⁵ İbid.

⁶⁶ Durumun o dönemde yukarıdaki yazıda belirtildiği denli karamsar olmadığı kitabın başından beri ortaya koymaya çalıştığımız bir gerçektir, ancak artık Türk kadınının, sağladığı düşünsel birikim eşliğinde ekonomik ve siyasal yaşama girerek toplumdaki geleneksel yerin değiştirilmesi için savaşım vermesi gerekmektedir.

⁶⁷ N. Şeni; "19. Yüzyıl Sonunda İstanbul, Mizah Basınında Moda ve Kadın Kıyafetleri", *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, Ş. Tekeli; (yayına hazırlayan) İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.65.

de olan yurttaşla dönüşmesini savunan bir söyleme uzanan süreci yansıtmaktadır.

Hem Türk basınının hem Türk edebiyatının hem de Türk kadın hareketlerinin önderlerinden olan Halide Edib'in (1882-1964) makalelerinde de bu süreci somut olarak izlemek mümkündür:

"Öyle mektepler açınız Bizi adeta bir intizam-ı askerî altında çalıştırsınlar, senelerce çalıştırsınlar, lisanımızdaki uyuşukluğu, asabımızdaki gevşekliği, sıhhatimizdeki inhilali gidetsinler. Biz sahih, metin, çalışkan olalım ki, çocuklarımız sahih, metin, çalışkan, istidad-ı irsi ile doğsun. Yine o sıfatlarla muttasıl mürebbiyeler elinde büyüsun."⁶⁸ gibi taleplerle kadının geleneksel annelik rolüne çağdaş eğitimci niteliği kazandırmak isteyen Halide Edib, bir süre sonra:

"Bir kadın evvela Osmanlı, bir vatanperverdir... Vatanın hukuku kadınlık hukukundan bin kat mühim ve muhteremdir."⁶⁹ diye yazarken kendi çıkarları doğrultusundaki savaşımı ülke çıkarları için savaşımı birleştirecek yeni Türk kadınına müjdelemektedir.

Yine basın alanındaki gelişmeler sayesinde dünya kadın hareketi öğrenilmiş, ortak sorunlarda onların deneyimlerinden dersler çıkarılabilme olanakları doğmuştur. Yapılan yayınlar Türk kadınının rol ve statüsünün değişmesi konusunda çok önemli bir kamuoyu yaratmış ve bu kamuoyu Cumhuriyet sonrasındaki reformların en büyük temellerinden birini oluşturmuştur.

Dönemin dergi ve gazetelerini böylesine işgal eden kadın sorunu bu denli okumaya, yazmaya ve fikir üretmeye açıldıkça, doğal olarak teorik olanı hayata geçirme işlevini de yüklenmiştir. Bu işlevin somuta dökülmesinde, dönemin edebiyatında kadının yazar ve konu olarak önem kazanması ile kadın örgütlerinin ortaya çıkışı da kuşkusuz tamamlayıcı unsuru oluşturmuştur.

b- Kitaplar ve Kadın Sorunsalı

Tanzimat döneminden itibaren başlayan hareketler, Os-

⁶⁸ İ. Enginün; Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi, İ.Ü. Edb. Fak. Matbaası, İstanbul, 1978, s. 403.

⁶⁹ İbid., s. 408.

manlı toplumunu çağın gereklerine uygun değiştirme çabalarının ürünüydü. Bu ortamda filizlenen gazete, dergi ve kitaplar yeni yeni açılan resmi okulların bir uzantısı niteliğiyle söz konusu değişme çabalarını yaygınlaştıran adeta bir açık okul anlamı taşımaktaydılar.

Kesintili de olsa, göreceli özgürlük ortamları ve özellikle 1908 Meşrutiyet'i, bir yayın patlamasına yol açmış, seçkin çevrelere ait olsalar da, aydınlar halka dönüp onu eğitmeyi çağdaş bir zorunluluk saymışlardır. Bu amaçla gerek edebiyatın çeşitli alanlarında gerek fikir yapıtlarında toplumsal sorunların başlıcalarından ve çağdaşlaşmanın kaçınılmaz gereklerinden biri olarak Osmanlı toplumunda kadınların durumuyla ilgili yorumlar yapılmış, öneriler getirilmiştir.

aa- Edebiyatta Kadın Sorunsalı

Tanzimat'ı izleyen yıllarda, Batı kökenli toplumsal ve ekonomik değişmeler Osmanlı toplumunda etkisini hissettirmeye başlayınca, kültürel olarak da Batı'nın değerlerini benimseme gereksinimi duyulmuştur. Bu gereksinimle Osmanlı yazın yaşamında da değişiklikler başlamış, şiirde yeni konu ve yapılar ortaya çıkmış, ilk romanlar yazılmıştır. Bu yapıtlarda, çağdaşlaşmanın , batılılaşmanın önemli bir önkoşulu sayılan kadın hakları üzerinde oldukça fazla durulmuş, kadın konusu sorgulanmıştır. Bu dönemde edebiyatta görölen, kadınlık durumu ile ilgili bir diğer olgu ise, nitelik ve nicelik olarak azımsanmayacak kadın yazarların ortaya çıkışıdır.

İşlam'ı bir anlamda yeniden yorumlayarak, Osmanlılık'larından vazgeçmeden batılılaşmak isteyen, etkilendikleri aydınlanma felsefesinin gereği olarak cehaletle savaşmak amacına sahip aydınlar, gazete ve dergilerle olduğu kadar edebiyatın her alanı aracılığıyla da halka ulaşmak istemişlerdir. Türkiye'de roman, "(...) Batı'da olduğu gibi feodaliteden kapitalizme geçiş döneminde burjuva sınıfının doğuşu ve bireyciliğin gelişimi sırasında tarihsel, toplumsal ve ekonomik koşulların etkisi altında

yavaş yavaş gelişen bir anlatı türü olarak çıkmadı ortaya."⁷⁰ Roman ve giderek tiyatro, şiir türleri hem çağdaş uygarlığın bir gereği olarak benimsenip kullanılmış, hem de Osmanlı toplumunu bu çağdaş uygarlığa ulaştıracak önemli araçlardan biri olarak kabul edilmiştir.

Dönemin önde gelen yazarlarından Ahmet Mithat (1844-1912), "Nedamet mi? Heyhat!" adlı romanına yazdığı önsözde edebiyatın bu eğitici, bilinçlendirici rolü üzerinde durmuştur:

"Roman yalnız bir vaka-i lâîfe ve garibinin (...) hikâyesinden ibaret değildir. O vak'a elbette fünundan (...) birisine, saniyiden birkaçına, hükmetin (...) bazı kavaidine (...), coğrafyanın bir faslını teşkil eden bir memlekete, tarihin bir fırkasına tâallük eder ki(...) onlara dair verilen izahat erbab-ı mütalaanın (...) malûmat ve vukûfu (...) dairesini tevsî eder (...)." ⁷¹

Romancılar, genelde edebiyatçılar, bir yandan toplumsal değişmeye katkıda bulunurken, Taner Timur'un savına göre kaçınılmaz olarak yazdıkları dönemin toplumsal yaşamını tarihçilerden daha gerçekçi olarak yansıtmışlardır:

"(...) Çöken bir İmparatorlukta, Osmanlıluktan Türklüğe geçerken karşılaştığımız kimlik buhranında, romancılarımızın tarihçilerimizden daha özgür ve yaratıcı bir çaba içinde olduklarını hissettim (...) Toplumsal bilimlerin henüz ortaya çıkmadığı ve tarihçiliğin resmi tarih yazımının tabularını kıramadığı bir dönemde, romancılarımız Osmanlı değişim sürecine çok daha önyargısız bir şekilde yaklaşmışlardır." ⁷²

Bu bağlamda, edebiyat yapıtları bir yandan kadın hareketinin düşünsel temellerinin atılmasına ve toplumsal bilincin değişmesine katkıda bulunurken, bir yandan da kadının dönüşen toplumsal statü ve rollerini yansıtarak Tanzimat'la başlayan kadının özgürleşmesi sürecinin sürekliliğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

⁷⁰ B. Moran; *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.9.

⁷¹ *İbid*, s.17.

⁷² T. Timur; *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*, AFA Yayınları, İstanbul, 1991, s.7.

İlk Türk romanı sayılan, "tefrika edileceği zaman, 18 Kasım 1872 **Basiret** gazetesinde emr-i izdivaç ve ahlâka dair ibret alıncak bir hikâye olarak"⁷³ tanıtılan "**Taaşuk-i Talat ve Fitnat**", 1872 yılında Şemseddin Sami (1850-1904) tarafından yazılmıştır. Şemseddin Sami, ilk dönem Türk romanının ana temalarından kadınlara, evlilik kurumuna, geleneklere değinmiş, özellikle geleneksel evlenme usullerinin sakıncalarını gözler önüne sererek, istemedikleri erkeklerle evlenmek zorunda kalan kızların başlarına gelebileceklerin üzerinde durmuş, klasik bir aşk hikâyesi çerçevesinde de olsa kadının toplumdaki aşağı konumunu gündeme getirmiştir.

*"Ah zavallı biz karılar. Biz evlendiğimiz vakitte zannederiz ki, bir koca, bir refik alıyoruz. Halbuki erkekler bize o nazarla bakmıyorlar. Onlar, evlendikleri vakit, karılarına verdikleri ehemmiyet, satın alacakları bir beygir, yahut bir arabaya verdikleri ehemmiyetten azdır. Evet... hakları var a... çünkü bir beygir alacaklar, eğer iyi çıkmazsa yine satmaya mecbur olacaklar, lâkin aldıkları fiyatla belki satamazlar; işte bir zarar korkusu var. Fakat, kadını iyi çıkmazsa (!) tab'larına muvâfık gelmezse(!) hiçbir zarar etmezsiniz onları bırakırlar; başkalarını, daha iyilerini (!) alırlar. İşte bizi hayvan mesâbesinde bile tutmazlar..."*⁷⁴

Diğer yandan Şemseddin Sami, 20. yüzyılın sonunda bile yalnızca Türkiye'de değil, dünyada önü alınamamış sarkıntılık konusuna da değinerek, erkek egemen toplumun erkeklerce de gerçekleştirilecek eleştirisinin ilk örneklerinden birini vermiştir:

"Ah biçare kadınlar, neler çekerlermiş. Biz erkekler onları kukla mesâbesinde kullanıyoruz. Yolda serbest ve rahat yürümelerine mâni oluruz. Bu ne rezalet ne küstahlık. Bir erkek, tanımadığı bir başka erkeğe rastgele yüzüne bakmaz, söz söylemez, lâkin tanımadığı ve hiç başka defa görmediği bir kadına rastgeldiği gibi, gülerek yüzüne bakmaya ve söz söylemeye başlar ve kovsalar bile yanurdan ayrılmaz. Demek oluyor ki, biz karıları insan sırasına koymayız, kendimizi eğlendirmek için onların ruhunu sıkarsınız, serbest gezip

⁷³ B. Moran; a.g.e., s.36.

⁷⁴ R. Finn; *Türk Romanı* (İlk Dönem), Bilgi Yayınları, Ankara, 1984, s.20-21.

seyretmelerine ve eğlenmelerine mâni oluruz."⁷⁵ Ahmet Mithat Efendi (1844-1912) ise "ilk yapıtlarından başlayarak Teehhül (1870) ve Mihnet Keşan'la (1871) (...) evlilik görenekleri, fuhuş gibi (...) konuları araştırmış, çağdaşlarını şaşırtmıştır. Sözgelimi Teehhül'de, görücü usulü evliliği, toplumsal töreleri irdelemekle kalmaz, daha da ilginç, bir kadının gözünden getirir eleştirisini. Yeryüzünde Bir Melek (1875) adlı romanda, kadının evlilik dışı bir ilişkisi olabileceğini çütatarak çevresinde büyük bir öfke uyandırır."⁷⁶

Namık Kemal de (1840-1888), "Zahirde gönül eğlendirmekten başka bir işe yaramaz gibi görünen edebiyatın erbab-ı tetkik nazarında aksamı fününün en nafi ve en muteberlerinden olmasına bir büyük sebep de mürebbî ruh ve müzekkî efkâr olan emsali ahlâkın tezyidinde gösterdiği kuvvettir"⁷⁷ diye yazarak, çağdaşı diğer Türk yazarları gibi edebiyatın eğitici rolünü öne çıkarmış, bu bağlamda yapıtlarında genel olarak iki tip kadına yer vermiştir: İleri fikirli kadınlar ve tutucu kadınlar.

İntibah'da (1876) ise, peçe takma ve kapalı arabalarda gezme gibi gelenekleri reddeden kadınların nasıl toplum dışı bırakıldıklarına değinilmekte, toplumsal baskının gerici niteliği eleştirilmektedir.

Öte yandan, "(...) tiyatronun (...) toplumun ilerlemesi için yol gösterici olması isteniyordu. (...) En yapıntı durumlarda bile boş inançların, hoşgörüsüzlüğün, aile düzeninin, eğitimin gerekliliği, esirliğin, kumar ve sefahatın kötü sonuçlarını, İslam birliğinin, vatan sevgisinin, sindirilmemiş bir kültür değişikliğinin yozlaştırdığı kişileri, zorla evlenmeleri, kadın erkek eşitsizliği, toplumsal sınıf ayrışımı üzerinde düşüncelerin, eleştirinin izlerini bulabiliriz."⁷⁸

Nitekim 1878'de yazdığı Vatan adlı tiyatro eserinde Namık Kemal, karşılıklı sevgiye dayanan evliliği över, Vatan Yahut Si-

⁷⁵ İbid, s.21.

⁷⁶ İbid, s.25.

⁷⁷ A. H. Tanpınar; Namık Kemal Antolojisi, İstanbul, 1948'den aktaran, J.Parla; Babalar ve Oğullar, Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s.16.

⁷⁸ M. And; Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu, Türkiye İş Bankası Yayınları İstanbul, 1972, s.448-453'den aktaran E. Özdemir; Türk ve Dünya Edebiyatı, A.Ü. SBF Yayınları, Ankara, 1980. s.82.

listre'de ise, kadınların gelişmesinde eğitimin yeri üzerinde durur. Yapıtın kahramanı Zekiye, bir erkek elbisesi giyerek, yapıtın sahnelenmesinden yaklaşık yarım yüzyıl sonra Kurtuluş Savaşı'na katılan Türk kadınlarını anımsatır biçimde cepheye gider. **Zavallı Çocuk** (1873) ve **Gülnihal**'de (1875) ise, Osmanlı toplumunun aile yapısı ele alınmıştır.

Tiyatro türünün Türk edebiyatında ilk örneği sayılan **Şair Evlenmesi**'nde (1860) ise Şinasi (1826-1871), görücü usulüyle evlenmenin doğuracağı sorunları güldürü yoluyla anlatmaya çalışırken, Sami Paşazade Sezai (1860-1936), 1899'da yazdığı romanı **Sergüzeşt**'de bir esir kız aracılığıyla kölelik ve kadın sorununa değinmiştir. Kitapta ayrıca, Avrupa tarzı evlilik, aşk evliliği de gündeme getirilmiştir.

Gerçekçi nitelikler taşıyan ürünler veren Nabizade Nazım (1862-1893), 1895 tarihli **Zehra**'da çok karınlık sorununa değinirken, **Karabibik**'te (1890) kırsal kesim kadınlarından söz etmektedir.

Edebiyatı bir eğitim aracı olarak değerlendirip toplumsal sorunlara yer veren yapıtları kaleme alan Tanzimat dönemi yazarlarının ardından gelen Edebiyat-ı Cedide'ciler ise, 1877'de Meclis-i Mebusan'ın kapatılışını izleyen yıllarda görülen yoğun baskılar altında ürün vermeye çalışmışlar ve bu nedenle de toplumsal sorumluluklarından oldukça kopmuşlardır. Nitekim, bu dönemin en iyi temsilcilerinden olan, **Nemide** (1885-86), **Bir Ölünün Defteri** (1889), **Ferdi ve Şûrekâsı** (1894), **Mai ve Siyah** (1897), **Aşk-ı Memnu** (1900) **Kırık Hayatlar** (1901) gibi yapıtlarıyla Türk Edebiyatına büyük katkılarda bulunan Halit Ziya Uşaklıgil'in (1866-1945) kadın tipleri, dönemin filizlenen kadın hareketinden pek izler taşımayan kadınlardır; "(...) *yüksek burjuva ailelerinin başlıca erdemleri iffetleri olan hanımefendileri, aynı ailelere musallat olan, hatta kimi zaman katılmayı başaran, hafif meşrep, erdemsiz kadınlar ve hülyalı, romantik kederli genç kızlardır.*"⁷⁹

⁷⁹ F. Akatlı; **Yaz Başına Neler Gelir**, Ada Yayınları, İstanbul, 1980, 101.

Ancak **Aşk-ı Memnu**'da Nihal'in "ereklerine kavuşan ender bir kadın roman kişisi"⁸⁰ olduğu iddia edilmektedir. Ama sözkonusu erekler toplumsal dönüşüm niteliğinde değil, gecikmiş bir Ödip kompleksinin tatmini boyutunda olup psikolojiktir. Nihal, ölen annesinin yerine Bihter'le evlenen babasının sevgisini yeniden tek başına kazanmak istemektedir. Ayrıca Nihal'in kazandığı başarı bir diğer kadının başarısızlığının sonucudur; dolayısıyla, ataerkil düzenin doğurduğu geleneksel kadınlar arası rekabeti ve çatışmayı göstermekle, toplumsal bir dönüşümü anlatmak kaygısı taşımamaktadır.

Öte yandan, Halit Ziya Uşaklıgil, **Kırık Hayatlar**'da, diğer yapıtlarında görülmeyen bir biçimde aile kurumunun eleştirisi-ne yer vermiştir:

"(...) Evlenmeyi savunan bir romandır. (...) (Ancak) Uşaklıgil, evlenmek için iki ögeyi koşul olarak öne sürer: Sevmek ve beğenmek. (...) Evlenme yöntemleri ve geleneklerini eleştirir, eş seçme hakkının yalnız gençlere bırakılması savunulur. (...) Yasaların, kocalarından ayrılmak isteyen kadınlara ezici güçlükler çıkarması kötülenir."⁸¹ Ayrıca yine bu romanda çekirdek aileye geçişin ilk belirtileri verilmektedir:

"Yuvaya uzak yakın hiçbir akraba katılmamalıdır, katılırsa çok kez mutluluk ve sessizlik bozulur."⁸²

Gerek genelde "sanat için sanat" ilkesini savunan Halit Ziya Uşaklıgil'den gerek edebiyatın eğitici rolü konusunu paylaştığı ama özellikle din, gelenek ve görenekler açısından daha radikal tavırlar koyduğu Tanzimat edebiyatçılarından ayrılan Hüseyin Rahmi Gürpınar (1864-1944) ise, tüm yapıtlarında kadınlık durumunu sorgulamış, kadın haklarından yana tavır koymuştur. Doğal bir üslûpla kaleme alınmış olup öğretici olmayı amaçlayan yazınında Hüseyin Rahmi, Türk kadınının ilerlemesinin toplum için ne kadar gerekli olduğunu vurgulamaktadır.⁸³ Ya-

⁸⁰ R. Finn; a.g.e., s.211.

⁸¹ H. Z. Uşaklıgil; **Kırık Hayatlar**, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1981. s.7.

⁸² **İbid**, s.7.

⁸³ Kadın konusunda çağının çok ilerisinde bir yaklaşımı olan Hüseyin Rahmi'ye kimi araştırmacılar "feminist romancı"(T. Timur; a.g.e., s.36) tanımlamasını uygun görmüşlerdir.

zarın kadın tipleri genellikle okumuş, aydın ve kadın sorununun farkında olan kişilerdir.

Gürpınar, dönemin birçok yazarı gibi Osmanlı-Türk toplumundaki gelenek , ahlâk ve yasaların kadınlara karşı olduğunu ortaya koyarken, onlardan farklı olarak evlilik kurumunu ve aşk anlayışını kıyasıya eleştirmiştir. Aşk, kısa zamanda doyuma ulaşarak sönecek bir tutku olarak değerlendirerek, ne kadın ne de erkeğin tekeşli yaratılmadığına inanmış ve evlilik kurumunun bu olguya ters düştüğünü iddia ederek, kitaplarında 20. yüzyıl başından çok, sonuna uygun temalar işlemiştir.

"Namusa ilişkin sorunlarda kadınların erkeklerle, hoşgörü bakımından eşit olmalarını erkekler çekemezler. Fakat ben, bu yönde soydaşlarımdan büsbütün ayrılır; yani kadın haklarını gözetirim. Kadın uslu otursun pek güzel... Erkek niçin oturmasın? Erkeklerin aldatmaları yüzünden insanlığın uğradığı felâketler, yoldan sapmış kadınlarınkinden daha mı az yakıcıdır? Kendinin uyup gözetmediği bir hakkı kadından istemeye erkeğin ne yetkisi vardır; olmalı mıdır?"⁸⁴ veya; "Tabiatın maksadı zürriyettir. (...) Ah bu beşeri kanunlar. Tabiatla bir türlü uygun getirilemiyor. İnsan monogam değildir... yani bir kadınla evlenip kalmak için yaratılmamıştır. Erkek poligamdır, çok kadınla izdivaç etmek hıkiyetindedir. (...) Kadın da poliandrdır, yani çok zevc ister,"⁸⁵ diyerek, neredeyse cinsel özgürlüğü gündeme getirirken, bir yandan da evlilik kurumunu çağdaşlaştıracak öneriler ortaya atmış, görüşü usulünü eleştirmiştir:

"Yurdumuzda birbirinden hoşlanan karı kocalar büsbütün yok değildir. Ne var ki bu kapalı piyango usulündeki evlenmede değerli kısmet incisinin binde kaç kişiye rastladığını artık düşünün.

*Anne beğenir. Baba, kız babasıyla pazarlığa kesişir. Mahalle bekçisi sopayla sokak kapısının önünde oturtulur. Düğün kurulur. Mutfakta kazanlar kaynar. Gelen giden kıyamet...On sekiz mahal-
lenin kadını gelini görür. O nazlının yüzünü hâlâ güvey göremez,*

⁸⁴ H. R. Gürpınar; *Son Arzu*, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1984, s.66.

⁸⁵ H. R. Gürpınar; *Deli Filozof*, 1964, s.102'den aktaran B. Moran; a.g.e., s.105

göstermezler. Kızla oğlan birbirine denk bulunmazlarsa... Nikâhta kerâmet olduğunu söylerler. Güzel geçinmenin kerâmete bağlandığı evlenmelerde bu olağanüstü mutluluğa erişmiş kaç aile gösterilebilir?"⁸⁶ sorusuyla evlilik konusunu tartışmaya açan Gürpınar, o dönemde ancak Müslümanlığın sınırlarını aşmaksızın tartışılabilen bu kurumun niteliğinden kuşku duyduğunu çekincesiz kaleme alabilmektedir.

"Bana göre aşk (...) fizyolojik anlamıyla muhakkak bir cinnettir. (...) En şiddetli nöbetlerini gençlikte yapar. Evlenmekte aşk lâzım mıdır? Sevmeden evlenmektense aşk ile birbirine bağlanması elbette daha hoştur. (...) Şu kadar ki aşk karı koca arasında ilani-haye iyi geçinmeyi temin eden bir efsun değildir. (...) İyi geçinmenin şartları ekseriye tesadüfün hediyesidir."⁸⁷ Gerek tek eşliliğin doğaya ters düşmesi gerek aşkın doyuma ulaşınca sönen cinsel bir tutku olduğu tezi Hüseyin Rahmi'yi yapıtlarında sürekli aldatmalara yer vermeye götürmüştür. Ancak bu durum alışılageldiğinin aksine, yalnızca erkeğe ait değildir; kadın da erkeği aldatır. Nikâhın sadakati sağlayamadığını savunan Gürpınar, serbest aşkı daha dürüst bulur.

Öte yandan, bu modern kadın Osmanlı toplumunda İslami kurallar gereği boşanma hakkına sahip olmasa da, artık yaşam pratiğini yasaların önüne geçirecek denli güçlenmiştir. Sevmediği kocasını aldatan ve bu ilişkiden gebe kalan Bedia, her şeye karşın kendisini bırakmaya niyetli görünmeyen kocasına, **Bir Muadele-i Sevda** (1899)⁸⁸ adlı romanda, "(...) hemen dışarıya çık, iki erkeğin yanında beni boş"⁸⁹ diyerek emr-i vaki yapabilmektedir.

Yine Hüseyin Rahmi'nin kalemiyle, dönemin çağdaş kadınının betimlenmesi **Mutalâka** (1898) adlı romanda şöyle yapılmaktadır:

⁸⁶ H. R. Gürpınar; *Son...* s.65.

⁸⁷ M. Gökman; *Açıklamalı Hüseyin Rahmi Gürpınar Bibliyografyası*, 1966, s.211'den nakleden B. Moran; a.g.e., s.103.

⁸⁸ H. R. Gürpınar; *Bir Muadele-i Sevda*, Gün Basımevi, İstanbul, tarihsiz.

⁸⁹ *İbid*, s.191.

"Bir kere şu odanın haline bak. Hiç kadın odasına benziyor mu? Gören kiraathane zannedecek. İstanbul'da ne kadar kitap, gazete çıkarsa hepsi burada... Bizim zamanımızda kızların tezgâhı, çıkışı vardı. Şimdikilerin kütüphanesi, hokkası, kalemi var. Biz bez dokurduk, siz roman okuyorsunuz."⁹⁰

Hüseyin Rahmi, genel olarak kadın eğitime önem vermekte, artık eğitimle ilgili toplumsal değerlerin de değiştiğini vurgulamaktadır:

"Şimdiki gençler, okuma yazma bilmez, hamhalat bir kızla hayatlarını birleştirmeyi küçüklük sayıyorlardı."⁹¹

Görüldüğü gibi yapıtlarında kadınlık durumunu sorgulamakla kalmayan Hüseyin Rahmi Gürpınar, mevcut ahlak anlayışı ve gelenekleri de gündeme getirmiş ve ortaya günümüzde dahi tartışılan radikal öneriler atmaktan çekinmemiştir. Kuşkusuz bu betimlemeler Osmanlı toplumsal yaşamının tümünü yansıtmamaktadır; ancak tamamıyla hayali oldukları da iddia edilemez. Ayrıca Hüseyin Rahmi'nin çok üreten, kolay ve çok okunan bir yazar olduğu düşünülürse, yapıtlarının toplum üzerindeki etkileri pek azımsanmamalı, böylesi ürünlerin edebiyat dünyasında mevcut olabilmesi bile birtakım dönüşümlerin başladığının göstergesi sayılmalıdır.

Diğer taraftan, aynı dönemlerde Ziya Gökalp'in (1876-1924) mesajlı şiirleri de kadın konusunda yükselen çözüm arayışlarının önemli ürünlerindendir:

"Cemiyetin üç rüknü var, birincisi aile;
Bu diyanet yuvasını kuran sensin, kadındır,
Medeniyet bayrağını sensin alan ilk ele
Altın harflerle yazılacak ona, senin adındır."⁹²

Ziya Gökalp, her şeyden önce, "Mektepli Hanım Kızların Marşı" şiirinde olduğu gibi kadının yerinin evi olduğunu savunur:

"Bizden de var âlim, şair

⁹⁰ Nakleden E. Doğramacı; *Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1989, s.53.

⁹¹ H. R. Gürpınar; *Son...* s.24.

⁹² Z. Gökalp; *Ziya Gökalp Külliyyatı I-Şiirler ve Halk Masalları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1952, s.122.

*Her meslekte çalışanlar;
Fakat, bize cennet evdir...
Ona feda bütün şanlar...
Borcum, tehdit altındaysa
Kurtarmaktır vatanımı,
Fakat işim ondan sonra
Olmaktır bir ev hanımı...
Ben de ilim öğrenirim,
Fakat eve demem zindan
Ayrılamaz derim pirim
Kadın evden, ev kadından,"⁹³*

Fakat yine de, Ziya Gökalp, yalnızca gerektiğinde kullanmak üzere de olsa, kadının meslek sahibi olmasından yanadır. Yazar için bu istisnai durumların kadının evlenmemesi veya dul kalması olduğu ise aşağıdaki mısralardan anlaşılmaktadır. Gerektiğinde kullanmak kaydı taşısa da artık kadınların ekonomik bağımsızlığı gündemdedir:

*"Bu sözler hep doğru, fakat her kadın,
Bulur mu bir koca, bulsa da yarın,
Bu adam ölmez mi, o halde nasıl,
Dersiniz: Kazanma, işte muttasıl!
Görürken ortada işte binlerce,
Kocasız kadınlar çeker işkence,
Dersiniz değiller mesleğe muhtaç,
Ya koca bulmak ya kalmak aç!"⁹⁴*

Gelişen milliyetçi akımlar sonucunda, Osmanlı devletini Osmanlıcılık ve İslamcılık gibi ülkülerin ayakta tutamayacağı da anlaşıncaya ortaya çıkan Türkçülük akımının fikir adamlarından olan Ziya Gökalp de kadının tâbi olduğu İslam hukukunu eleştirmektedir:

*"Diğer haklar için milli mahkemeler açmışız.
Aileyi bırakmışız medresenin elinde...
Bilmem niçin kadınığa ait işten kaçmışız*

⁹³ E. Doğramacı; a.g.e., s.83.

⁹⁴ Z. Gökalp; a.g.e., s.132.

Ya onun da bir emeği yok mu bu Türk ilinde?"⁹⁵

Görüldüğü gibi, ev kadınlığını yüceltse de Ziya Gökalp, Türk kadınının çağdaş değerlerden yoksun kalması fikrini desteklememektedir.

II. Meşrutiyet döneminin önemli yazarlarından Ömer Seyfettin de (1884-1920), kadın hakları çerçevesinde özellikle evlilik kurumunu irdilemiştir:

"Evlilik kadın için bir erkeğin pis kokularına, kabalıklarına, sertliklerine göğüs germekten, erkek için solmuş ve yıkılmış bir kadının sırtışıklıklarına, uygunsuzluklarına, sinirliliklerine aldır-maktan başka bir şey değildir. İki vücudu karşılıklı azaba mâh-kum edecek bir bağ, bir zincir vardır ki o da evliliktir."⁹⁶

Gerek evlilik kurumu gerekse bu kurumun daha da çarpıklaşmasına neden olan görücülük, Ömer Seyfettin için yalnız kadınların sorunu değildir. Erkekleri de mutsuz kılmaktadır. Ancak her ne kadar evliliğe karşı satırlar kaleme alınmış olsa da, yine dönemin gereği radikal çözümler gündeme getirmek yerine, var olanı iyiye doğru değiştirmeyi önermekte; Hüseyin Rahmi Gürpınar gibi evliliğe karşı bir tavır almamakta, ancak anlaşılarak evlenmeyi savunmaktadır:

"Genç bir kızla yuva yapmak ölünceye kadar mutlu yaşamak için konuşmak, anlaşmak, sevişmek gereklidir."⁹⁷

Cumhuriyet sonrasındaki yasal reformların hazırlayıcıları olan bu eğilimlerin karşısında, edebiyat alanında savunuculuğunu Mehmet Akif Ersoy'un yaptığı İslâmcı görüş de söz konusudur. Kadının toplumsal yaşama katılmasına karşı olan İslamcılar, Cumhuriyet döneminde, hatta ilk meclislerde varlıklarını sürdürmüş ve kadının medeni ve siyasal haklarının yasallaşmasını engellemeye çalışarak, en azından gecikmelere neden olmuşlardır.

Bu görüş çerçevesinde yapıtlar veren Mehmet Akif

⁹⁵ Z. Gökalp; a.g.e., s.133.

⁹⁶ Ömer Seyfettin'in *Gizli Mabretler* adlı yapıtından aktaran S. Erişenler, *Ömer Seyfettin'e Göre Kadın*, Güven Matbaası, Ankara, 1972, s.17.

⁹⁷ Ömer Seyfettin'in *Aşk Dalgası* adlı yapıtından aktaran *İbid.* s.20.

(1873-1936), toplumda kadınların ezilmesine karşı çıkmakta, bu durumun dinle bir ilgisi olmadığını savunmaktadır. Kadının eğitime taraftar olsa da giyimkuşamda batılılaşmaya karşıdır:

*"Dini kökten kazınmak, sonra evet, Ruslaşmak
O zaman iş bitecekmış... O zaman kızlarımız
Şu tutundukları gâyet kaba, pek mânâsız
Örtüden sıyrılacak...Sonra da erkeklerden
Analık ilmini tahsil edecekmiş.... Zaten,
Müslümanlar o sebepten bu sefâlette imiş!
Ki kadın "sosyete" bilmezmiş, esârette imiş!
Din için, millet için iş görecek alçağa bak!
Dini pâmâl edecek, milleti Ruslaştıracak!
Başka bir ma'rifetin varsa haber ver görelim;
Al okut, "Avrupa tahsili..." desinler, gönder,
Servetinden bölerek nâ-mütenâhi para ver;
Sonra bir bak ki, meğer karga imiş beslediğin!
Hem nasıl karga? Değil öyle senin bellediğin!
Sâde bir fuhşumuz eksikti, evet Ruslardan...
Onu ikmâl ediverdik mi, bizimdir meydan!
Kızımın iffeti batmakta rezilin gözüne...
Acırım tükürüğe billahi, tükürsem yüzüne...
Demiş olsaydı eğer, "Kızlara mekteb lazım...
Şu kadar vermelisin" kahrolayım kaçmazdım
Elverir sardığımız bunları halkın başına...
Ben mezârımda huzur istiyorum anladın a!"⁹⁸*

Bu tutucu akımların varlığına karşın toplumsal yaşamda kadının yeri hızla değişmektedir. Bu bağlamda, kadın sorunsalı açısından bakıldığında, Tanzimat'ı izleyen yazın alanındaki gelişmelerden bir diğeri, tüm dünyada olduğu gibi, kadın yazarların ortaya çıkışıdır.

Birçok feminist estetikçiye göre, yirminci yüzyılın başlarında, dünyada kadın romancı sayısında görülen patlama, on dokuzuncu yüzyılın seçkin yaratım alanlarından biri olan romanları erkeklerin vazgeçmesi sonucudur. Kadınlar zaten boş bira-

⁹⁸ M. A. Ersoy; *Safahat*, Edisyon Kritik, Ankara, 1987, s.141-142'den aktaran Ş. Kurnaz; a.g.e., s.79-80.

kılmış olan bir alana girmişlerdir. Bu uğurda savaşimleri söz konusu olmamış, buna gerek kalmamıştır.⁹⁹

Türkiye’de ise durum oldukça farklıdır. İlk Türk romanının yazılış tarihi 1872, Batı’da romanın ayrıcalıklı konumunu yitirmeye başladığı bir döneme rastlamaktadır. Çalışmamızda yer alan kadın romancılar, ilk Türk kadın romancılar olmaktan önce, ilk Türk romancılar olma niteliğindedirler. Dolayısıyla Batı’dan farklı olarak, Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde kadınlar, halen erkeklerin egemen olduğu ve henüz terk etmeyi düşünmedikleri bir alana kendi güçleriyle girmeyi başarmışlardır.

Kadınlar arasında ilk kez 1890 yılında, Fatma Aliye Hanım (1864-1936)¹⁰⁰ Georges Ohnet’in *Volonté* adındaki romanını *Meram* adıyla tercüme etmiş ve buna "Bir Hanım" imzasını koymuştur.

Kadınlar arasında ilk telif roman ise 1892 yılında, yine Fatma Aliye Hanım tarafından yazılmış, kitaba Mütercime-i Meram imzası konulmuştur. *Muhazarat* adlı bu romanda sonradan başlayan bir aşkın bir öncekini öldürdüğü konu edilmektedir.

1897’de yayımladığı *Rafet*’ten sonraki Udi (1899) adlı romanında Fatma Aliye Hanım müzik öğretmeni kızın mesleği sayesinde sefaletten kurtulmasını anlatırken, Güzide Sabri Aygün’ün (1833-1943) *Münevver* adlı ilk romanı, 1899’da *Hanımlara Mahsus Gazete*’de tefrika edindikten sonra 1901’de kitaplaştırılmıştır. Verem hastalığının neden olduğu umutsuzluğu, karamsarlığı anlatan bu romanın arkasından 1905’de Öl-

⁹⁹ N. Mozet; "La Femme-Auteur Comme Symptome", *Cahiers de Recherches S.T.D "Femmes et Institutions Littéraires"*, S.13, 1984, s.35-41, M. Perrot; *Le Nouvel Observateur*, 15-21 Nisan 1983, s.93’den aktaran C. Habib; "La Femme Plumée", *Cahiers de Recherches, S.T.D. "Femmes et Institutions Littéraires"*, S.13, 1984, s.31-34.

¹⁰⁰ Fatma Aliye Hanım’ın ayrıca *Nisvân-ı İslâm* (1893), *Levayih-i Hayatiyye* (1899), *Taaddüt-i Zevcat* (1900), *Enin* (1910), *Garip Nine* (1912), *Tarih-i Osmanî’nin bir Devre-i Mühimmesi Kosova Zaferi* (1915), *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı* (1916), *İstila-yı İslâm, Namdarân-ı Zenân-ı İslamiyân, Talim ve Terbiye-i Benam-ı Osmaniye, Taaddüt-i Zevcata Zayl, Tetk-i Ecdâm, Tercüme-i Ahval-i Selâtin* gibi yapıtları bulunmaktadır. (Ş. Kurnaz, a.g.e., s.49)

Ölmüş Bir Kadının Evrak-ı Metrukiyesi¹⁰¹ yayımlanmıştır. Evlilik kurumunun tutucu kurallarına karşı çıkan bu romanda, kahramanların her ikisi de ayrı kişilerle evliyken bir platonik aşk yaşamaktadırlar.

Dönemin ünlü şairlerinden İhsan Raif Hanım¹⁰² (1877-1926)'ın ilk şiirleri 1908 yılında **Mehasin** dergisinde yayımlanmıştır. Daha sonraları, 1912'den itibaren yeni yetenekleri destekleyen ve Neriman Nezahat, Mevhibe Ziya, Tebrika, Belkıs Ferit gibi diğer kadın şair ve yazarlara da sayfalarında yer veren **Rubab**'da yapıtları görülmektedir. **Mehasin** ve **Rubab**'da çıkan şiirlerini 1914'te **Gözyaşları** adlı bir kitapta toplamış, yine aynı tarihte **Kadın ve Vatan** adlı bir kitapçık yayımlanmıştır. "*Toplanan meblağ Osmanlı Donanma Cemiyeti'ne ihda edilecektir*" ibaresiyle yayımlanan **Kadın ve Vatan** başlıklı yapıtındaki şiirler, daha çok analık niteliğiyle Türk kadınına övme amacı taşımaktadır. Kadının vatan savunmasındaki rolü oğlu aracılığıyla, yani dolaylıdır.

*"Düşen kalkan, yuvarlanan, kan içinde topraklara karılan
Şehadetin şerbetini içerken de sancağa sarılan Senin kanın,
Senin canın, evet senin metin elin*

*O merd asker senin oğlun, Türk kadını, ancak senin oğludur."*¹⁰³

İhsan Raif Hanım, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin gönüllü hemşireleri arasında yer almış, kadın haklarının önemli bir savunucusu olmuş, vatan savunması amaçlı toplantılara çeşitli katkılarda bulunmuştur. Hem eylem kadını hem de sorumluluklarının bilincinde bir şair olarak döneminin kadın hareketinin dikkat çekici örneklerinden biridir.

Bir diğer önemli örnek Halide Edib (Adıvar) ise, kadın hareketinin düşünsel temellerinin atıldığı sürecin, bireyin yaşamını nasıl dönüştürdüğünü ve dönüşen bu bireysel yaşamın da

¹⁰¹ G. S. Aygün; **Ölmüş Bir Kadının Evrak-ı Metrukiyesi**, Samim Lütfü Erciyas Yayınları, İstanbul, 1937.

¹⁰² Şairle ilgili genel bilgiler H. Coşkuntürk; **İhsan Raif Hanım**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara. 1987 adlı kitabından derlenmiştir.

¹⁰³ İhsan Raif; **Kadın ve Vatan**, Mathaa-i Ahmet İhsan ve Şurekâsi, İstanbul, Tarihsiz, s.5.

toplumu nasıl yönlendirebileceğini gösteren diyalektik yapıyı somutlayan özel bir anlam taşımaktadır.

Yazarın "*Erkek ve kadın, sanatta ve kültür şekillerinde hemen hemen birbirlerinden başka özellikler göstermişlerdir. Bununla birlikte, dehâ denilen şey ve hatta çevrenin üstünde anlaşılmayan bir kabiliyet, bazen bir erkek dâhi, kadın ruhunu kadınların anlatmayacağı bir derinlikle anlatıldığı gibi, kadın dâhi de sanatta bir erkek ruhunu bazen erkekten fazla anlıyor. Dehâ cinse göre değil dâhi'nin ruhunun özelliklerine göre eser yaratıyor.*"¹⁰⁴ içeriğindeki düşüncelerle yazın hayatına başlamıştır.

Kadın erkek dehasının eşitliğini yadsımayan, ama soyut eşitlik iddiasına düşmeden kadın ve erkek bakışını birlikte içermenin, sanat ve kültürü tamamlayıcı öneminin altını çizen bu görüş, günümüz feminist estetikçilerinin saptamalarına yaklaşmaktadır.¹⁰⁵

Halide Edib daha 1910 yılında yayımlanan *Seviyye Talip* adlı romanındaki, toplum kurallarına "*herkes gibi yaşamak hakkı*"¹⁰⁶ adına başkaldıran, (...) "*aşk en yüksek nikahtır. İki kişiyi ondan başka bir şey bağlayamaz*"¹⁰⁷ fikriyle sivrilen Seviye tipiyle, dönemi için hiç de sıradan olmayan bir perspektif açmıştır.

Karşılıklı istek olduğu takdirde cinsel ilişkiyi olanaklı gören, aşk yoksa evlilik içinde olsa bile cinsel ilişkiyi reddeden görüş, 1900'lerin başından çok sonundan izler taşıyorsa da, yazarın, yarının nesillerini yetiştirmek için bu düşünceleri yaşama geçiren kadını (Seviyye) değil de, mazbut, geleneklerle çağdaşlığı paralel götürebilen bir başka kadını (Macide) seçmesi, onun radikal olmayan, döneme daha uygun reformcu yapısının göstergesi olmaktadır.

¹⁰⁴ H. E. Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, Atlas Kitabevi İstanbul, 1983, s.111.

¹⁰⁵ A. Yaraman-Başbuğu; "Kadın Yazını-Feminist Eleştiri", *Kaktüs*, S.8, Eylül 1989, s.58-60.

F. Colin; "La Lecture de l'İllsible", *Cahiers de Recherches S.T.D.*, S.13, 1984, s.7-10.

E. Kern; "Author or Authoress?", *Yale French Studies "Women Writers"*, İlk bahar-Yaz 1961, s.3-11.

¹⁰⁶ H. E. Adivar; *Seviyye Talib*, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1982, s.46.

¹⁰⁷ *Ibid*, s.46.

1912 yılında yayımlanan **Yeni Turan**, Halide Edib'in yapıtlarına kadınlık durumu açısından bakıldığında, bir dönüşümü simgelemektedir. Aynı yılın bir başka ürünü olan **Handan** da dahil, yazarın **Yeni Turan**'a kadar olan yapıtları kadınlık bilincinin uyanması, kadın sorunsalının somutlanması anlamını taşımaktayken, bu romanla birlikte kadının, kadın hareketinin toplumsal, ekonomik, siyasal yaşamla bütünleşmesi süreci başlamaktadır.

Yeni Turan romanının, 1932 yılına yerleştirilse de, temelinin yazıldığı tarihten alan yeni kadını, "*Kadınları bir et, bir makine, halinden çıkarıp erkeklere temiz, çalışkan bir arkadaş, çocuklara ve bütün memlekete bir ana, bir mürebbi yapmak için çalışan kadındır. (...) (bakışlarında) katiyen, kadın ya da erkek, insana cinsiyet hatırlatan bir şey yoktur.*"¹⁰⁸

Halide Edib ütöpik bir yaklaşımla kaleme aldığı **Yeni Turan**'la başlayan bu dönüşümü, daha sonra **Mev'ut Hüküm**, **Ateşten Gömlek**, **Vurun Kahpeye**, **Sinekli Bakkal** gibi romanlarında da sürdürmüş, bir yandan çalışma yaşamına adım atan Türk kadınlarından örnekler sunarken, diğer yandan da Türk kadınının siyasal-toplumsal bir bireye evrimleşmesini edebiyata ilk yansıtanlardan olmuştur.

Tevfik Fikret'in 17 Teşrinievvel 1318'de (1902) yazdığı **Hemşirem**¹⁰⁹ şiirinde de dile getirdiği gibi, toplumsal sorunların kökeni olarak kadının aşağı konumunu saptama ve bu olumsuzluğa çözüm arama eylemleri, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran son dönem Osmanlı aydınının en önemli uğraş alanlarından biri olmuş ve onların özlem ve önerilerinin yansıdığı Türk edebiyatı, Türk kadınının toplumsal dönüşümüne büyük destek vermiştir.

¹⁰⁸ H. E. Adıvar, **Yeni Turan**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1982, s.28-29.

¹⁰⁹ "Elbet değil nasibi mezellet kadınlığın
Elbet değil melekliğin ümidi zulm-ü şer,
Elbet sefil olursa kadın alçalır beşer.
Lakin bugün hep onlara ait yığın yığın
Endişeler, kederler, eziyetler, iğneler."

*F.Uzun; **Rubab-ı Şikeste ve Tevfik Fikret'in Bütün Diğer Eserleri**, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1962, s.32.

"Çağdaş Türk edebiyatı, ülkenin daha uygar, daha Batılı olmak çabasına sıkı sıkıya bağlıdır; yenilikleri kökleştirip yaymak için bir araç ödevini görür. (...) Geçen yüzyılın ortasından beri, yenilik hareketinin kültürel alanlara aktarılıp daha çok sayıda aydının Batılı düşüncelerle karşı karşıya geldiği zamandan beri, bu edebiyatta göze çarpan ilk özellik toplumun kaderiyle yakından ilgilenmek olmuştur."¹¹⁰

Öte yandan sanatın toplumu yansıttığı ilkesinden hareket edildiğinde ve kadınların yaşamı ile ilgili birinci el kaynakların çok yakın zamanlara dek bulunmadığı da hesaba katıldığında, edebiyat yapıtlarının kadın tarihini yansıtmada ne denli vazgeçilmez olduğu da açıklık kazanmaktadır. Nitekim Cumhuriyet öncesi Türk edebiyatı da, kadınlarla ilgili Kemalist reformları hazırlayan hareketliliği yansıtmaya açısından sağlam bir kaynak oluşturmaktadır.

bb- Çeşitli Fikir Yapıtlarına Yansıyan Kadın Sorunsalı

Osmanlı matbaacılığının ilk ürününü verdiği tarih 1729 ise de, ancak Tanzimat döneminden itibaren her türlü eğitimi teşvik eden yeni anlayışlar sayesinde kitap yayınları bir artış göstermiştir. Nitelik ve nicelik bakımından belli sıçramalar olmuş, eğitimin, okuryazarlığın artmasının doğurduğu okuma alışkanlığına yanıt vermeye çalışılırken bir yandan da bu alışkanlığın kökleşmesine yardımcı olan yapıtlar basılmıştır. Bunlar arasında yer alan fikir yapıtlarında, çağdaşlaşma bağlamında dönemin gözde konularından olan kadın sorunsalı da incelenmiştir.

Şemseddin Sami (1850-1904), bu yapıtların öncülerinden biri olan ve 1296 (1880)'da yayımlanan **Kadınlar**¹¹¹ adlı kitabın sonunda görüşünü:

"Kadınların vezaiî pek mukaddes olup, ihmali cemiyet-i beşeriyenin temeddün ve saadetine mâni olur; kadınların vazifelerini bihak ifa edebilmeleri ise hukuklarına nail olmalarına mütevakıf-

¹¹⁰ K. Karpat; **Türk Edebiyatında Sosyal Konular**, Varlık Yayınları, İstanbul, 1962, s.10.

¹¹¹ Şemseddin Sami; **Kadınlar**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1311, 2. Basım.

tır. Kadınlara hukuk-u terbiyelerini vermeli, sonra kendilerinden vazife istemeli."¹¹² diye açıklamakta, bunu sağlamak için eğitim ve yasalarda düzenlemeler önermektedir.

Şemseddin Sami'ye göre "aile demek kadın demektir. Cemi-yet-i beşeriye ailelerden teşekkül eder; cemiyet-i beşeriyenin saadeti ve ailenin saadeti kadınların terbiyesine mütevakıf olduğundan kadınların terbiyesi, cemiyet-i beşeriyenin saadeti mucibidir."¹¹³ ve "medeniyetin birinci dersi kadınların terbiyesi olmak iktiza eder."¹¹⁴

"(...) Kadın terbiyeli ve âlime olursa , çocuğuna terbiyeyi sevgiyle beraber verir; o çocuk validesinin terbiyesi içinde büyür.(...) zihin ve kalbi de validesinin terbiyesi ile beslenir."¹¹⁵

"Kadınların terbiye etmeksizin, yalnız erkekleri terbiye etmeye çalışan bir ümmet (kumun üzerine bir köprü kuran ve yağmur yağdıkça yıkıldığını görüp yeniden tesis etmeye mecbur olan) bir adama benzer. Bir cemaatin terbiyesinin esası kadınların terbiyesidir.

Bir ümmetin ahvali daima kadınların ahvaliyle mütenasip olur. Kadınları terbiyeli bulunan ümmet terbiyeli, kadınları terbiyesiz bulunan ümmet terbiyesiz, kadınları idareli ve çalışkan olan ümmet zengin ve mamur, kadınları müsrif ve tembel bulunan ümmet fakir ve harap, kadınları namuslu bulunan ümmet namuslu, kadınları sefahatte bulunan ümmet sefih olur."¹¹⁶ diyerek çocuğun, ailenin, giderek toplumun durumunu kadına, kadının eğitime bağlayan ve diğer birçok çağdaşı gibi kadını kadın olduğu için değil "cemiyet-i beşeriyenin esası" olduğu için gündeme getiren Şemseddin Sami, kadının çalışma yaşamına girmesini de yine yalnızca toplumun çıkarları açısından değerlendirmekte ve böylece kadının gerçek özgürlüğüne gidişinin ancak dolaylı yolu açılmaktadır.

"(...) çocuk validesinin ağıuş şefkatinde iken, aldığı iptidai ve esas-ı terbiyeden sonra, bir mektebe gitmek mecburiyetinde bulun-

¹¹² İbid., s.96.

¹¹³ İbid., s.20.

¹¹⁴ İbid., s.22.

¹¹⁵ İbid., s.37.

¹¹⁶ İbid., s.46-47.

duğu vakit, o mektepte kendisini terbiye ve talim ve tedris edecek muallimin bile kadın olması terbiye teshil ve tesirine medar olur"¹¹⁷ tezini ortaya atmaktaysa da, bu öneriyi "sonra çocukluktan çıktığında, diğeri bir mektebe geçip, büyük dersleri erkek muallimlerden dinlemelidir" koşuluyla sınırlamaktadır.¹¹⁸

Bütün insanların yaşaması için çalışması gerektiği fikriyle de ilgi çeken Şemseddin Sami, "*Kadınlar, tahsillerini kızlıklarında ihmal etmiş bulunacaklarından, evlendikten sonra, evin idaresi ve çocukların terbiyesi ile beraber icra edebilecekleri birer sanatta tahsil etmeleri iktiza eder. Pekçok sanatlar vardır ki kadınlar erkeklerden iyi görebilirler. (...) Terzilik sanatını erkeklerin elinden çekip alabilirler. Tababetin icrasında da kadınlar erkeklere çok tefevvuk edebilirler"*¹¹⁹ diyerek kadının ekonomik yaşamdaki yerinin doğallığını belirtmektedir.

Dönemi için bunca ilerici nitelik taşımasına ve kadın sorunlarının Osmanlı toplumunda irdelenmeye başlamasında büyük katkıları olmasına karşın, Şemseddin Sami'nin, kadını ancak Türk ailesinin, toplumun dönüşümünde anlamlı görevler üstlenecek bir üyesi olarak incelediği yadsınamaz. Kadın birey olarak değil, toplumsal görevleri çerçevesinde önemlidir; ama amacı, çıkış noktası ne olursa olsun bu görüşler kadınlık durumunun sorgulanması ve çözümlerin tartışılması açısından yararlı birer adımdır. Osmanlı ve Müslüman toplumlarda kadının aşağı konumunu dinden değil, İslam'ın emir ve önerilerini yanlış yorumlamaktan kaynaklandığını öne sürüp, Müslümanlığı savunan bu kitabın ardından dine açıkça saldırarak, radikal çözümler öneren Salahattin Asım, **Türk Kadınlığının Tereddidi Yahut Karışmak**¹²⁰ adlı kitabında "*Karışmak'ta esas, toplumsal işlevsellikten yoksun olmaktır. (...) Her şeyden önce şunu beyan edeyim ki, Türk karşılaşmasında en büyük etken, diğer bü-*

¹¹⁷ *İbid.*, s.44.

¹¹⁸ *İbid.*, s.44.

¹¹⁹ *İbid.*, s.27-28.

¹²⁰ B. Caporal, tarihi basılı olmayan kitabın 1905'lerde, aynı kitabı daha sonra Latin harfleriyle baskıya hazırlayan M. Martı ise, 1910'larda yayımlandığını bildirmektedir.

tün sosyal hadiselerimizde olduğu gibi dindir."¹²¹ demekte ve dinin zorunlu kıldığı tesettürü "Bizi cemiyet ve medeniyette yarım bırakan, sosyal organizmanın bir yarısını sakat ve felç yapan, kadını medeni hayatın yüzüne çıkmaya liyakatsız gösteren, kısaca, sosyoloji katında bizim zavallı toplum ve medeniyetimizi gülünç ve maskara mevkiine oturtan ve bu suretle hayatımızı, millî ve ırkî, bilimsel ve teknik her türlü gelişmeden uzak tutan ve durduran, anayı ve evlâdı, zevc ve zevceyi, hemşire ve biraderi hayat sahasından birbirinden ayıran hep tesettürdür."¹²² diye yermiş ve "İlk yapılacak şey tesettürü kaldırmaktan ibarettir" önerisini yapmıştır.

Salahattin Asım'ın bu yapıtından çıkarak, yalnızca Cumhuriyet dönemi yöneticilerine atfedilen düşünce ve çarelerin çok önceleri tartışmaya açıldığını ve toplumsal dönüşümlerin bir süreklilik içerisinde gerçekleştiği savını yinelememiz olanaklıdır.

Salahattin Asım dini böyle kıyasıya eleştirmekle, o dönemde yapılan ve dini ancak bazı reformlarla "çağdaşlaştırma" düzeyinde kalan önerilerin çok ilerisine geçmiştir. Günümüzde bile tüm çarpıcılığıyla varlığını sürdüren "dayak" sorununu da gündeme getirmiş ve bunun sorumlusu olarak da yine dini göstermiştir:

"Dinimiz kadını hiçbir zaman reşit olmayan bir çocuk, ruhsuz, kişisiz, hatta belki de dimağsız bir mahlûk, zihinsel gelişmelere kesinlikle yetişemeyen, eğitim yeteneği olmayan bir budala saydığı için ibadet sorununda kocasının zevcesini de, çocukları gibi, terbiye için hayvanın doğulması türünden darbedilebileceğini kabul ve tatbik etmiştir."¹²³

Öte yandan 1912'de yayımladığı **Bizde Kadın**¹²⁴ adlı kitabında sosyolojik değerlendirmeler yapan Ahmed Cevad ise, İslam dininin verdiği hakların kadınlar için gerektirdiği gibi uygulanmadığını, çarpıtıldığını iddia edenlerdendir. Yazara göre Türk kadınının bugünkü durumu ataerkil toplum düzeninin bir sonucudur; İslâm dinine özgü bir uygulama değildir:

¹²¹ Salahaddin Asım, **Osmanlıda Kadınlığın Durumu**, Arba Yayınları İstanbul, 1989.

¹²² *Ibid.*, s.27-28.

¹²³ *Ibid.*, s. 161.

¹²⁴ Ahmed Cevad, **Bizde Kadın**, Tarih ve Toplum Kitaplığı, İstanbul, 1988.

"Kadını kapatmak patriarka -"übüvviyet" denilen safha-ı içtimaiyenin tezahüratındandır. Patriarka safha-ı içtimaiyesi, erkeğin heyet-i içtimaiye dahilinde tamamıyla tegallüf ve tahakkuk ettiği devredir.(...) Patriarkanın icab ettirdiği yeni mantık dahilinde teşekkül ve inkişaf eden heyet-i içtimaiyede kadın, satın alınmış bir meta idi.(...)"

Kadını kapamak "harem" müessesesi-i içtimaiyesi, ne Osmanlıların ne de umumiyetle Müslümanların icadıdır. Bu bir safha-ı içtimaiye icabatındandır ki, pekçok kavimler bundan geçmiştir, ancak birkaç asırdan beri rıy-ı arzda ehl-i İslamdan başka hiçbir kavim ve millete bu itiyat kalmamış bulunduğu için "harem"in bir İslam müessesesi olduğu fikri yanlış olarak tahassül ediyor."¹²⁵

Ataerkil toplum düzeni tanısından çıkıp kadının aşağı durumunun biricik sorumlusu olarak "erkeği" ortaya atan Ahmed Cevad:

"Kadın cehl-ü gaflet içinde kaldı, terbiyeden mahrum kaldı, haysiyet-i beşeriyeyi lâıykıyla telâkki etmekten nasipsiz kaldı. Fakat kimin hatasıyla? Ancak erkeklerin! Ve erkekler hâlâ bu büyük hatayı, büyük içtimai nakiseyi görmüyorlar, hâlâ sefalet-i içtimaiyemizin asıl sebepleri kendilerinin olduğunu anlamıyorlar"¹²⁶ derken, sorunun biricik neden ve çözümünü erkeğin sorumluluğuna indirgemekte böylece kadın özgürlüğünü bile erkeğe bağımlı görerek ataerkil öğretinin tuzağına düşmektedir.¹²⁷ Ancak dönemi içinde değerlendirildiğinde cüretkâr sayılabilecek bu çıkışın, kadın hareketi üzerindeki olumlu katkısını yadsımak mümkün değildir.

Bu arada, Baha Tevfik, Odette Lacquerre'in **Feminizm** adlı kitabını Türkçe'ye çevirmiş, "İslamiyet ve Feminizm" başlıklı bir ekle birlikte yayımlamıştır. Kitabın başında bulunan, Âyan Meclisi üyelerinden Besarya Efendi'nin mektubu o günkü Os-

¹²⁵ *Ibid.*, s.20-21.

¹²⁶ *Ibid.*, s.15.

¹²⁷ Günümüzde de, marjinal konumda olsa bile varlığını sürdüren bu görüş, ataerkil düzenin ateşli savunucularına, "feminizm=erkek düşmanlığı"na indirgecek veriler sunmaktadır.

manlı toplumunda konunun nasıl anlaşıldığını göstermesi bakımından ilginçtir:

Besarya Efendi feminizmi, *"asırlardan beri münhasıran erkeklerin ellerinde bulunan sanat ve memuriyetlerin kaffesine kabul olunmaları maksadıyla kadınların tevessül ettikleri mücedelat-ı azime"*¹²⁸ olarak tanımlar, dönemin kadın hareketini çalışmada yaşamında eşitlik için savaşıma indirgerken de: *"Muhterem kadınlar, haklısınız. Müsavat ve adalet iktizasınca hal-i hazırda erkeklerin inhisar-ı füzulanesi altında bulunan bilcümle hukuk mütesaviyen size de bahşedilmelidir. Sizin de doktor, dava vekili olmaya, hatta mebusluğa (...) hatta nâzırlığa kabul edilmeniz muvafık-ı adalettir."*¹²⁹ diyerek resmi tarihte ancak Cumhuriyet sonrası gündeme geldiği savlanan kadınların siyasal hakları fikrini de ortaya atmaktadır.

Diğer yandan 1908'de Kasım Emin'den çevrilen **Hürriyet-i Nisvan**¹³⁰ adlı kitap, 1915'te yeniden yayımlanır. Kadın özgürlüğünün tartışılmasında önemli bir yeri olan bu kitapta, gelenek-göreneklerde de yenileşme zorunluluğu dile getirilmiştir:

*"Asarın ihtiyacıyla kâbil-i mümkün olmayan âdet ve ahlâka tâbi olmak kendi elbisesini dar görerek o elbiseye sığmak için açıklıkla kendini zayıflatmaya çalışan adamın haline benzer. Bu adam elbisesini genişletip kendi cismine uydurursa daha makul hareket etmiş olmaz mı?"*¹³¹ denerek, çağdaş gereksinimlerin sonucu olarak kadının toplumdaki çağdaş yeri savunulmaktadır.

"Çalışmalarının çoğunluğu özellikle kadın konularına adanmış olduğundan Kasım Emin ilk gerçek "Kadın Özgürleştiricisi" olarak değerlendirilmektedir. İki kitabı, Tahrir al-Mar (Hürriyet-i Nisvan) (1899) ve Al-Mar al Jadida (Yeni Kadın) (1900) çağdaşları arasında ateşli tartışmalara yol açmıştır. (...)

Kafa, bilinç ve duyguların özgürlüğünü savunmuştur. Kadına

¹²⁸ "Feminizm Üzerine Görüşler", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, Cilt: 4, s.875.

¹²⁹ *İbid.*

¹³⁰ Kasım Emin, **Hürriyet-i Nisvan**, İslam ve Askeri Kütüphanesi, Dersaadet, 1329.

¹³¹ *İbid.*, s.231.

olan ilgisi, ilgisinin ana odağı olan genel özgürlükten kaynaklanmıştır. (...) Kasım Emin'in iki kitabının az bulunur bilgi, kavrama ve anlayış derinliği, halk üzerinde büyük etki yapmıştır. Hem Doğu hem Batı kültürünü özümsemiş görünmektedir ve gerici Salafî eğilimine ve günün düşüncelerine karşı kesin bir tavır almıştır. Peçe örtme geleneğine açıkça saldıran ilk kişidir. (...)

Poligamiye sert bir biçimde saldırmış ve sınırlandırılması için çağrıda bulunmuş ve ayrıca erkeğin boşanmadaki kesin iktidarını eleştirmiştir. (...)

İlköğretimde erkek ve kız çocukları için eşitlik, kamu işyerlerindeki işlerin kadınlara açılması için çağrıda bulunmuştur."¹³²

Mısır'da kadın hareketinin doğuşunu kitaplarının yayın tarihiyle özdeşleştirebileceğimiz Kasım Emin'in görüşleri, aynı tarihte ve sonraki yıllarda Türk aydınlarının tartıştığı konular ve önerdiği çözümlerle büyük benzerlik taşıması nedeniyle özel bir önem taşımaktadır.

Celal Nuri (İleri) ise, 1915 yılında yayımlanan **Kadınlarmız**¹³³ adlı kitabında toplumsal sorunlardan pek çoğunun temel nedeninin Türk kadınının aşağı konumundan kaynaklandığını ileri sürmektedir. "Bu mesele ile ciddi uğraştığı..."¹³⁴ bilinen Cenab Şahabettin'e ithaf edilen bu kitaptaki konu başlıkları, o dönemde kadın sorunsalına ne açıdan, hangi yönler öne çıkartılarak yaklaşıldığını göstermesi bakımından anlamlıdır:

- "-Cenab Şahabettin Beyefendi'ye
- Mukaddeme
- "Tarihte ve muhtelif memleketlerde kadın
- İçtimaiyatta aile
- Hal-i hazırda kadınlar
- Münasabat-ı cinsiye
- Kadının terbiyesi ve vazife-i terbiyetikârisi

¹³² İ. Baraka; "The Influence of Contemporary Arab Thought on the Women's Movement", *Women of the Arab World*, derleyen N. Toubia, Zed Books Ltd., London-New Jarsey, 1988, s.49-51.

¹³³ Celal Nuri, **Kadınlarmız**, İctihad Matbaası, İstanbul, 1331.

¹³⁴ *Ibid.*, s.3.

-Bizde aile

-Taaddüt-ü zevçat

-Talâk ve def-i zevce

-Müslüman kadınların vaziyet-i umiyesi

-Türk kadını vaziyet-i hazırası

-Kadınlarımızın terdiyat-ı bedeniye, ruhiye, ahlakiye, terbiyeye, vesairesi

-Bizde izdivaç usulünün tenkidi

-Tesettür ve ihticap

Hateme: Kadın ve cemiyet

Kadın ve İktisat

(ilave) Meslek-i nisayun

(ilave) İzdivac-ı yalanı¹³⁵

Kadın eğitiminde önemli bir yolun katedildiği, kadınlık durumunun basın ve yayında en önemli konulardan biri olarak tartışıldığı, kadın örgütlerinin sayı ve etkinliklerinin arttığı, kadınların çalışma yaşamına adım attığı bir tarihin yayını olan bu kitapta Celal Nuri, evlenmede, boşanmada, kadının toplumsal statüsünde yapılması gereken değişiklikleri her türlü yenilik hareketlerinden daha zorunlu ve ivedi bulmaktadır.

"Kadın yalnız bir zürriyet makinesi, bir kuluçka fırını değildir"¹³⁶ demek, ama yine de onun bireysel özgürlüğünden çok, aile içindeki rolünü daha iyi yapmasını sağlayacak dönüşümleri önermektedir:

"Bize siyasi kadın, teknisyen kadınlar pek o kadar lâzım değildir."¹³⁷ Her şeyden evvel valideye, zevceye, mürebbiyeye insal-i atıyeyi yetiştirecek kadınlara muhtacdır."¹³⁸ diyerek Cumhuriyet öncesi kadın hakları savaşımının ana temasını vurgulamaktadır. Ümmeten millete geçmekte olan bir toplumsal yapıda bireyin gündeme gelmesi, haklarının savunulması her iki cins için de

¹³⁵ Ibid., s.227.

¹³⁶ Ibid., s.120.

¹³⁷ Nitekim 1923'te bile kadınların siyasi hakları, konusu ilk mecliste tartışılırken, Celal Nuri, kadınların bu haklardan, daha sonra yararlanmasının daha doğru olacağını savunmuştur.

¹³⁸ Ibid., s.120.

fazla olanaklı değildir. Bu yüzden bireyin aile-toplum çerçevesi içinde dahi değerlendirilmeye başlanması, hele kadınlar söz konusuysa ileri bir adımdır. Emeklen eden koşmak ne kadar gerçekle bağdaşmazsa, bu aşamalardan geçmeyen bir kadın hakları kazanımı da o denli yapay olacaktır.

Dönemin bir diğer önemli düşün adamı olan Ziya Gökalp, İslamiyet'ten önceki Türk toplumunda kadının yerini irdelemiş ve *"İran ve Yunan medeniyetlerinin tesiriyle, kadınlar, esarete düşmüşler, hukukça dîn bir derekeye inmişlerdir. (...) İşte, bu sebeptendir ki memleketimizde Türkçülük ceryanı doğar doğmaz, feminizm mefkûresi de beraber doğdu. Türkçülerin hem halkçı, hem de kadıncı olmaları, yalnız, bu asrın bu iki mefkûreye kıymet vermesinden dolayı değildir; eski Türk hayatında demokrasi ile feminizmin iki başlıca esas olması da bu hususlarda büyük bir amirdir."*¹³⁹ savını ortaya atmış ve *"Türklerin asrî medeniyete girmeleri için, yalnız eski mazilerine dönüp bakmaları kâfidir"*¹⁴⁰ diyerek çözüm önermiştir.

Kadının toplum kalkınmasındaki yerine ve kadınlık durumuna, örneklerini daha önceki bölümde gördüğümüz şiirleriyle de açıklamalar getiren Ziya Gökalp, 26 Mayıs 1919'da sürüldüğü ve 19 Mayıs 1921'de geri dönebildiği Malta'dan kızı Seniha'ya yazdığı mektupta kadın eğitiminin önemine değinmektedir:

*"Bizde kadınlar iyi tahsil görmedikleri için aile yükselemiyor. Aile yükselmeyince millet de geri kalıyor. O halde terakkinin başı kadın terbiyesidir; kızların iyi yetiştirilebilmesidir. (...) Kızların iyi terbiye edilmesi, bir milleti yeniden ihya edebilir; çünkü iyi kadın, iyi aileyi vücuda getirir. İyi aileden de iyi bir millet doğar."*¹⁴¹ saptamasıyla kadın-aile-toplum doğrusal bağımlılık ilişkisini bir kez daha güdeme getirmiştir.

Ziya Gökalp, Türk ailesinin dört aşamadan geçtiğini kabul

¹³⁹ Z. Gökalp; *Türkçülüğün Esasları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 163.

¹⁴⁰ *İbid.*, s. 163.

¹⁴¹ E. Doğramacı; *a.g.e.*, s. 82.

eder: Boy, il, konak ve yuva. "Boy'larda kadınlar ilke olarak erkeklerle eşittir. Çocuklar anneye aittir. "Boy'lardan oluşan il'lerde ailede anne ve baba eşit konumdadır. İslamiyet'i kabul eden Türklerin ulaştıkları konak aşamasında ise Arap, İran ve Bizans etkisi Türk aile yapısına egemen olur. Harem, bu dönemin ürünüdür. 19. yüzyılda ise özellikle ekonomik gereksinimlerle kadın aile dışına çıkmış ve mutlak babalık otoritesi tartışılmaya başlanmıştır. "Konak"lardan tek karılı aile barınakları olan "yuva"lara geçilmektedir.¹⁴²

Ziya Gökalp'in bu fikirleri ileride göreceğimiz 1917 Hukuk-u Aile Kararnamesi ve giderek Cumhuriyet yöneticileri üzerinde çok etkili olmuştur.

Öte yandan özellikle geçiş toplumunun heterojen yapısının bir gereği olarak tutucu değerlerin savunulması da söz konusudur. Toplumsal değişimin dinamiği uzun vadede daima ileriye doğru olsa da ve baskılarla bu ilerlemeler kökünden engellenemese bile, II. Abdülhamit döneminde Batı'nın teknik ve sermayesi kabul edildiği halde, resmi ideolojinin İslam geleneklerine dayanması ve hatta polislin halkı Şeriat buyruklarına uymaya zorlayacak özel yetkilerle donatılmış bulunması, eski değerleri yeniden üretmek isteyen İslamcılarının önemini korumasını sağlamıştır. Toplumsal değişimlerden etkilenmişler, kadının toplumsal ekonomik ve siyasal yaşama girmesine şiddetle karşı çık-salar da, eğitilmesinden yana olmuşlardır.

Bu görüş çerçevesinde Mehmet Akif, 1915'te kitaplaştı-
rılan Ferit Vecdi'nin Müslüman kadını incelemesini Türkçe'ye çevirip, "(...) *Türk İslamcılarının Ferit Vecdi ile görüş birliğini dile getiriyor(...), kadına çarşafını çıkarma olanağı sağlama bahanesi altında gerçekte onun batılı değerlerle, Adetleri ve Avrupa-lı kadının özgürlüğünü benimsemesini isteyen kendi yurttaşla-rına saldırıyordu.*"¹⁴³

Bu görüşün bir başka destekçisi olan Sait Halim Paşa ise, "(...) *kadınlara mutlak özgürlük ve devlet işlerine karışma hakkı*

¹⁴² B. Caporal; a.g.e., s.96-99.

¹⁴³ B. Caporal; a.g.e., s.82.

veren nice uygarlıklar karanlıklara gömülüp kaybolmuştur"¹⁴⁴ diye yazarken, Cumhuriyet'in ilk yıllarında tutucu kanadın, kadın haklarının yasalaşması konusunda takınılacak engelleyici tavrının ipuçlarını veriyordu.

Kadınlık durumunun değişmesi açısından bakıldığında, dönemin fikir yapıtlarında ortaya çıkan bir diğer önemli durum ise, kadın yazarların edebiyat ve basın alanında öncüleri görülse bile bu alanda bulunmayışlarıdır.¹⁴⁵

Fatma Aliye Hanım'ın 1891'de yayımladığı *Nisvân-ı İslâm*¹⁴⁶ bu alandaki saptayabildiğimiz tek örnek olup yazarın Avrupalı misafirlerine, onların Türk kadını hakkındaki yanlış kanaatlerini değiştirmek amacıyla verdiği bilgilerden oluşur; dolayısıyla hak aramak yenilikler talep etmekten çok bir savunma niteliğindedir:

*"Bizde çok eşlilik gayet nadirdir. (...) (Çok eşlilik) ancak koca istediği halde karının çocuk sahibi olamaması ya da karının sürekli hastalığı durumunda mümkündür"*¹⁴⁷ derken ülkesini Batı'ya hoş gösterme eğilimi daha ağır basmaktadır.

Gerçekten, o dönemde çok eşliliğin özellikle ekonomik nedenlerle giderek azaldığı¹⁴⁸ çeşitli belgelerde dile getirilmiş, ancak böyle bir olanağın yasal varlığına, ender de olsa sürmesine dönemin basın ve yayınında, edebiyatında, fikir yapıtlarında karşı çıkmıştır. Nitekim Fatma Aliye de çokkarınlılığı bir doğa yasası olarak gören Mahmut Esat Efendi'ye karşı 1896'da Ma-

¹⁴⁴ Sait Halim Paşa; *Buhran-ı İctimaimiz*, İstanbul, 1332, s.23-24'ten aktaran *İbid.*, s.82.

¹⁴⁵ Durum günümüzde de pek değişmiş değildir. Türkiye'de 1970'lerden beri bir kadın edebiyatçı patlaması yaşanmaktadır; ama özellikle kadın araştırmaları dışında, kadınların yayımladıkları fikir yapıtları sınırlıdır.

¹⁴⁶ Üç bölümden oluşan bu yapıtın, Nazıme Rukiye tarafından yapılan Fransızca çevirisinden (Fatma Aliye Hanım, *Les Musulmanes Contemporaines*, Alphonse Lemmere Editeur, Paris, N.Y., 1894) yararlanılmıştır.

¹⁴⁷ *İbid.*, s.60.

¹⁴⁸ Fatma Aliye'nin kitabına yakın tarihlerdeki yabancı yayınlarda da bu olguyu doğrulayan tespitler yer almaktadır:

"Aslında, bugünlerde Türk çalışan sınıfında bir karı kuraldır, daha varlıklı sınıflarda da birden fazlası istisnadır." (J. M. L. Garnett; *Women of Turkey and Their Folklore, The Jewish and Moslem Women*, Londra, David Nutt, 1891, Bölüm XIX, s.1)

lûmat'ta makaleler yazmış ve bunları, Mehmet Esat'a gönderdiği mektuplarla onun yanıtlarını da ekleyerek **Taaddüd-ü Zevcat** adlı kitabında toplamıştır.

Şinasi'nin deyişiyle, "*Asya'nın akl-ı pirânesi ile Avrupa'nın bîkr-i fikrini izdivaç ettirerek*"¹⁴⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nu içinde bulunduğu sosyo-ekonomik çıkmazdan kurtarabilmek düşüncesindeki Osmanlı aydını gazete, dergi ve kitaplarda kadınlık durumunu sık sık gündeme getirmiştir.

Hüseyin Rahmi Gürpınar ve Salahattin Asım gibiler, dini, gelenekleri ve ahlaki sorgulayan radikal yaklaşımlarda bulunmuşlar, Mehmet Akif Ersoy ya da Sait Halim Paşa gibiler kadını dine hapsetmekte direnmişlerse de, asıl eğilim, ailenin bir üyesi, çocuklarının eğitimcisi yani aile temeline dayanan yarınki toplumu kuracak anne olarak kadını gündeme getirmek olmuş ve sorunlara bu çerçevede yanıt aranmıştır. Kadınların ekonomik bağımsızlıklarından ya da siyasal haklarından söz edilse de tüm sorunlara olanaklı olduğu ölçüde İslam dininin dışına çıkmayıp onun "çağdaş" ve "Türkçü" yorumu yapılarak çözümler aranmaya çalışılmıştır. Kadının birey olarak sorun ve özgürlükleri pek dile getirilmemiştir; ancak o dönemde Türk erkeğinin de bağımsız bireyliği söz konusu değildir ve bu yolda ciddi bir çaba da sezilmemektedir:

*"XIX. yüzyıl boyunca Osmanlıların kendi toplum düzenlerine inançları sarsılmış; fakat Osmanlı devlet adamları ve uleması, Batı'da olduğu gibi birey ve toplum üzerinde özgür ve düşünceye dayanan yeni bir çözümleme geliştirememişlerdir.."*¹⁵⁰

"Çok eşlilik Türkiye'de Batılı fikirlerin yayılması nedeniyle değil, ama daha çok ve özellikle ekonomik düzen sebebiyle giderek yok olma eğilimindedir."

("Le Harem Impérial", **La Revue**, 15 Mayıs 1901, s.396).

"İstanbul'da halen (...) birden fazla karısı olan Türk erkeğinin sayısı %6-8'i aşmaz ve çok kadından oluşan haremli birkaç geri kafalı paşaya özgü ayrıcalığa dönüşmüştür." (G. Dorys, a.g.e., s.245)

"(...)bir karı almak daha şık telakki edilmeye başlandı. (...)On binin üstünde bir çoğunluk Avrupa tarzı tek eşliliği uygulamaktadır." (A. Dobb-Bowman; "The New Woman in Turkey" **The Century Magazine**, Cilt: 66, Ekim 1903, s. 925-933)

¹⁴⁹ J. Parla; a.g.e., s.15.

¹⁵⁰ T. Timur; **Osmanlı Kimliği**, Hil Yayınları, İstanbul, 1986, s.71.

Yani yalnız kadın değil, erkek de, birey olarak sorunlarının tartışılmasından uzaktır. Ancak özü ne olursa olsun, kadınlık durumuyla ilgili böylesi tartışmaların yapılması ve bu tartışmaların böylesine yaygınlaşması kadın hareketinin kasıtlı da olsa nedeni ve sonucudur; ileriki yıllarda gerçekleştirilecek yasal reformların düşünsel temellerindendir.

Öte yandan, kadınların basın ve yayın yaşamına girmeleri ait oldukları sınıf ne olursa olsun nitel bir dönüşümü simgelemektedir. Kadınlar kendi sorunlarının bilincine vardıkları gibi, erkeklere ait sayılan alanlara yerleşerek de toplumsal değerleri kökünden sarsmaya başlamışlardır. Kadın yazar ve kadın okuyucular çoğaldıkça kadın bilincinin gelişip örgütlenmesi ve savışım kaçınılmazdır. Yani amaçları farklılıklar gösterse de, kadın için çağdaş yaşamın gereklerinin gazete, dergi, edebiyat ve fikir yapıtlarında savunulması kadınlık durumunun anlamlı dönüşümler geçirmesine neden olacaktır; kadın örgütleri böyle bir ortamda doğup gelişecektir.

B- Kadın Örgütleri

Kadın hareketinin düşünsel temellerinin sağlamlaşması yönündeki en önemli dönüşümlerden biri de, özellikle II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte, neredeyse bir patlama şeklinde ortaya çıkan kadın örgütleridir. Tanzimat döneminde eğitim olanaklarının açılması ve sınırlı da olsa yasal değişikliklerin yapılması ile kadınlık bilincinin kazanılması yolunda kapılar aralanmış, özellikle bu ilk olanaklardan yararlanan kadınların, toplumsal dönüşümün kadının konumunun değişmesi sağlanmaksızın gerçekleşmeyeceğine inanan diğer Türk aydınlarıyla birlikte yayın organlarında durumlarını sorgular hale gelmelerini, doğal olarak bu amaçla örgütler kurmaları izlemiştir. Kadın örgütleri bir yandan etkinlikleriyle kadın hareketinin düşünsel temellerini sağlamlaştırırken, bir yandan da toplumsal, ekonomik giderek siyasal talepleriyle kadınların kamusal yaşamla bütünleşmeleri sürecine önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Çeşitli kaynaklarda sayıları hakkında farklı bilgilerin bulunduğu¹⁵¹ bu derneklerin bir bölümü doğrudan doğruya kadın haklarının savunulması amacına sahipken, diğer bir bölümü de özellikle ardı arkası gelmeyen savaşların doğal bir sonucu olarak, yardım kurumları niteliğindedir.

Muhadeneti-i Nisvan adlı ilk kadın derneği 1896'da Fatma Aliye Hanım ve arkadaşları tarafından kurulmuştur.

Birçok kaynakta ilk örgüt olarak adı geçen ise, Rumeli sınırındaki askerlere kışlık giyecek sağlamak amacıyla, yine Fatma Aliye Hanım tarafından, 1908'de kurulan Cemiyet-i İmdadiye'dir.

Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi ve İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi de yine 1908 yılında kurulan örgütlerdendir.

1909 yılında, kurucusu yaygın olarak Halide Edib olarak kabul edilse de, yazarın "bazı aydın kadın ve öğretmenler tarafından kurulduğunu"¹⁵² söylediği Teâli-i Nisvan Cemiyeti faaliyete geçmiştir.

"Amaç daha çok fikir gelişimi yolundaydı. Küçük merkezinde Fransızca, İngilizce dersleri verildiği gibi, aynı zamanda çocuk bakımı ve ev bakımı hakkında da bilgi veriliyordu.

Gedikpaşa Amerikan Okulu'nda Madam Marden ve Vowen İngilizce derslerini üzerlerine aldıkları gibi, okulun salonlarını da kadınlara konferanslar verilmek üzere açmışlardı. Burada aşırı feminizme kaçan bir eğitim olmakla birlikte, güreliüden, şöhet avcılığından çekiniliyor, ölçülü orta yol tutuluyordu."¹⁵³

Mektep Müzesi dergisinin 1 Haziran 1329 (1913) tarihli haberi Teâli-i Nisvan Cemiyeti'nin dönemin kadınları üzerindeki

¹⁵¹ T. Z. Tunaya 14, S. Özbudun 24 dernekten söz etmektedir. S. Birsell ise her iki kaynakta da yer almayan bir diğer derneğe değinmektedir.

S. Birsell; a.g.e, s.1-8.

S. Özbudun; *Niçin Feminizm Değil*, Süreç Yayınları, İstanbul, 1984, s.31-32.

T. Z. Tunaya; *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, Cilt: 1, s. 476-482.

¹⁵² H. E. Adıvar; *Mor Salkımlı...* s.148.

¹⁵³ *İbid.*, s.148.

yönlendirici etkisini göstermesi bakımından önem taşımaktadır:

"Halide Edib Hanımefendinin taht-ı riyasetlerinde müteşekkil Teâli-i Nisvan Cemiyeti bu defa kadınların terakkiyat-ı fikriyesine ciddi bir hizmet etmek üzere fûnun-u iptidaiye ile el işleri için umumi dershaneler küşad etmiştir.

Bu dershaneden maada iki defaya mahsus olarak bir mekteb-i iptidai programı takip edilecek ve ayda beş kuruş ücret ile her isteyen hanım kayıd ve kabul olunacaktır.

Dershanelerin diğerinde eski Türk işleri, hesap işleri, beyaz işler ve çamaşır imali gibi sanayi gösterilecek ve bu kısım kamilen meccani olup ileride bilakis müdavimine birer ücret de ita kılınacaktır. Bundan başka derse gelen hanımların onbeş günde bir hususi konferanslarla ayrıca terakkiyat-ı fikriyelerine hizmet edilecektir. Bu teşebbüs-ü hayriyenin Teâli-i Nisvan kulübü terfînden deruhte olunmuş bulunması devam edecek istifade ve intizama kafidir."¹⁵⁴

Teâli-i Nisvan Cemiyeti daha sonra, üyesi Mihri Pektaş'ın sağladığı bir evi erler için, otuz yataklı küçük bir hastaneye çevirmiş, üyelerin eşleri olan bir profesör ve bir eczacının gönüllü olarak çalıştıkları bu sağlık ocağında Türk kadını ilk kez hasta bakıcılığa başlamıştır.

Cemiyet'in düzenlediği birçok etkinlik arasında, 13 Mart 1914'te, Amerikan elçisinin eşi ve diğer Amerikalı arkadaşları şerefine verilen öğle yemeğinde, Halide Edib'in Türk kadınının değişen konumu ve dernekle ilgili, İngilizce olarak yaptığı konuşma, döneme ışık tutması açısından önem taşımaktadır:

"Türkler şimdi, Avrupalılarca aşağılanmalarına ve ölü sayılmalarına neden olan korkunç baskı rejimine karşın, dünyadaki ilerici fikirler sayesinde ayılıp yaşam belirtileri göstermeye başladılar. Sonunda Türkler'in yiğit ve özgür doğası canlandı ve zorba rejimlerin baskısından ve ölümden sıyrılarak yaşama hakkını kullandı.

Bir Türk erkek olarak, yadsınamaz yaşam hakkı ve gelecek için ayağa kalktığı an, onun kadınının yanında görürsünüz. Türk kadınının kişisel ve ulusal yeri Meşrutiyet ile başlar. Kadınların

¹⁵⁴ "Teâli-i Nisvan Cemiyeti'nde Kadın Dersleri", *Mekteb Müzesi*, 1 Haziran 1329, s.79.

eşit ilerlemesi olmadan Türk erkeğinin gerçek ilerlemesi ve geleceği olmazdı.

Meşrutiyet'in ilk yılında, Türk kadınının ilerlemesi tutkuyla ele alındı. Kadın dernekleri kuruldu; ama yalnızca Meşrutiyet'ten sekiz ay sonra kurulan bu dernek varlığını sürdürmektedir. Toplantılarımız özeldi; sayı ve gücümüz sınırlıydı. Konferanslar Amerikan Okulu'nda yapıldı. İlk kez, bir yıl önce, özellikle yaralı Anadolu askerleri için özel bir hastane açtı, onların temiz kalblerinden gelen pırlıltı, gelecekteki Türk İmparatorluğu'nun yapabileceklerinin bir görüntüsüydü.

Savaşın sonra, kadın ve kızlara derneğin üyeleri tarafından ders verilen sınıflar açıldı. Türk ordusu ikinci kez Edirne'ye hareket ettiğinde Teâli-i Nisvan, beş bin kadının katıldığı iki dev toplantı düzenledi ve Türk kadınları bu seferin masraflarına ve İmparatorluğun şerefine büyük ölçüde katkıda bulundu. Ulusun tarihinde ilk kez, erkekler ve kadınlar özveri ve hizmet alanında bir araya geldiler ve ilk kez erkekler ve kadınlar ulusal konularda birlikte yer aldılar.¹⁵⁵

Esirgeme Derneği ise Süleyman Paşa'nın kızı Sabiha Hanım'la, sekreteri Nezihe Muhiddin Hanım tarafından "İttihat ve Terakki Kız Sanayi Mektebine" parasal yardım amacıyla, 1909'da kurulmuş, üyeler bu okulda gönüllü olarak ders vermişlerdir. Kadınların kültürel ve ekonomik yaşamlarıyla ilgili çalışmalar da yapan bu dernek, bir de "Sanat Evi" açmıştır.

Yerli malı kullanımını özendirmek amacıyla, yine 1909'da Melek Hanım tarafından kurulan Mamulât-ı Dahiliye Istihlâki Kadınlar Cemiyeti Hayriyesi'nin doksan üyesi olmuş ve terzihaneye açmıştır.

Teâli-i Vatan-ı Osmanî Hanımlar Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin himayesinde olup, merkezi Selânik'te ve başkanı Naima Yusuf Hanım'dır. "Amacı Osmanlı hanımlarını yüceltmek olan Cemiyet'in geniş bir programı vardır: Önce devlete "Nevzâd-ı Vatan" ismini vereceği bir savaş gemisi armağan ede-

¹⁵⁵ "The Awakening of Turkish Woman"; *American Review of Reviews*, ... s. 743-744.

cektir. Doğumevleri, atölyeler, karma kız okulları(açılacak), Hilâl-i Ahmer'e yardım edilecektir."¹⁵⁶

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi, 1327 (1912)'de Cemiyet'in "kadınlar kısmı teşkiline me-mur ettiği Doktor Besim Ömer Paşa"¹⁵⁷ tarafından kurulmuştur. "Evvela memleketten müdafaa-i vatan uğurunda cansiperane mü-cadedadda bulunarak mecruh olanlarla umum musab ve felaket-zedelere bezl imdad muavenet etmek maksad-ı ihsaniyet pervera-nesiyle teşkil"¹⁵⁸ edildiği bildirilen bu dernek, kadınların eğitimi ve çalışma yaşamına girmesi yolunda da etkinliklerde bulun-muştur. Nimet Muhtar başkanlığındaki, Fatma Aliye'nin önem-li üyelerinden biri olduğu Cemiyet, Hanımlar Darüssinaisi aç-aarak, burada özellikle Balkan göçmenleri kadınlara eğitim ve iş olanağı sağlamıştır.¹⁵⁹

1913'te, Nuriye Ulviye Hanım başkanlığında kurulan Müda-faa-i Hukuk-u Nisvan'ın amaçları şöyle sıralanmaktadır:

- 1- Kadınların sokak kıyafetlerini ıslah etmek;
- 2- Evlilik kurallarını sağduyuya uygun iyileştirmek;
- 3- Kadının ev içi konumunu sağlamlaştırmak;
- 4- Annelerin çocuklarını modern pedagoji kurallarına uygun yetiştirilmelerini sağlamak;
- 5- Türk kadınlarını toplumsal yaşama alıştırmak;
- 6- Kadınları kendi çalışmalarlarıyla yaşamlarını kazanmaya yü-reklendirmek ve mevcut sıkıntılarına bir çözüm için onlara iş bulmak;
- 7- Türk kızlarına ülke gereksinimlerine göre eğitim verecek okullar açmak.¹⁶⁰

Türk kadınının ekonomik bağımsızlığını ve eğitimini, onun toplumsal statüsü için en önemli bağımsız değişkenler arasında

¹⁵⁶ 20 Şubat 1910 tarihli **Tanin**'den aktaran T. Z. Tunaya; a.g.e., s.480.

¹⁵⁷ **Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi**, Ahmed İh-san ve Şurekası Matbaası, İstanbul, 1330, s. 11.

¹⁵⁸ **İbid**, s.25.

¹⁵⁹ Ş. Kurnaz; a.g.e., s.99.

¹⁶⁰ "The Feminist Mouvement in Turkey", **Contemporary Review**, Haziran 1914, s. 57- 58.

gören bu Cemiyet, o dönemde Batı'daki kadın örgütlerinin büyük çoğunluğu gibi kadın haklarını kazanmayı birincil amaç seçmiştir.

Yukarıdaki derneklerden başka, 1912'de Nezihe Muhiddin'in kuruculuğunda Osmanlı Donanma Cemiyeti Hanımlar Şubesi, 1913'de, Balkan Savaşı'nda dul ve yetim kalanlara bıçkı-dikiş öğretmek üzere Esirge Derneği, yine Balkan Savaşı'nda, 1913'te, bir yardım derneği olarak Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Heyeti, 1914'te Bıçkı Yurdu, 1915'te de Bîkes Ailelere Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, 1916'da daha ileride ayrıntılı olarak değerlendireceğimiz Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi ve Hanımlar Bilgi Yurdu, 1917'de Kadıköy Fakirperver Hanımlar Cemiyeti, 1918'de Himaye-i Etfal Cemiyeti Hanımlar Merkezi, Asri Kadın Cemiyeti gibi birçok dernek kurulmuştur.¹⁶¹

Sayıları şaşırtıcı derecede çok olan bu derneklerin pek çoğunu "yardım amaçlı" diye küçümsemek, dönemin Osmanlı toplum gerçeklerini görmezlikten gelmek olacaktır. Ardı arkası kesilmeyen savaşların, artan ekonomik darboğazın neden olduğu maddi sorunlara çözüm getirmeye çalışmak Türk kadınının, el yordamıyla da olsa, yaşadığı toplumun çıkmazlarına çareler aradığının göstergesidir. Tüm dünyadaki kadın hareketlerinde *"ilk çıkışlar alabildiğince çekingen, meşruiyet sınırlarını zorlamaktan ürken ve filantropik yanı ağır basan kıpırtılar"*¹⁶² da olsa, kamu yaşamı kendisine yasak Türk kadınının, ne amaçla olursa olsun örgütlenmek için evinden çıkması, çıkabilmesi farklı bir durumdur; bu tür etkinlikler kadınların bir araya gelerek sorunlarının bilincine varmalarını sağlayan önemli kazanımlardır.

Öte yandan, yukarıda da görüldüğü gibi bu derneklerin pek çoğu özellikle kadınlık durumunu sorgulamak ve kadın haklarını savunmak amacıyla kurulmadıysa da, etkinlikleriyle bu yola hizmet etmişlerdir. Kadın dernekleri, tümüyle, Türk kadınının kadınlık bilincinin yerleşmesi, siyasal toplumsallaşması için önemli temellerden birini oluşturmuşlardır.

¹⁶¹ T. Z. Tunaya; a.g.e., s.476-482 ve S. Özbudun; a.g.e., s.31-32'den derlenmiştir.

¹⁶² S. Özbudun, a.g.e., s.18.

Nitekim, 29 Kasım 1918'de, "*Devlet ve milletin geçirdiği bu en müşkül ve tarihi anlarda vatanın yüksek menfaatlerini ve hukukunu müdafaa etmek üzere faaliyete geçen Kuvay-ı Milliye'nin, müşterek gayeye doğru sevk ve idaresini sağlamak için, bütün müesseseler, cemiyet ve fırkaları bir araya getirmek*"¹⁶³ amacıyla oluşturulan Milli Kongre'ye katılan elli bir örgütün on altısı çeşitli amaçlarla kurulmuş kadın örgütleridir.¹⁶⁴

Kadınları bu örgütlerde toplayan çeşitli amaçlar içerisinde müzik, dikiş gibi kadının toplumsal savaşımından uzak olarak nitelenebilecek konular bulunsa da, "Kuvay-ı Milliye" deyimini ilk kullanan siyasi teşekkül Milli Kongre'nin vatan savunmasına yönelik siyasal yapısı göz önüne alındığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki kadın örgütlerinin, ne çağrıştırır- sa çağrıştırırın kadının değişen konumuna katkısı olduğu ortaya çıkmaktadır.

"1919 1 Şubat'ında çıkmaya başlayan İnci, Milli Kongre'de yer alan temsilcileri şu satırlarla açıklar:

Milletin hukuk ve menafini müdafaa etmek, müstakil bir millet olarak mevcudiyetini tasdik ettirmek üzere şehrimizde bulunan cemiyet, heyet ve fırkaların kâffesinin iştirakiyle bir Milli Kongre vücade geldi. Daha düne kadar hayata iştirak ettirilmeyen ve memleketin mukadderatıyla alâkadar görünmeyen kadınlarımız, bu defa milletin hayat ve menafini müdafaa ile meşgul olacak olan bu kongreye birer murahhas gönderdiler. Milletın âtisine ait olan mesaide erkeklerle el ele verdiler. Bu görünmeyen hâdis, kadınlığın umumi hayatında ihraz etmekte bulunduğu mevki'i irae itibariyle dikkate şayan olmaktan hali değildir."¹⁶⁵

¹⁶³ S. Selek; *Anadolu İhtilâli*, Özgün Yayınları, İstanbul, 1984, s.93.

¹⁶⁴ Söz konusu kadın dernekleri şunlardır: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye, Esirgeme Derneği, İstihlak-i Milli Kadınlar Cemiyeti, Hilal-i Ahmer Kadınlar Merkezi, Himaye-i Etfal Kadınlar Merkezi, Kadıköy Hanımlar Müdafaa-i Milliye Merkezi, İslam Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Bıçkı Yurdu, Musiki Muhipleri Hanımlar Cemiyeti, Bilgi Yurdu, Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti, Üsküdar Bıçkı Yurdu, Asri Kadın Cemiyeti, İnas Darülfünun Cemiyeti, Ticaret Mektebi İnas Cemiyeti, *İbid.*, s.92-93.

¹⁶⁵ Aktaran Z. Toprak; "Halk Fırkasından Önce Kurulan Parti Kadınlar Halk Fırkası", *Tarih ve Toplum*, Mart 1988, S.51, s.30.

Kadınların örgütlü birliği kadın hareketinin düşünsel temellerinin kurulmasında en önemli aşamalardan biridir. Buna ko-şut olarak ve ilk deneyimlerini bu örgütler içerisinde gerçekleştiren Türk kadını yaşam pratiğine girecek, çalışma yaşamında etkinleşecek ve siyasal savaşıma katılacaktır.

1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın ertesinde, Osmanlı toplumsal yaşamında meydana gelen gelenekten farklı bir yapılanma sayesinde, çağdaş toplumun belli başlı özelliklerinden biri olan hareketli bir düşünce ortamının temelleri atılmıştır. Özellikle devletin nasıl kurtulabileceği sorusunu yanıtlamak amacıyla olan bu ortamın aydınları, kadının toplum içindeki aşağı konumunu sorgulamışlar, bu bağlamda 19. yüzyılın sonunda eğitim ve yasalarda gerçekleştirilen sınırlı da olsa bir takım değişiklikler sayesinde, 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanı-yla sağlanan göreceli özgürlük ortamında kadın hareketinin düşünsel temelleri atılmıştır. Basın ve yayın dünyası bu gelişmeler en çok etkileyen ve bu gelişmelerden en çok etkilenen alanlardan biri olmuştur. Genel olarak İslam dinini bir kenara itmeksizin, ama en azından ona yeni yorumlar katmaya çalışıp bir yandan da etkilendikleri aydınlanma felsefesi gereği cehaletle savaşmak ve seslerini duyurmak için dönemin aydınları basın ve edebiyattan yararlanma yoluna gitmişlerdir.

Bu gelişme çerçevesinde kadın sorunsalı her türlü gazete, dergi ve yazarın ayrıcalıklı konusu durumuna geldiği gibi, tümüyle kadın konusuna ayrılan yayınlar çoğalmış ve en önemlisi çeşitli eğilimlerde kadın yazarlar ve kadın basını doğurmuştur .

Önceleri kadının annelik, eşlik gibi geleneksel rolleri sorgulanmamış ve hatta bu rollerin daha iyi yapılabilmesi için kadınlara yeni olanaklar açılması istenmişse de, amacı ne olursa olsun tüm bu gelişmeler kadınlık bilincini geliştirmiş ve özellikle 1908 Meşrutiyeti ertesinde bir patlama yapan kadın örgütlerinin doğmasına neden olmuştur. Sorunlarının ortak olduğunu ve tek başlarına çözemeyeceklerini anlayıp bu derneklerde toplanan kadınlar, okullaşma, basın ve yayının büyük katkısıyla oturttukları düşünsel temeller çerçevesinde sorunlarına çözümler aramışlar ve bu çabalar da kadın hareketine toplumsal, eko-

nomik ve siyasal yaşamla bütünleşme yolunu açmıştır. Cumhuriyet kurulduktan sonra, yasaların toplumsal dönüşüme uyarlanması zorunluluğundan doğacak kazanımlar, bu bütünleşmenin kaçınılmaz bir sonucu olacaktır.

Gerek yaşamı gerek yapıtları ile bu dönüşümün hem nesnelerinden hem de öznelerinden biri olan Halide Edib'in yüzyıl başında verdiği bir konferanstan alıntılarsak:

*"(...) ondokuzuncu asırla yirminci asır arasındaki farkı mukayese edecek olursak görürüz ki yirminci asır kadınları evvela iktisâdi ve içtimai meşgalelerinde, ikinci tahsillerinde, üçüncü medeni vazifelerinde, dördüncü fıkraperverliklerinde, beşinci aile ve içtimai vazifelerinde gereği gibi değişmişlerdir."*¹⁶⁶

¹⁶⁶ Halide Edib, "Yirminci Asırda Kadınlar", **Mekteb Müzesi**, 1 Mayıs 1324, s.5.

KADIN HAREKETİNİN SOSYO-EKONOMİK YAŞAMLA BÜTÜNLEŞME SÜRECİ

Türk kadın hareketinin yeni boyutlara ulaşmasında, Fransız Devrimi'nden büyük ölçüde etkilenen Genç Türkler'in adalet, müsavat, hürriyet, uhuvvet sloganıyla ilan edilen II. Meşrutiyet'in büyük önemi vardır; ancak 23 Temmuz 1908 günü ellerinde kırmızı-beyaz bayraklarla , "Yaşasın Hürriyet, Yaşasın Halk" sloganları atarak sokağa dökülen ve en azından gözlemci sıfatıyla Meclis'e girmek isteyen kadınların bu önemli tarihsel dönüşümden umduklarını bulduklarını söylemek mümkün olamamaktadır.

19. yüzyıl sonunda kurulan yerli ve yabancı kız okullarının verdikleri ilk mezunlar, düşün ve yazın hayatında gelişen, kadın özgürlüğü fikirleri ile beslenip kurulmaya başlayan kadın örgütlerinde biçimlenerek, din ve devlet işlerini sınırlı da olsa birbirinden ayırmak isteyen, çoğunluğu Avrupa'da bulunmuş, batılılaşmadan yana İttihat ve Terakki'li yöneticilerin desteğiyle ince peçelerle ya da hiç peçesiz dolaşmaya, sokakta erkeklere hitap etmeye başlamışlardır.

"Ruhsan Nevvare Hanım Meşrutiyet'in ilanından hemen bir ay sonra kadınların amentüsünü şöyle dile getirecektir:

Evet o kadar çok şey isteyeceğiz, ilerlememizi o kadar ciddi bir dirençle arayacağız ki görüp işitenler bizlerdeki istek ve hevese hayret edebilecekleri gibi, şimdiye değin horlanarak ve aşağılanarak yaşadığımıza da şaşacaklar ve Müslüman kadınlardaki sağlam yürek ve bilgiye, sabır ve ağırbaşlılığa özellikle de sözdinlerliğe bayılacaklardır. Kadın-erkek birçoklarının sandığı gibi hiçbir işe yaramaz, beceriksiz olmadığımızı göstereceğiz. Bunu yaparken de ulusal geleneklerimizi ve dinimizin gereklerini gözden uzak tutmayacağız. Bizim de akıl, sezgi ve mantıklı yargulamalarla pek çok işe

yarayabileceğimizi ortaya koyacağız. Bütün kalbimizle başlamasını istediğimiz o bizi mutluluğa erdirecek ilerleme adımlarının şimdiye değin atılmaması nedeninin araçlarımızın ve kılavuzumuzun yokluğuna dayandığını belirleyeceğiz. Çalışacağız, öğreneceğiz. Bitmez, tükenmez bir çaba ile çalışacağız. Sonra da bellediklerimizi, öğrendiklerimizi başkalarına aktararak onların da yararlanmasını sağlayacağız.¹

Oysa, yukarıda da belirtildiği üzere dinden ve geleneklerden kopmamayı taahhüt ettiği halde, kadınların önünde yeni ufuklar açılması olasılığı bile gerici güçlerin tepkilerinin doğmasına neden olacaktır. Nitekim, bir kadın gezgin, 1909'da Paris'te yayımlanan anılarında, bir yandan Osmanlı toplumunda kadınların değişen konumunu betimlerken, bir yandan da bu gelişmelere karşı gerici olayların yükselişini anlatmaktadır:

"Avrupa'da, Türkler'e özgürlük veren 1908 Devrimi'nin Türk kadınına hiç olmazsa bir yarı-özgürlük verdiğine inanılır. Operetler Türkiye'sinde, bu mahkûm kadınların kafes ve zincirlerini neredeyse kırdıklarına, peçenin onlar için yalnızca bir işve olduğuna, harem ağalarının geçmişte kaldığına inanılır. Akıllı ve eğitilmiş kadınların hatta daha az eğitilmişlerin bile, devrimi neşe ve umut sarhoşluğu ile karşıladığı doğrudur. Birçoğu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin anonim, görünmez ve sadık ulakları olarak bu barışçı devrime hizmet etmişlerdi. Anayasa ilan edildiği zaman, rahat bir nefes aldılar; yalnızca zorunlu çarşafı değil, başlığın kenarları arasındaki taze yüzleri saklayan peçeyi de attılar.

(...) (Ama) hocalar günahkârlık diye bağıştılar. Doğulunun ruhuna sinmiş kuskançlık, dinî önyargılardan da destek bulunca acıklı sahneler ceryan etti: Tamamen kapalı olarak kocalarıyla (sokağa) çıkan kadınlar halk tarafından linç edildi. Diğerlerinin elbiseleri parçalanarak, saçları kesildi..."²

II. Meşrutiyet'in ilanıyla iş başına gelen İttihat ve Terakki yöneticileri, Tanzimat'tan beri aydınlar arasında devleti ve mil-

¹ S. Birsell; a.g.e., s.10-11.

² M. Tinayre, Note d'une Voyogeuse en Turquie, Calmann-Levy, Paris, 1909, s.13-16.

leti kurtarmak amacıyla öne sürülen pratik çözümlerden biri olarak kadının toplumsal konumunun iyileştirilmesinden yana bir görüşe sahipler de, Cumhuriyet'in ilk yıllarında medeni ve siyasal hakların yasallaşması sırasında, tekrar engelleyici bir etmen olarak ortaya çıkacağı gibi güçler dengesi nedeniyle radikal bir yaklaşımda bulunamamışlardır. Hükümetin bu konudaki tavrı net olmayınca, kadınların yukarıdaki alıntılarda tanımlanan göreceli özgürlüğünü bile kabul etmeyen gerici tepkiler ortaya çıkmıştır.

17 Ekim 1908'de kadınlara karşı olaylar hakkında yayımlanan Zaptiye Nezareti'nin bildirisine göre üç sarkıntılık olayı yaşanmıştır: "*Birincisi Kapalıçarşı'da "gayet açık saçık" giyinmiş kadınların, ikincisi aynı yerde subay kocasıyla gezmekte olan bir kadının başından geçmişti, üçüncüsünde "gayet iyi giyinmiş" bir hanım ve çocuklarla açık bir arabaya binen bir topçu subayı söz konusuuydu.*"³

Görüldüğü gibi Zaptiye Nezareti'nin mağdurları tanımlarken kullandığı üslup bile saldırganları haklı çıkaracak niteliktedir. Böyle bir ortamda kadınların Meşrutiyet'ten beklediklerini bulduklarını söylemek çok zordur. Ayrıca yine Zaptiye Nezareti'nin bildirisinde üç tane olarak iletilen olaylar çok daha yaygın ve çeşitli boyutlardadır:

"Fransa'nın İzmir Konsolosu'nun raporuna göre, "1908 Eylül'ü başında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin emri ile Vatan Yahut Silistre'nin üç gün süreyle İzmirli kadınlara oynatılması kararlaştırılır ve bu konuda gerekli hazırlıklar yapılırken "silahlı Müslümanlar müftüye başvurarak gece camiye bile gitmeleri yasak olan kadınların sokağa çıkmaya cesaret ederlerse öldürüleceklerini" söylediler. Temsil gecesi "Müslüman Türkler" sokaklarına ve tiyatro binası çevresine "silahlı nöbetçiler" dikerler. Tehditler ve gelişmeler üzerine "hiçbir kadın evinden çıkmadı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti bu Müslüman hareket önünde temsili iptal etmek zorunda

³ S. Akşin, *Yüz Soruda Jöntürkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1980, s.95.

kaldı."⁴

Yine Fransa'nın İzmir Konsolosu'nun raporuna göre, bir süre sonra da Aydınli yetkililerin aldıkları karara göre: "*Bir kadınla konuşurken suçüstü yakalanan kişiye 100 kuruş para cezası verilecek, kadın ise falakaya yatırılacaktır.*"⁵

Görüldüğü gibi II. Meşrutiyet, Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemlerinde yasalar karşısında, eğitim ve yazın alanında özellikle ileriye yönelik olmak kaydıyla, gelişmelerden payını alan ve çok kısa süreli birikimden oldukça yararlanabilen Türk kadınının özlediği, beklediği ve umduğu eşit haklar ortamına ulaşır-ramamış, hatta "*Kadınlar Dünyası Dergisi Meşrutiyet'in bir yıldönümünde, bu yıldönümünü "erkeklerin bayramı" diye nitelendirmiştir.*"⁶

"Genç Türklerin sadık destekçisi olan kadınlar Abdülhamid'in düşüşünden sonra, doğal olarak bu yeni özgürlükten kendilerine de bir pay düşeceğini umdular. Peşesiz dolaşabileceklerini, yalnız yürüyebileceklerini düşlemiş; bazıları birkaç arkadaşının ziyaretini kabul etmelerine izin verileceğini sanmışlardır.(...) Ya bu yolu siyasetal nedenlerle izlediklerinden ya da toplumsal davranışın eski fikirleri hâlâ onlara egemen olduğundan sonuç aynı olmuştur; özgürlük erkekler içindir; kadınlar için değil. (...) Kendini bu yöne atılmış bulan Türk kadını ona tanınmayan özgürlüğe sonunda uyabilmek için dikkatini artan bir biçimde eğitime çevirmiş",⁷ bir yandan örgütlerini güçlendirerek kadın hareketinin düşünsel temellerini pekiştirmiş, bir yandan da bu düşünsel birikimi sosyo-ekonomik yaşamla bütünleştirme sürecine girerek, yasalar önünde ve siyasal alanda mutlak eşitliğe götürecek etkinlikleri başlatmıştır.

Türk kadını, kadın hareketinin erkek yandaşlarını iktidara

⁴ M. Ş. Güzel, "1908 Kadınları", **Tarih ve Toplum**, S. 7, Temmuz 1984, s.6.

⁵ **İbid**, s.6.

⁶ M. Ş. Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, Cilt:4, s.868.

⁷ "The Awakening of the Turkish Woman", **Outlook**, Cilt: 98, 5 Ağustos 1911, s.758.

getiren II. Meşrutiyet'ten çok şeyler ummuş, ancak gerçekleşmeyen bu umutlar ona kendi gücünden başkasına güvenmemesi gerçeğini öğretmiştir. II. Meşrutiyet'i hazırlayan ortamda, varlıklarını duyumsatsalar da, kadınların genel toplumsal yaşam açısından bakıldığında büyük etkinlikleri yoktur. O dönem, büyük ölçüde kadınlık bilincinin yerleşmesi ve kadın sorunlarının toplumsal çıkmazın bir boyutu olarak ortaya konması niteliğiyle belirgindir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise sorun ve sorumluluklarının bilincine varan kadınların ekonomik ve siyasal yaşamda etkinleşerek ülkesinin kaderini tayinde rol oynaması gündeme gelecek ve bu durum onun toplumsal ve yasal statüsünün yeni rolüne uyarlanması gerektirecektir.

Yukarıdaki görüş çerçevesinde bu bölümde, çekingen yasal dönüşümlerden, eğitsel, yazınsal ve örgütsel aşamalardan oluşan düşünsel temeli kuran Türk kadınının, yaşam sahnesinde daha aktif rollere geçişini, ekonomik ve siyasal haklarını elde ediş sürecini inceleyeceğiz.

A- Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yıllarında Türk Kadınının Konumunda Meydana Gelen Değişiklikler

Kadınlık durumunun gerek düşün, yazın, basın yaşamının en çok tartışılan konularından birini oluşturması, gerek yaygınlaşan eğitim olanakları, gerek çağdaş değerleri benimsemeyi İmparatorluk'u içinde bulunduğu çıkmazdan kurtarmanın önkoşullarından biri sayan görüşlerin iktidara gelmesi ve özellikle kadınların örgütlü birliği Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde kadının toplumsal konumunun -kadın-erkek eşitliğini hâlâ hazmetmeye hazır olmayan İslamcı güçlere rağmen- sürekli değişmesine neden olmuştur. Bu gelişmeler sayesinde ve erkek nüfusunun aralıksız savaşlarda kırılması, olası savaş tehlikesi gerekçesiyle sürekli silah altında tutulması gibi tüm dünya kadınlarının önemli dönüşümler gerçekleştirmesini sağlayan nedenlerle, Türk kadını önce çalışma yaşamında daha sonra da vatan savunmasında yerini alarak kadın hareketinin ekonomik ve siyasal yaşamla bütünleşmesi sürecini başlatmıştır.

1- Ekonomik Yaşamda Kadınlar

"Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransa, İngiltere gibi ülkelerde çok sayıda kadın silah altına alınan erkeklerin yerine (...) işe alındı. Kadın ve erkek rolleri arasındaki farklar ve kutsal ev kadınlığı ilkesi unutulmuşa benziyordu."⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nda da kadınlar aynı gelişmeyi yaşamışlar, seferberlik nedeniyle erkeklerin askere alınmaları onlara istihdam olanağı sağlamıştır.

a- Kadınların Çalışma Yaşamına Girişi

Eğer ev içi emeğinin ekonomik nitelikli olmadığı düşünülürse, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine kadar, Türk kadınının erkeğe maddi olarak bağımlı bırakıldığı tartışılmaz bir gerçekliktir. 1867'de Namık Kemal'in *Tasvir-i Efkar*'da yayımlanan, daha önce değindiğimiz, "Terbiye-i Nisvan Hakkında Bir Layiha" başlıklı makalesinde belirttiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarısı üretici, yarısı tüketici konumunda bulunmakta, ancak Anadolu'nun bazı küçük kentlerinde aile tipi işletmelerden biri olan halıcılıkta çalışmaktaydı.

Askere alma ya da vergilendirme amacıyla yapılan sayımlar kadınları içermediği için onların gerek nüfus, gerek çalışan nüfus içindeki oranlarını belirtir resmi rakamlar mevcut değildir; ama İstanbul Fransız Ticaret Odası'nın 31 Ağustos 1900 tarihli aylık bültenine göre elimizde, "Sivas'ta ve yöresindeki kazalarda yaklaşık 10.000 dokuma tezgahı var. Kadın işçilere günde 20 para ile 1 kuruş arasında ücret ödeniyor. (...) Uşak'taki 1200 dokuma tezgahında 6000 kadın işçi çalışıyor ve günde her biri 2 ile 6 kuruş arasında ücret elde ediyor."⁹ şeklinde bir veri bulunmaktadır.

1908'e gelindiğinde ise, M.Ş. Güzel'in hesabına göre, İmparatorluk'taki 250.000 işçinin 70-75.000'i kadındır.¹⁰

⁸ A. Michel, *Feminizm*, Kadın Çevresi Yayınları, İstanbul, 1984, s.115.

⁹ M. Ş. Güzel, "1908 Kadınları..." s.8.

¹⁰ "Sivas (10.000), Uşak (6.000), The Oriental Carpet (15.000), Musul (350), Bursa (22.100), Selanik, Samsun, Kavala, Drama ve Gümölcine (12.000), Adana ve Halep (4000), Edirne (500-600)" M. Ş. Güzel, "Tanzimattan Cumhuriyete..." s.870.

Öte yandan, daha ileriki tarihlerin verilerine göre "*Musul'da konik biçiminde sigara tüpü yapımında 300-400 kadın işçi çalışmaktadır.*"¹¹

İstanbul ve İzmir'deki iki tütün fabrikasının ise "*1915 yılında 109'u memur, 16'sı ustabaşı, 1026'sı erkek ve 1086'sı kadın olmak üzere çalışanlarının toplamı 2237 ve 1913 yılında 96'sı memur, 19'u ustabaşı, 1071'i erkek, 923'ü kadın işçi olmak üzere 2109'dur.*"¹²

Dokuma sanayii ise, kadın işçilerin çalıştığı alanlardan biri durumuna oldukça erken ve hızlı geçiş göstermiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da erkekler cepheden eski işlerinin başına döndüklerinde bile, kadınlar dokuma sanayiindeki yerlerini, Avrupa'daki hemcinsleri gibi koruyabilmişlerdir. Bu durumu söz konusu çalışma alanının kadınlar tarafından zorlu bir savaşımla ele geçirilmesinden çok, düşük ücretli ve kadınların ev işlerinin uzantısı niteliğinde bir iş olması nedeniyle erkekler tarafından zaten terk edilmiş bulunması şeklinde açıklamak daha doğru olacaktır.

Daha 1864'te Bursa'da bir dokuma tezgahında 100 kadar kadın işçinin çalıştırıldığı bilinmektedir.¹³

"*Bursa'da 1907'de 16 iplik fabrikasında yaklaşık olarak toplam 20.000 iplikçi kadın işçi çalıştırılmaktadır.*"¹⁴

"*1913'te mevcut olan üç fabrikada (Makriköy Askeri Bez Fabrikası, Manisa Fabrikası, Yedikule Fabrikası ...) %50'si kadın olmak üzere 604 işçi çalıştırılmıştır.*

(...) 1915 yılında (...) 1227 işçinin %55,5'i kadın(dır).

(...) 1915'te erkek işçi günde 10-13, kadın işçi 4-6 ve çocuklar 2-4 kuruş ücret almışlardır."¹⁵

B. Caporal'ın aktardığına göre 1913'te dokuma sanayiinin

¹¹ G. Ökçün; *Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri*, Hil Yayınları 1984, s.77.

¹² *İbid.*, s.77.

¹³ G. B. Perrot, *Souvenir d'un Voyage en Asie Mineur*, Paris, 1964'ten nakleden B. Caporal, a.g.e, s.136.

¹⁴ M. Ş. Güzel, "1908 Kadınları..." s.9.

¹⁵ G. Ökçün, a.g.e., s.136.

bütününde el emeğinin %50'sinden fazlasını kadın ve çocuklar karşılamaktaydı. İpekli dokumada bu oran %95'e varıyordu.¹⁶

Konserve imalatında ise "... 1913'te 7 fabrikada çalışanların (...) 67'si (erkek) işçi ve 194'ü kadın olmak üzere toplam olarak 274'tür.(...) 1915'te işler durumunda olan 5 fabrikada (...) 43'ü kadın olmak üzere 57 işçi (çalışmaktadır).

(...) 1915'te kadın ve kızların gündelikleri 8-10, 1913'te 4-6 kuruştur.¹⁷

Matbaacılık ve kağıt mamulâtında da kadın işçilerin bulunduğu görülmektedir.

"Kartonaj ve benzerini imal ile uğraşan 3 önemli müessesede (...) 1913'te 163 erkek, 15'i kadın ve genç kız, 27'si çocuk olan 90 kişi (çalıştırılmıştır).(..."

*Kadınların gündeliği 3-5 (...)kuruş arasında değişiyor.*¹⁸

Ayrıca kibrit yapımında 1897'de İstanbul Kibrit Fabrika-sı'nda 201 işçiden 121'i kadın¹⁹ ve sabun imalatında da 1915'te İstanbul'daki iki fabrikada 84 işçiden %10'u²⁰ kadın işçilerin çalıştığı görülmektedir. Rakamlar aynı müesseselere ait olmadığından ve bu konuda genel istatistiki bilgiler bulunmadığından, yıllara ya da savaş gibi kadının iş alanlarına girişini zorlayan koşullara bağlı olarak kaydedilmiş olduğu varsayılan değişikliği saptayabilmek mümkün olmadıysa da verilerimiz, dokuma, tütün, konserve imalâtı, matbaacılık ve sair kâğıt mamulâtı, sabun imalâtı gibi alanlarda kadın işçilerin varlığının tartışılmazlığını göstermesi açısından oldukça anlamlıdır.

Diğer yandan kadınlar bir taraftan çalışma yaşamına girerlerken, diğer taraftan artan ekonomik bilinç ve sorumlulukları çerçevesinde yeni savaşım biçimleri kazanmaktadırlar:

"1908 Haziran'ında Sivas'ta bir (...) isyan patlak verir. 23 Ha-

¹⁶ B. Caporal, a.g.e., s.137.

¹⁷ G. Ökçün, a.g.e., s.69.

¹⁸ *İbid.*, s.165.

¹⁹ L. Erişçi, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi*, İstanbul, 1951, S.7'den aktaran B. Caporal, a.g.e., s.136-137.

²⁰ G. Ökçün, a.g.e., s.176.

ziran 1908 sabahı civardan gelen 50 kadar kadın, vilayet konağı önünde toplanır ve pahalı ve kötü ekmeği protesto ederler. Kadınların önyak oldukları isyan hızla yayılır, 500 kişilik bir kalabalık vilayet konağının camlarını indirir, ün depolarını yağma eder. Un vurguncularıyla hareket eden belediye başkanı, kaçarak linç edilmekten kurtulur."²¹

1907-1908 yıllarında yaşanan ekonomik zorluklar, özellikle Anadolu'da yukarıdakine benzer ayaklanmalara yol açan kıtlık, bir de Meşrutiyet'in ilanı ile gelen göreceli özgürlük ortamıyla birleşince 24 Temmuz-31 Ekim 1908 tarihleri arasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli büyük kentlerinde yayılan yüz kadar grevin patlamasına neden olmuştur. Bu grevlerin özellikle gıda, dokuma, tütün gibi kadınların bulunduğu iş kollarında yoğunlaştığı dikkate değer bir saptamadır.

Kadınlar bu grevlere ya kadın işçi olarak aktif biçimde ya da kocalarına, babalarına, kardeşlerine destek vermek suretiyle katılmışlardır.

*"İzmir'deki Fransız konsolosunun 2 Ekim tarihli raporunda belirttiğine göre: 1 Ekim 1908'de grevcilerle güvenlik güçleri arasındaki çatışmaya kadınlar da katılmışlardır. Silahlı çatışmadan sonra grevciler geri çekilmiş "karıları gelip askerlere küfredmiş, Demiryolu yönetimine karşı tehditler savurmuşlardır."*²²

Diğer yandan Anadolu'da kadın, geleneksel üretim biçimi içinde ücretsiz aile işçisi olarak ekonomik yaşamın daima içinde olmuştur. Özellikle günümüzde de olduğu gibi, yoğun emek gerektiren tütün, pamuk, üzüm ve incir gibi ürünlerin yetiştirildiği Karadeniz, Marmara, Adana, İzmir ve Aydın yörelerinde kadın tarım işçileri çoğunluktadır.

Sürekli savaşların çalışma yaşamından erkekleri çekmesi ve aynı nedenin doğurduğu ailelerdeki ekonomik sorunların giderilmesi gibi nedenlerin baskısı ve kadınlık görevlerinin sorgulanmasıyla açılan yeni ufku etkisiyle, Türk kadını yalnızca

²¹ Z. H. Kars, *Belgelerle 1908 Öncesinde Anadolu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984, s.22.

²² M. Ş. Güzel, "1908 Kadınları.." s.11.

atölye işçiliğine değil, ticaretten temizlik işçiliğine, öğretmenlikten hemşireliğe, yol yapımına, erkek berberliğine dek çeşitli iş alanlarına girmiştir.

Bu arada 1334 (1918)'de İstanbul'da kadın ticaret erbabından oluşan Hanımlara Mahsus Eşya Pazarı Osmanlı Anonim Şirketi açılmıştır. "*Bu kadınlar Mudanya-İzmir tarihiyle İstanbul'a getirebildikleri eşyayı Galata Rıhtımı'nın arkasında teşhir ederek burasını bir pazar haline koymuşlar.*"²³ 1334 (1918)'de basılan Nizamname-i Dahiliye'sine göre şirketin amacı "*hanımların ihtiyacı olan bilcümle eşyanın imali ve feruhted etmek ve dikişine müteallik her nevi taahhüdatı ifa etmek*"tir. (Madde 1)²⁴

Bu anonim şirket Fatma Hasane Hanım, Fatma Zehra Hanım, Ayşe İzzet Hanım ile "*ihracı derveçi atii kararlaştırılan hiseler eshabı yedinde teşkil olunmuştur.*" (Madde 1)²⁵

Tanzimat dönemiyle birlikte açılan eğitim olanaklarından yararlanabilen kadınlar, daha önceki bölümlerde de yansıtmaya çalıştığımız biçimde, edebiyat, basın gibi çeşitli çevrelerde kendilerinden fazlasıyla söz ettirir olmuşlardır.

Eğitilmiş Türk kadınlarının bir çoğu da "adeta bir askerlik görevi gibi" öğretmenlik yapmaya başlamışlardır.²⁶

Kadınların varlıklarını duyurdıkları iş alanları çok kısa sürede çeşitlilik kazanmış ve 1919 yılının başlarında İstanbul'da, Yıldız'da "Hanımlar Fotoğrafçısı Naciye" bir fotoğrafhane açmıştır. Kızı Nedret Ekşigil'in söylediklerine göre: "*Bu çalışma evde iki yıl kadar sürdü. Sonra daha büyütelim dediler. Beyazıt'ta cadde üstünde altı oturduğumuz daire, üstü fotoğrafhane olan bir apartmana taşındık. (...) Ev işlerimizi bir yardımcı yapardı, annem*

²³ *Vakit*, 11 Kanun-u Sani, 1918'den aktaran Z. Toprak; *Türkiye'de Milli İktisat*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s.317.

²⁴ *Hanımlara Mahsus Eşya Pazarı Osmanlı Anonim Şirketi Talimaname-i Dahiliyesidir*, İstanbul, 1334, s.3.

²⁵ *İbid.*, s.3.

²⁶ Örneğin, Nakiye Hanım (Elgün) Darülmualimat'a Müdür olurken, Halide Edib'e de Maarif Nazırı Said Bey öğretmenlik önermiş, Halide Edib, Darülmualimat'ta tedris usulü hocası olmuş, daha sonra ise yeni kurulan ve Nakiye Hanım'ın umum müdür olduğu Evkaf okullarında umumi müfettiş ve müşavir sıfatıyla çalışmaya başlamıştır. 1918-1919 yıllarında ise Halide Edib, Darülfünun'da Batı Dilleri Bölümü'ne getirilmiştir.

devamlı fotoğrafhanede çalışırdı. Genç bir kadındı. Yalnız başını örter, siyah önlük giyerdi. (...) Fotoğrafçılık yaptığı yıllarda büyük süksesi vardı. (...) Hanımlar gelir, yüzleri ve kolları açık bir biçimde fotoğraflarını çektirerek eşlerine yollarlardı. Fotoğrafhaneden kazanılan parayla hiç sıkıntı çekmeden geçinirdi.

(...) Annemin bir başka yanı da fotoğrafçılık dersi vermesiydi. Sultan Reşat'ın torunlarına haftada iki kez ders vermek üzere saraya giderdi. (...) Ayrıca halktan on kadar hanım da fotoğrafçılık öğrenmek üzere derse gelirdi. (...) Annem hiç çarşaf giymedi. Yüzü açıktı. Pelerin giyer, Kurtuluş Savaşı sırasında düzenlenen mitinglere heyecanla katılırdı.²⁷

23 Nisan 1881-23 Temmuz 1973 tarihleri arasında yaşayan Naciye (Suman) Hanım'ın fotoğrafhanesi 1930'da kapanmış arşivi yok olmuştur.

Türk kadınının bir başka sanat alanına, tiyatroya girişi de Birinci Dünya Savaşı'nın bitişine rastlamaktadır. Ancak daha önce Türk Ocağı'nın kadınları toplumsal yaşama katma girişimleri çerçevesinde, "Halide Edib'in Kitab-ı Mukaddes'den esinlenerek sahne için yazdığı **Kenan Çobanları** ve 1914'te **Yeni Turan**'ın İstanbul Türk Ocağı'nda temsili sırasında Türk kadınının ilk kez sahneye çıkarılması (düşünülmüştür). Ancak Halide Edib ve Hamdullah Suphi'nin de bizzat rol aldıkları **Yeni Turan** oyunu, (...) devrin İstanbul Muhafızı Cemal Paşa tarafından Müslüman kadınların sahneye çıkmasının sakıncalı olduğu gerekçesiyle son anda engellenmiştir.

(...) (Bu engelleme üzerine) yaptığı konuşmada Hamdullah Suphi, (...) "*bugün hükümet kendisinden beklediğimiz cesareti gösteremedi. Bütün eski hükümetler gibi halk ihtilali, kara kalabalığın galeyanı endişesi önünde geri döndü, kendi prensiplerini kendisi terk etti*"²⁸ demektedir.

Sonraları Darülbeydi'ye girmek için başvuran Müslüman

²⁷ S. A. Ak, "İlk Profesyonel Kadın Fotoğrafçımız: Naciye Hanım", *Sanat Olayı*, Mart 1985, S.34, s.78-79.

²⁸ Hamdullah Suphi, *Dağyolu*, 2. Kitap, Türk Ocakları Matbaası, Ankara, 1931'den aktaran F. Üstel, *Türk Ocakları 1912-1931*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Doktora Tezi, Ankara, 1986, s.65,67.

Türk kızlarından Behire, Memduha, Afife ve Refia oyuncu olmak ve sahneye çıkmak üzere işe alınırlar. Bu gençlerden sahneye tek adım atan Afife Jale olmuştur.

1902 yılında İstanbul'da dünyaya gelen Afife, Darülbeyt-i Nisvân'a 500 kuruş aylıkla ve "mülazım artist" (bir çeşit stajyer) olarak alınmıştı. İlk kez 9 Eylül 1920 akşamı "Jale" takma adıyla Kadıköy'deki kışlık Apollon Tiyatrosu'nda sahneye çıktı. "**Rakibe**" adlı oyunda bir hafta kadar oynadı, sonra polis işe karıştı. "*Müslüman bir Türk kadını sahnede olmadık şeyler yapıyormuş*" gerekçesiyle bir süre gözaltına alınmak istendi.

Olayı öğrenen Darülbeyt-i Nisvân Yönetim Kurulu, 15 Eylül 1920 günü toplandı. Belediye Başkanlığı'na bir yazı yazılmasına ve bu haksız uygulamanın bir an önce durdurulması için gayret gösterilmesine karar verdi. Belediye'ye gönderilecek yazı hemen hazırlandı. Yazıda özetle şöyle deniyordu:

"... Birinci perdenin sonunda Kadıköy Polis Başkomiseri sahneye geldi ve kadın oyuncular arasında Müslüman bir hanım bulunduğundan oyunu yasaklayacağını belirtti. Jale Hanım'ın ikinci perdede görevi olmadığı, üçüncü perdedeki rolü de önemsiz olduğundan, oyunun yasaklanması gibi bir olaya girilmemesi, eğer bu hanımın oyunculuk yapmasını engelleyen bir yasa varsa, ertesi gün zabıtaca uygulanması, orada bulunan Yönetim Kurulu üyelerimizden Hüseyin Suat (Yalçın) ve İbnürrefik Ahmet Nuri (Sekizinci) ve Edebi Kurul üyeleri Reşat Nuri (Güntekin) ve Salih Fuat Beyler tarafından rica edildi. Bu ricaya aldırmadan, ikinci perdeden sonra oyunun yasaklandığı izleyicilere duyuruldu. Müslüman kadınların resmi devlet dairelerinde memurluk, tüccar yanında yazıcılık, veznedarlık, sokaklarda satıcılık, hatta ellerinde resmi vesika ile fahişelik etmesine izin verildiği halde, bir sanat mesleği olan tiyatroculuğa girmesini yasaklayan hiçbir neden olmaması gerekir..."²⁹

Türk kadınlarına tiyatro eğitimi olanağı verildiği halde, bu mesleği icra etmelerinin engellenmesi çağdaş değerlerden yana güçler ile tutucu çevrelerin toplumsal yapıda aynı derece söz sahibi olmasının neden olduğu bir çarpıklıktır. 1908 Meşrutisi-

²⁹ B. Şentay, "Fahişelik Serbest, Tiyatro Oyunculuğu Yok", *Cumhuriyet Dergi*, 12 Ekim 1986, s.2.

yet'inde yöneticilerin kadının toplumdaki yeri konusunda cüretkâr atılımlarda bulunmamaları, Cumhuriyet'in ilk yıllarında medeni haklar konusunda büyük tartışmaların doğması ve kadınların siyasal haklarının geciktirilmesi hep güçler dengesindeki tutucu, hatta gerici çevrelerin kolaylıkla bertaraf edilmeyecek önemleri nedeniyledir.

Kadın konusunun gündeme gelmesini, kadınların örgütlenecek, yazarak, yayınlayarak işlevlerini sorgulamaya başlamasını izleyen yıllarda sürekli savaşların, özellikle tüm dünyada olduğu gibi Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle erkekler çalışma yaşamından uzaklaşmak zorunda kalmış, yine aynı nedenle toplumda açlık ve sefalet artmıştır. Böylesi bir ortamda, zaten belli bir düşünsel yapı ve birikime ulaşan, toplumsal gelişmelerden yararlanabilme olanağı bulmuş olan Türk kadınları, ekonomik sıkıntılarının baskısı ve iş alanlarının göreceli boşluğunun da etkisiyle çalışma yaşamına girmişlerdir.

Nicel açıdan fazla bir önem taşımadığı iddia edilebilecek olan bu olgunun nitel değeri yadsınamaz. Türk kadınlarının çalışma yaşamına girişi, Cumhuriyet'in ilanını izleyen yıllardaki kazanımlar için belirleyici faktörlerden biridir. Türk kadını artık görmezlikten gelinemeyecek bir dönüşümü gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda Türk kadınının iş alanına atılmakta ne denli karalı olduğunu göstermesi açısından, ekonomik yaşama girişinde önemli bir etkisi olan Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin kuruluş ve faaliyetlerini daha ayrıntılı incelemek yararlı olacaktır.

b- Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslamiyesi

Osmanlı İmparatorluğu'nda birbiri ardı sıra gelen savaşların ve özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın ekonomik yaşamda yarattığı sarsıntıları hafifletmek için kadınları iş alanına çekecek önlemler alınmıştır. Bu amaçla, "1915'te Osmanlı Ticaret Nezaretinde kadınlar için bir çeşit "mecburi hizmet" kanunu kabul edilmiş, (...) öte yandan İstanbul'da faaliyetlerine ara vermiş bulunan İstihlâk-ı Milli Kadınlar Cemiyeti 1916'da yeniden faaliyete geçiyor; ilk kuruluşunda 15 olan çalışan kadınların sayısı 200'e yükseliyordu. Bu kadınlar İstanbul'un değişik yerlerinde terzi atölyeleri

bulunan ustalardı ve savaşa asker çamaşırı yetiştirmek için yeniden faaliyete geçmişlerdi."³⁰

Yine bu önlemlerin bir devamı olarak, 1 Ağustos 1332 (24 Ağustos 1916) tarihinde, İstanbul'da Abdülmecid'in torunu, Enver Paşa'nın karısı Naciye Sultan'ın himayesinde İsmail Hakkı Bey tarafından, kadınları namuslu bir şekilde hayatlarını kazanmaya alıştırmak maksadıyla Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi kurulmuştur.

Dernek her ne kadar bir kadının himayesindeyse de, kuruluşları tamamen erkektir.³¹

İlk genel kurul toplantısı 1917 yılı sonlarında yapılan derneğe *"1,5 ay zarfında 14 binden fazla kadın müracaat etmiştir. (...) Esas merkezi Çapa'da olan dernek bir sene içinde fakir hal-kın toplandığı bölgeler olan Fatih ve Üsküdar'da birer şube açmıştır."*³²

Dernek, bir yandan kendisi iş yerleri açmış, bir yandan da anlaşmalı olduğu özel ve resmi kuruluşlara işçi bulmuştur.

Merkez ve şubelere göre 1917 sonlarına kadar çalışan kadın miktarı ve yapılan iş dağılımını şöyle gösterebiliriz:

"Çapa şubesi: (Merkez) İdarecisinden işçisine kadar burada çalışan herkes kadındır. 19 dikiş, 46 örgü makinesi vardır. Ortalama olarak dikiş makinelerinde 30, örgü makinelerinde 90, fantazi kısmında 64, beyaz işler kısmında 27 kişi olmak üzere 231 daimi işçi çalışır. 405 kadın da kendi evlerinde yün dikerek makinelere iplik hazırlar. Bir yıllık devrede yapılan işler:

708 adet fantazi ve el işleri, 1360 adet yorgan, 144.193 adet pamuklu, 37.000 adet kum torbası, 614 adet kuşak, 1135 adet iç fanilası, 6910 adet yün ceket, 25.675 adet don, 998 adet gömlek, 389 çift çoraptır.

Şube dahilinde kimsesiz kadın ve çocukların geçici bir süre barındırılmaları için bir misafirhane ile işçilerin iâşesi için bir de mutfak vardır.

³⁰ Ş. Tekeli; *Kadınlar ve Siyasal...*, s.199.

³¹ *Kadınları Çalıştırma Cemiyet'i İslâmiyesi*, Nizamname, Dersaadet, Matbaa-i Askeriye, 1332, s.8.

³² T. Sümer, "Türkiye'de İlk Defa Kurulan Kadınları Çalıştırma Derneği", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.10, Temmuz 1968, s.60.

Fatih Şubesi: Yalnız müdür ve ustabaşılar erkek, diğer çalışanlar kadındır. 18 fanila ve 16 dikiş makinesi vardır. Ortalama olarak 128 kadın daimi, 250 kadın da evlerinde çalışır. Bir yıllık devrede burada yapılan işler:

56.107 adet pamuklu, 5340 adet yün ceket, 2909 adet iç fani-lası, 10.776 çift çorap, 7800 adet yün kuşak, 855 takım çocuk el-bisesi, 698 adet şapka.

Üsküdar Şubesi: Bu şubede çalışan herkes kadındır. 40 dikiş ve 10 örgü makinesine karşılık 60 işçi daimi, 200 işçi evlerinde çalışır. Bir yılda yapılan işler:

31.843 adet pamuklu, 43.293 adet kum torbası, 2485 adet gömlek, 2146 adet don.

Dernekle yaptıkları anlaşma gereğince kadın işçi çalıştıran özel ve resmi kuruluşları, çalışan işçi sayısı ile beraber şöyle sıralayabiliriz:

Çalışan İşçi Sayısı	Kuruluşun Adı
125 kişi	Kadın amele taburu
317 kişi	Reji fabrikası
259 kişi	Şehremaneti
135 kişi	Taksim fanila ve çorap fabrikası
22 kişi	Milli mensucat şirketi
29 kişi	Muhtelif aşhanelere işçi olarak gönderilenler
84 kişi	Muhtelif müesseselere gönderilen hademe
1592 kişi	Eyüp elbise imalathanesi
1440 kişi	Defterdar dokuma fabrikası
863 kişi	Beykoz deri ve kundura fabrikası
833 kişi	Bakırköy bez fabrikası
157 kişi	Sultanahmet elbise ambarı
272 kişi	Levazım iplik fabrikası
650 kişi	Ahırkapı elbise ve çadır imalathanesi
371 kişi	Saraçhane fabrikası
45 kişi	Muhtelif müesseselere memure olarak gönderilenler ³³

"Bu arada Cemiyet aracılığıyla kadınlar gönüllü olarak askere alınır. İstanbul'da birinci ordu tarafından oluşturulan Birinci Kadın İşçi Taburu (Birinci Ordu-i Humayun'a Merbut Birinci Kadın

³³ **İbid.**, s.60-61.

İşçi Taburu) geri hizmette kadınlara istihdam imkanı açar."³⁴

8 Şubat 1918 tarihli **Vakit** gazetesinde, Kadın İşçi Taburu için Osmanlı kadınlarına bir çağrı çıkarılmıştır:

"Kadın İşçi Taburu için Osmanlı kadınlarına çağrı

İlbas ve ibâte ve işeleri âhiren teşekkül eden Kadın İşçi Taburu tarafından temin edilmek üzere şerâit-i âtiyyeyi haiz işçi kadınların kaydedilmek üzere Çarşıkapusu'nda kâin Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'ne müracat etmeleri:

1. Tebaa-i Osmaniyye'den olmak ve güçlü kuvvetli bulunmak (Yedinde teskeri-i Osmaniyyesi olacaktır).

2. Aşılı olmak (Yedinde aşı şahadetnamesi olacaktır.)

3. Emrâz-ı sâriyye ve müzmineden sâlim olmak (Taraf-ı hükümetten ayrıca muayeneye tabi tutulacaktır).

4. Ehl-i namus ve iffetten olduğuna dair mahallesince mu'ti ve mahalli zabıtasınca musaddık bir ilm-ü haberi hâmil bulunmak

5. Yaşı azami 30, asgari 18 olmak

6. Kucakta taşınır çocuğu olmamak"³⁵

(...) Tabur kâtibesinin maaşı 600, bölük kâtibelerinin 500, tabur işe memuresinin 600, bölükbaşının 600, takımbaşının 400, hastabakıcının 300, terzinin 500, işçilerin 250 kuruştur.(...) İşçi taburunda çalışanlar için sekiz saatlik işgünü benimsenir.(...) Kadının işçi taburunun kıyafeti pelerin, manto, ceket, şalvar ile başörtü, tozluk ve yeldirme ve fotinden ibarettir".³⁶

Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi, bir yandan da devletin II. Meşrutiyet'ten itibaren gündeme aldığı "Milli Aile"yi kurmak amacıyla evliliği özendirici olmayı amaç edinir.

"Kadınları Çalıştırma Cemiyeti damat ve gelin adaylarını tanıştırmak için gündelik gazetelerin baş sayfalarında adayların özgeçmişlerini içeren ilanlar yayınlar, (...) gösterişli evlenme törenleri

³⁴ Z. Toprak; "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Kadın Askerler ve Milli Aile", **Tarih ve Toplum**, S.51, Mart 1988, s.163.

³⁵ "Kadınlar Çalıştırma Cemiyeti'nden Vakit, 8 Şubat 1918'den aktaran Z. Toprak, **Türkiye'de Milli...** s.412.

³⁶ Z. Toprak "Osmanlı Kadınları..." s.35.

düzenler. (...) Ödüller dağıtır (...) evlenen memur ve işçilerin gündeliklerini %20 artırır. Doğan her çocuk için yüzde 20'şer zam görür."³⁷

Cemiyeti'in aldığı karara göre erkekler için 25, kadınlar için 20'nin evlilik yaşı olarak belirlenmesi günümüzde bile oldukça düşük seyreden³⁸ evlenme yaşı ortalamalarından yüksek oluşu nedeniyle ilgi çekicidir.

Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi çerçevesinde de görüldüğü gibi kadın nüfusu son derece çarpıcı bir biçimde çalışma yaşamına girmiştir. Türk kadınının tarihindeki bu kalıcı ve önemli dönüşümler ileride kazanılacak yasal hakların müjdecisidir.

2- Milli Mücadelede Türk Kadını

Kadınlık konumunun sorgulanmasını izleyen yıllarda, çalışma yaşamına atılıp, nitel olarak önemli bir sosyo-ekonomik dönüşümü gerçekleştirme adımı atan Türk kadınının, Kurtuluş Savaşı'yla birlikte belli bir siyasi bilinç oluşturma-geliştirme sürecine girdiği görülmektedir.

Daha önceleri, Balkan Savaşları sırasında da Teâli-i Nisvan Cemiyeti, Makedonya'daki sivil Müslüman Türkler'e yapılan zulüm ve katliamı protesto etmek amacıyla Darülfünun salonlarında bir toplantı düzenlenmiş ve Türk kadını, ilk kez, memleketinin kaderini tayin konusunda bir araya gelerek somut bir çaba göstermiştir.

1913 yılı Şubat ayında toplanan, yabancı gazetelere de konu olan, binlerce kadınla birlikte ünlü kadın yazarların da katıldığı bu toplantının sonunda, muhacirlere yardım için kadınlar, mücevher ve kürklerini verirler.

Doğu bölgesi ordu komutanı Mahmut Muhtar Paşa'nın eşi Mısırlı Prenses Nimet Hanım başkanlığında geçen toplantıda söz alan Fatma Aliye Hanım, düşmanın mezalimini kınamış ve

³⁷ *İbid.*, s.38.

³⁸ 1988 yılı verilerine göre Türkiye'de kadınların ortalama evlilik yaşı 18, erkeklerin ise, 22'dir. ("Aile Türkiye'nin Evlilik Haritası Nikahın Kerameti", *Nokta*, 25 Ağustos 1991, S.34, s.41).

tehdit altındaki vatanın müdafaası için birlik ve beraberliğe çağırıştır.

Fehime Nüzhet Hanım ise, "*Kalleş bir düşmanla karşı karşıya bulunuyoruz. Rumeli'yi yakıp geçerek, kadınların onurunu kirleterek, anaları katleterek, çocukları boğazlayarak, ülkeyi yakarak ve geçtiği yerlerde yalnızca yıkıntı ve perişanlık bırakarak bir elinde hançer, bir elinde kılıç ve kamçı tutuyor. Bu mahluklara ne ad vermeli bilmiyorum ama, Avrupa onlara "Hristiyan kardeşlerimiz" diyor*"³⁹ sözleriyle "en kuvvetli"⁴⁰ konuşmayı yapmıştır.

Öte yandan, Şair İhsan Raif Hanım'ın da "Ey Ehli İslam" adlı "Kahraman Ordumuza Hediye" ithafıyla yayımlanan şiirini, konuşmacısı da dinleyicisi de her yaşta kadınlardan oluşan bu toplantıda okuduğu sanılmaktadır.⁴¹

Nakiye Hanım ve Halide Edib Hanım'ın da konuşmacı olarak katıldıkları bu toplantının sonunda şu kararlar alınmıştır:

1. *Bütün Osmanlı kadınları adına orduya destek telgrafi çekmek,*
2. *Türkistan, Rusya, Hindistan gibi Müslüman bölgelerdeki kadınlara telgraf çekerek onları düşmanın Makedonya'daki kırımını kinamaya ve yardıma çağırarak,*
3. *Avrupa'daki kraliçeler nezdinde, Balkan devletlerinin barlıklarını protesto etmek ve onlardan bu katliam ve saldırılara müdahale etmelerini rica etmek*"⁴²

Nisan 1913'te Umumi Konferanslar Cemiyeti'nin kadınlar için Darülfünun salonunda düzenlediği konferansta Halide Edib'in yaptığı konuşma Türk kadınının milletinin siyasal sorunlarına artık eskisi gibi kayıtsız olmadığına önemli bir örneğidir. Türk kadınının değişen siyasal tavrının altını çizen Halide Edib:

³⁹ "Les Femmes en Turguie" başlığını taşıyan, 24 Şubat 1913 tarihli olduğu belirtilen bu makale Paris, Marquerite Durand Kadın Eserleri Kütüphanesinde fotokopi halinde bulunmuş olup kaynak hakkında daha fazla bilgi edinilememiştir.

⁴⁰ H. E. Adıvar; *Mor Salkımlı...* s.152.

⁴¹ H. Coşkunürk, *a.g.e.*, s.23.

⁴² "Les Femmes en.."

"Eskiden böyle milli felaketlerde, kadınlar büyük işlere karışmaz, diye cari olan bir fikir ve cehalet sebebiyle böyle bigane kalırlarmış. (...)

Fakat çok şükür ki onların his edişi ile bizim his edişimiz arasında çok fark var. Onlar felaketi kendilerinden hariç hiçbir şey, meselâ uzak bir yerde geçen bir fırtına, bir âfet-i semaviyye gibi telakki etmişler; halbuki bugün biz milli felaketimizi ta kalbimizde, benliğimizde his ediyoruz. Bu felaketin verdiği acı, korku ve hayret uzak değil, bu acı kalbimize, çocuklarımıza, yuvamıza, dâhili hârici bütün sevdiğimiz insanlara ve yurdumuza aittir. (...) Osmanlı tarihinde görülmemiş bir safha gösteriyoruz. Milletin kadınları da ilk defa milletin hakiki anası ve efradı gibi bu felakete müşterek, bu felakete mütehassis oluyor, onu konuşmak, ona çare bulmak için bir araya toplanıyor.." ⁴³ derken bir yandan da toplantı salonunu dolduran kadınların yapısını ve kararlılığını vurgulamaktadır:

"Bugün aranızda anası olabileceğim çocuklardan büyük validem olacak muhterem büyük hanımlara kadar hepimizin kalbinde bir endişe var: Vatanımızın felaketi! Bir arzu var: Vatanımızın felaketini konuşmak! İşte hanımlar, ben de sizinle bugün bunu konuşmaya geldim." ⁴⁴

"1331 senesinin Şubat'ının on üçüne (26 Şubat 1915) tesadüf cuma günü alafranga saat birde, Osmanlı Donanma Cemiyeti'ne ait Millet Tiyatrosu'nda ⁴⁵ Şair İhsan Raif Hanım "tarafından askere çorap toplamak maksadıyla verilen müsamere programı" ⁴⁶ da bu dönemde kadınların artan toplumsal-siyasal sorumluluklarını ve kültürel birikimlerini göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Türk kadınının Balkan Savaşları'nda ortaya çıkan bu ilk siyasal tavrı, kendini yurt savunmasında gerekli unsurlardan biri

⁴³ H. E. Adivar, "Felaketlerden Sonra Milletler", *Türk Yurdu*, 16 Mayıs 1329, s.520-521.

⁴⁴ *Ibid.*, s. 522.

⁴⁵ İhsan Raif Hanım, *Kadın ve...* s.8.

⁴⁶ 1331 senesinin Şubat'ının on üçüne tesadüf cuma günü alafranga saat birde, Osmanlı Donanma Cemiyeti'ne ait Millet Tiyatrosu'nda bu kitapçığın (*Kadın ve Vatan*) sahibesi (İhsan Raif Hanım) tarafından askere çorap toplamak maksadıyla verilen müsamere programıdır:

olarak duyumsaması, ulusunun çıkarlarıyla özdeşleşmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde kadının siyasal davranışlar kazanmasını göstermesi bakımından önemlidir. Daha sonraları aşağıda betimlenen, memleketin, içinde bulunduğu umarsız koşullarda Türk kadınının toplumsal ve siyasal yaşamda giderek belirginleşen yerinin sağlanmasına neden olacaktır.

"Osmanlı Devleti'nin dahil bulunduğu grup, Harbi Umumide mağlub olmuş, Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şeraiti ağır, bir mütarekename imzalanmış, Büyük harbin uzun seneleri zarfında millet yorgun ve fakir bir halde. Millet ve memleketi Harbi Umumiye sevkedenler, kendi hayatları endişesine düşerek memleketten firar etmişler. (...)

Ordunun elinden esliha ve cephanesi alınmış ve alınmakta...

İtilâf devletleri, mütareke ahkâmına lüzum görmüyorlar. Birer vesile ile, itilaf donanmaları ve askerleri İstanbul'da, Adana vilayeti, Fransızlar, Urfa, Maraş, Ayıntap, İngilizler tarafından işgal edilmiş. Antalya ve Konya'da İtalyan kıtaatı askeriyesi; Merzifon ve Samsun'da İngiliz askerleri bulunuyor. (...) Nihayet, (...) 15 Mayıs 1919'da İtilaf Devletleri'nin muvafakiyetiyle Yunan ordusu İzmir'e ihrac ediliyor."⁴⁷

1. Maraş-ı Sultani "Ertuğrul Mızıkâ-i Hümayun'unun iştirakiyle"

2. Büyük Türk şairi Mehmet Emin tarafından bir manzume

3. Madam ve Mösyö Çiçeriello, viyolonist Mustafa Hurşid ve viyolonist Kazım, flütist Asaf Beyler tarafından keman, piyano, org, viyolonsel ve flüt ile "Şair ve Köylü"

4. Sanatkâr viyolonist Mustafa Hurşid Bey'in kerimesi hanım tarafından bir manzume

5. Org ve piyano: Madam ve Mösyö Çiçeriello tarafından "Aderemus ravina" ile dört el ile "Horas ve Kürias

6. Şahabettin Süleyman tarafından Osmanlı Türk Kadınlığı hakkında konferans

1. Ertuğrul Mızıkâ-i Hümayunu

2. Celadet Nazım Bey tarafından Tevfik Fikret Bey'in bir manzumesi

3- Orkestra "Mari Stuart'ın vedaı"

4. İhsan Raif Hanım tarafından "Kadın ve Vatan" manzumesi

5. Orkestra "Norveç Dansı"

Sinema:

1. Maks'ın vade-i Mülakatı

2. Kalb burucu renkli dram, üç kısım *İbid.*, s.8.

3. Aşk dolayısıyla Maks'ın cendiliği *İbid.*, s.8.

⁴⁷ M. K. Atatürk; *Nutuk*, Cilt I, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, Onbeşinci Basılış, Ankara, 1987, s.1-2.

"Milletin ve memleketin geleceği tehlikede olmamak şartıyla ben daima savaşa karşıyım"⁴⁸ diye barışçı bir tavır koyan Halide Edib Adivar bile, bu çepeçevre kuşatılmışlık karşısında, "İstiklâl mücadelesi hissi ben de bir çeşit kutsal delilik halini almıştı. Artık şahıs olarak yaşamıyordum. Bu milli kutsal deliliğin bir parçasından ibarettim, 1922'de İzmir'i aldığımız güne kadar benim için hayatta başka hiçbir şeyin önemi kalmamıştı"⁴⁹ diyerek diğer Türk kadınları ile birlikte, savaşımın, protesto mitinglerinden sıcağın cepheye uzanacak yeni bir aşamasını başlatıyordu.

a- Protesto Gösterileri

15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali ertesinde, bu olayı ve bu olay somutunda memleketin bağımsızlığını tehdit eden gelişmeleri protesto etmek amacıyla başlatılan eylemlerin hemen hepsine, kadınlar konuşmacı ve dinleyici olarak katılarak kadınlık konumunun ulusal çıkarlar doğrultusunda yeniliklere gebe olduğunu göstermişlerdir.

18 Mayıs 1919 Pazar günü saat on biri çeyrek geçe, Tıp Fakültesi Meclis-i Müderrisin Reisi Akil Muhtar Bey, Darülfünun'daki ilk toplantıyı açmış ve Besim Ömer Paşa'nın başkanlığında süren görüşmelerde İnas Darülfünun'u adına söz alınmıştır:

"Biz de sizin kadar, belki de daha ziyade müteellimiz. Teşebbüsünüze en kavi bir imanla iştirak ediyor ve şu hakikati isma etmek istiyoruz:

*Kim demiş bir kadın küçük şeydir
Bir kadın belki en büyük şeydir."*⁵⁰

Ertesi gün, 19 Mayıs 1919'da, Türk Ocağı tarafından örgütlenen Fatih'teki mitinge ise elli bine yakın kişi katılmıştır.

1908'den beri çeşitli salon toplantılarında konuştuysa da, hiç açık alanda konuşmamış olan Halide Edib Hanım ilk konuşma-

⁴⁸ H. E. Adivar; *Mor Salkımlı...* s.169.

⁴⁹ H. E. Adivar; *Türkün Ateşle İmtihani*. Atlas Kitabevi, İstanbul, 1983, s.27.

⁵⁰ K. Arıburnu; *Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri*, Yeni Matbaa, Ankara, 1951, s.10.

cı olmuştur. Yazar, kalabalığı ve kalabalık- konuşmacı etkileşimi betimlenmesini, Türkün Ateşle İmtihanı'nda şöyle iletmektedir:

"Halk, Fatih Belediyesi'nin önünde toplanmıştı. Balkondan konuşulacaktı. (...) Binanın üzerinde Ay-Yıldızlı kırmızı bayraklar rüzgarda sallanırken, onun altında da, yani balkonun demir parmaklığından aşağıya doğru bir siyah örtü sarkıtılmıştı.

Demir parmaklığın siyah örtüsü üzerinde bir insan denizi ile karşı karşıya gibiydim. Kalabalığın ortasında askerler ve subaylar vardı. Onların çevresinde çoğu genç olmak üzere, siyah çarşafli kadınlar bulunuyordu. Hepsi söylevi bekliyordu. Aynı zamanda beyaz sarıklılar, kırmızı fesliler, birkaç tane de şapkalı vardı. (...) parlayan gözler, söyleyeceğini insana ilham ediyordu. Hepimizin içinde haklarımıza ve kudretimize iman etmek amacı vardı.(...)

*Gece en karanlık ve ebedi görüldüğü zaman gün ışığı en yakındır."*⁵¹ Halide Edib Hanım'ın nutkundaki en belirgin özellik dini ağırlık olmakla birlikte, kimlik değiştiren kadın hareketi açısından kadın izleyicilere yönelik ve kadınlar adına yapılan siyasi istemler önemlidir:

*"(...) Biz erkeklerimizle beraber milletin kalbinden gelen en kıvvetli, en akıllı, en cesur, milleti en çok temsil edecek bir kabine isteriz."*⁵²

Yine, özellikle dönemi açısından değerlendirildiğinde siyasal toplumsallaşmanın önemli bir göstergesi olan milliyet-millet fikri de, kadınlara yönelik kullanıldığı dikkate alınırsa anlamlıdır:

*"(...)analar kalbimizde aşk ve iman, milliyet duygusu var."*⁵³

Aynı mitingde bir başka kadın, Meliha Hanım da söz almıştır:

*"(...) Bu enkaz altında yalnız bu milletin erkekleri değil, kadınları da ezilecektir. Hem onların nazik ve hassas vücutları bu müthiş felaket altında daha müteessir olacaktır"*⁵⁴ diyerek bu savaşım da kadınların yerinin kaçınılmazlığını vurgulamıştır.

⁵¹ H. E. Adıvar, *Türkün...* s.29.

⁵² K. Arıburnu, a.g.e., s.13.

⁵³ *İbid.*, s.13.

⁵⁴ *İbid.*, s.17.

20 Mayıs 1919 Salı günü, Üsküdar Doğancılar'da yapılan mitinge ise kadınları temsilen katılan Naciye Hanım, "(...) *Arkanızda yanık bağırlarıyla, yaşlı kederleriyle koşan, yetişen kadınlar, analarınız, kardeşleriniz, evlatlarınız var.*"⁵⁵ diyerek kadınların vatan savunmasında erkeklerle dayanışmasını vurgulamıştır.

22 Mayıs 1919 günü yirmi bin kişinin, fırtına ve yağmura rağmen, üç saat belediye meydanından ayrılmadıkları Kadıköy mitingine Haydarpasa Tıp Fakültesi öğrencileri ve Kadıköylülerin isteği üzerine katılan Halide Edib'in nutku daha çok dünya halklarına ve onların adaletine yöneltilmiştir. Halide Edib'e göre Türkiye'yi parçalamak isteyen halklar değil, yöneticileridir. Tüm bu saptamaların arkasında savaşların halklara rağmen yapıldığını ortaya çıkarmış bir siyasi bilinç bulunmaktadır.

Aynı mitingde söz alan üniversite öğrencisi Münevver Saime Hanım, Padişah'ın adını ağzına almıyor yalnızca millete güvendiğini söylediği ödünsüz nutkunun sonunda, "*Efendiler! az söylemek, çok iş görmek zamanı gelmiştir. Biz yalnız ağlıyoruz. Ağlamakla kazanılacak hak, hıçkırıklarımıza işleyecek kalb yok. Teşkilata... nihayet işe başlamak...*"⁵⁶ diyerek kendisini alkışlayan halkı savaşımaya çağırıyordu. Bu çağrı üzerine polis güçleri kendisini tutuklamak isteyince Münevver Saime Hanım Anadolu'ya geçmiş, daha sonra da Kurtuluş Savaşı'nda sol kalçasından yaralanmış ve İstiklâl Madalyası'yla onurlandırılmıştır.

Mitinglerin en ünlüsü 23 Mayıs 1919 günü Sultanahmet Meydanı'nda düzenlenmiştir. Milletin kaderini artık erkeklerle birlikte elinde tutmaya kararlı Türk kadınının kamuoyunda etkisini ve kamuoyunu yönlendirebilme gücünün giderek erkekten farksızlaştığını göstermesi açısından önemli olan mitingdeki genel hava ve hatta konuşmacı-halk iletişimini bir başka kadın, Sabiha Sertel şöyle yazmaktadır:

"Sultanahmet Meydanı onbinlerce insanla dolu... Halk kenar mahallere taşmış... Meydana girebilmek imkânsız bir şey... Evlerin balkonları, pencereleri, damların üstü insanla dolu.. Ağaçların

⁵⁵ *İbid.*, s.24.

⁵⁶ C. Bayar, *Ben de Yazdım*, Cilt:6, Baha Matbaası, İstanbul, 1968, s.1870.

üzerinde yaprak gibi insanlar sallanıyor. Meydanın bir tarafına Fuat Paşa türbesindeki dar sokaktan girebildim. (...) Yüzümü sım-sıkı örttüm. Hocalar, peçesi açık kadınların yüzüne tükürüyor, küfrediyorlardı.

Bütün felaketler başımıza sizin yüzünüzden geldi. Yüzünüz açık, baldırınız açık. Millette ne din, ne iman bıraktınız diyorlardı.

İnsan kalabalığının uğultusu dalgalanıyor. Halide Hanım kürsüde siyah çarşafı içinde vakarla ayakta duruyor, kürsünün üzeri-ne siyah bir bayrak gerilmiş. Ayyıldızın altında "Ya İstiklal, Ya Ölüm" yazıyor.

Kürsünün bir yanına asılan afişte "Wilson'un 12 Maddesi" göze çarpıyor. Sultanahmet, Ayasofya camilerinin minareleri küçük siyah bayraklarla süslü. Bir camiden ötekine gerilen mahyalarda "İzmir Bizimdir" yazılı. Halide Edib konuşuyor. Halkın arasından huçkırıklar duyuluyor. Hocalar ikide bir minarelerde tekbir getiriyor, ilahiler söylüyorlar. Meydanı dolduran 200.000 kişi tek bir ses gibi tekbir getiriyor.

(...) İki yüz bin kişinin ağzından çıkan (...) yeminin gür, canlı uğultusu halk arasında dalga dalga yayılıyor, insan başlarının üstünden kenar mahallelere ulaşıyor. Bu milli bağımsızlığı için savaşa azmetmiş bir milletin heyecanıydı. Artık tereddütler, korkular dağılmıştı. Bu bir savaş hazırlığı idi.⁵⁷

Kısa bir dönem öncesinin edilgin Türk kadınının milletini savaşa yönlendirebilecek denli toplumsal ve siyasal bilinç ve etkinliğinin geliştiğini gösteren bu mitingi Halide Edib'in Ateşten Gömlek romanının kahramanı Ayşe⁵⁸ ise şöyle betimlemektedir.

"O gün asıl Türkiye'yi ben ilk defa gördüm. Karanlık bir sır olan İstanbul'un arkası, asıl mahalleleri ağzını açmış, içinde oturanları dökmüştü. Birçok ihtiyar kadın, birçok ihtiyar erkek gör-düm. (...) İpekli bol çarşafı içinde buruşuk yanaklarından yaş-

⁵⁷ S. Sertel, **Roman Gibi 1919-1950**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1978, s.27,28.

⁵⁸ Halide Edib'in yapıtlarındaki kadın kahramanların genellikle kendi olduğu ya da en azından o dönemde ideal saydığı Türk kadınına temsil ettiği dikkate alındığında, bu edebiyat kişilerinin tarihsel içeriği yansıtmadaki özel önemi daha iyi anlaşılacaktır. Bkz. B. Moran; a.g.e., s.131.

M. Kaplan; *Edebiyatımızın İçinden*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1978, s.115,116.

lar akarak nineler geliyor. Sarı kırmızılı basma entarisinin yeni çarşafından fırlamış, yemenilerinin oyaları görünen, küm küme, gözleri kırmızı, yüzleri Fransız İhtilali'nde Versay'a saldıran kadınlar alayının tablosu gibi, o kadar çok kadın var ki! (...) Hamal ile genç okumuş, Karagümrüklü işçi İstanbullu kadınla yüksek ökçeli süslü kadının omuz omuza, yüz yüze geldiği bir gündü."⁵⁹

Böylesine her kesimden kadın ve erkeği bir araya getiren Sultanahmet mitinginde unutulmayan konuşmasını yapan, kararlık günlere karşın dünya haklarına hâlâ güvenen; "Sizin iki büyük dostunuz var: Bugünkü Müslüman âlemi, yarınki hak için bağırarak medeni milletler. (...) Hükümetler düşmanınız, milletler dostunuz."⁶⁰ diyen Halide Edip, halkı bağımsızlık için savaşa çağırmakta ise kesin karardır:

"Yemin ediniz; Türkiye'nin istiklal ve hakk-ı hayatını alacağı güne kadar hiçbir korku, hiçbir meşakkat önünden kaçmayacağız."⁶¹

30 Mayıs 1919 Cuma günü yapılan ikinci Sultanahmet mitinginde ise yazar Şükûfe Nihal Hanım söz alır. Duygusal yönü ağır basan bu konuşma da Türk kadınının vatan savunmasındaki kararlılığının bir başka kanıtıdır:

"Aziz vatan beşiğimiz sendin, mezarımız yine sen olacaksın! İşte ben sabit en ilahi bir iştihatla öndeyim; o meşûm günü görürsem hodgân ve sefil ellerden, son ve müthiş intikamı alacağım."⁶²

Yüz elli bin kişinin bulunduğu 13 Ocak 1920 tarihindeki üçüncü Sultanahmet mitingine Muallimler Cemiyeti başkanı Nakiye Hanım (Elgün) katılmıştır.

Konuşmasında sık sık "Türk kadınlığının bir ferdi", "memleketin bir kadını" sıfatıyla toplantıya katıldığını vurgulamış ve erkeklere kadınların kararlılığını şöyle iletmiştir:

"Biz de daima sizinle beraber olacağız, yanınızdan, önünüzden ayrılmayacağız."⁶³

⁵⁹ H. E. Adivar, *Ateşten Gömlek*, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1983, s.31.

⁶⁰ "Halide Hanım'ın Nutku", *İleri*, 24 Mayıs 1919.

⁶¹ *İbid.*

⁶² K. Arıburnu; *a.g.e.*, s.51.

⁶³ İ. Enginün; *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1983, s.167.

İstanbul mitingleri Türk kadın hareketi için nitel bir dönüşümün önemli adımlarından birini oluşturmaktadır. Gerek kadın olarak kadınlık adına yapılan konuşmalar, gerek kadın olduğunu anımsatmaya lüzum görmeden öne sürülen yorum ve çözümler, gerekse her katmandan alanları dolduran dinleyici kitlesinin önemli bir kısmını oluşturma eylemi, Türk kadınlarının milleti yapan ve milletin kaderini elinde tutan siyasal, toplumsal, çağdaş bireylere dönüşmekte olduğunun göstergesidir.

Türk kadınının bu siyasal bilinci kazanması, bugünden yarına olağanüstü koşulların geçici sonucu olarak değil, kadın hareketinin kuramsal temellerinin atılmasını izleyen yıllarda, kadın-insan olarak çağının gereklerini yerine getirmek üzere evinden çıkıp erkeklerle omuz omuza yurt sorunlarına nedenler ve çözümler aradığı Balkan Savaşları yıllarından geçerek, özellikle I. Dünya Savaşı sırasında ekonomik yaşama girişle gerçekleşmiştir. Söz konusu dönüşüm, sıcak savaşta cephede oynanan rolle belirginleşecek, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, yasaların bu toplumsal değişime uyarlanması amacındaki girişimlerle yeni bir boyut kazanacaktır.

b- Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti

Türk kadınının Ulusal Kurtuluş Savaşı'na yalnızca İstanbul'da değil, Anadolu'da da aynı kararlılık ve bilinçle katıldığını gösterir en önemli olay, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının, 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında Sivas'ta topladıkları kongrenin ardından, merkezi Sivas'ta olmak üzere "Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti"nin kuruluşudur.

26 Kasım 1919'da Sivas Valiliğine verilen Cemiyet'in beyanamesi 9 Aralık 1919'da onaylanmıştır. Başkanı Sivas Valisi Reşit Paşa'nın eşi Melek Reşit Hanım'dır.

"Cemiyet'in 11 maddelik kuruluş tüzüğü 1. maddesinde Sivas merkezine bağlı ve yerel bağımsız şubelerin kurulmasını öngörür. 2. maddede "mütarekenin imza tarihinde elimizde kalan ve çoğunluğunu Müslümanların teşkil ettiği Osmanlı topraklarının bir bütün olduğu parçalanamayacağı ilkesi" benimsenmektedir. 3.

*maddede de özellikle Rum ve Ermeni işgal müdahalelerine karşın her tür direnme ve savunma mücadelesine girişileceğini ve fakat herhangi bir saldırı olmadığı takdirde Müslüman kadınların bu halkların vatandaşlık haklarına saygılı olacağı belirtilmekte, 4. madde, doğal ve faal üyelerin kimler olduğunu saptamaktadır. Buna göre tüm "İslam hanımları" derneğın doğal üyesi kabul edilmektedir."*⁶⁴

28 Teşrinsani 1919 tarihinde yapılan genel toplantıda söz alan başkan Melek Reşit Hanım, Türk kadınının vatan savunmasındaki kararlılığını şöyle dile getirmiştir:

*"Bugün buraya toplanmaktaki maksadımız, memleketimiz hakkında biraz görüşmek, dertleşmek, ağlaşmak, Cenab-ı Hakk'a yalvarmak, lâzım gelirse vatanın müdafaaı için hatta ölüme bile katlanmaktır. (...) Hülâsa hemşirelerim bizim için ya ölüm ya istiklal!"*⁶⁵

Aynı toplantıda söz alan Darüleytan müdiresi Makbule Hanım'ın nutkunun en belirgin özelliğı çağdaş görevlerini bilen, bilinçli bir kadının izlerini taşıyor olmasıdır:

"Bahusus bugün için en mühim düşüncelerimiz vatan kaygusu; en büyük vazifemiz istiklalimizi muhafaza etmek, vatanımızı kurtarmak, düşman eline teslim etmemektir. (...) Fakat zannetmeyiniz ki bu vazife yalnız erkeklere aittir. Hayır hanımefendiler! Vatan, sevgili vatan, erkeklerin olduğu kadar da bizimdir. Biz de vatanın anasıyız (...) Kardeşlerimiz, evlatlarımız, babalarımız, zevcelerimiz vatanımızın müdafaaı için çalışırken biz düşmanlarımızın çizmesi altında mı ezileceğiz? (...) Elbette hayır, değil mi hanımefendiler? (...) Muharebe meydanlarında erkekleriyle çarpışan eski Müslüman kadınların kardeşleri olduğumuzu (...) düşmanlarımızıza göstereceğiz. (...) Sükut etmeyeceğiz. Hatta erkeklerimiz sükut etse bile biz etmeyeceğiz. Vücutlarımızı kale yaparak memleketimizi müdafaa etmek için Anadolu kadınlarının hiçbir şeyden yılmaz, korkmaz, azimkâr kadınlar olduğunu göstereceğiz (...) Yemin ediyoruz, ahdediyoruz; memleketimizi düşmana vermemek

⁶⁴ Ş. Tekeli; *Kadınlar ve Siyasal...* s.203.

⁶⁵ B. S. Baykal; *Milli Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti*, Türk Tarih Kurum Basımevi, Ankara, 1986, s. 41-42.

için erkeklerimizle beraber çalışacağız. Bu kararımızı bütün Anadolu'daki Türk ve Müslüman hemşirelerimize bildireceğiz. Hiç şüphe etmem ki onları da kendimizle beraber müdafaa yolunda göreceğiz".⁶⁶

Erkek kadın eşitliğinin ne denli özümseildiğini ve vatan savunması yolundaki fikirlerin Türk kadınları arasında yaygın olarak paylaşıldığını gösteren bu konuşma, Türk kadınının ulaştığı siyasal-toplumsal bilinç düzeyinin İstanbul'la sınırlı kalmadığını ortaya çıkartması açısından da önemlidir.

Yine aynı tarihte, Cemiyet'in üyeleri padişaha çektikleri telgrafta, amaçlarını açıklamakta ve Osmanlı Devleti'ne İtilaf devletlerince yapılan haksızlıkların düzeltilmesi istenmektedir:

"Eb-i müşfikimiz Halife-i zî-şanımız Efendimiz Hazretlerinin hak-ı pâ-yı meâli-ih tivâyı Hümayunlarına

Sivas'ın İslam kadınları bugün içtima ederek Numune Mektebi'nde mevlid-i şerif-i Hazret-i Nebvî kıraatını ve tezayüd-i ömr-ü ikbali Hazret-i Hilâfetpenâhi ed'îye-i ma'rûzasını edasını müteakip, müterakeden beri memleketimizin duçar olduğunu tarizat ve tecavüzât-ı hak-şikenânenen meyûs ve müteessir olarak öteden beri bütün dünyaya hürriyet ve adalet vaat eden Düvel-i İtilâfiyenin mümessillerine müracaatla, hukuk-ı meşruamızdan tanınması ve şimdiye kadar yapılan haksızlıkların bir an evvel tamiri esbabunun istikmâli talep ve rica edilmiş olduğundan hükümet-i seniyyelerinin de teşebbüsât-ı lâzimedede bulunarak bu maksadın bir an evvel husûlüne sarf-ı mesai eylemesi hususunun emrû ferman buyurulması südde-i seniyye-i Hazret-i Şehr-i yarilerine yüz sürerek arz ve istirham eyleriz Efendimiz Hazretleri. 28 Teşrinsânî 1335, Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti Efradı."⁶⁷

Yine aynı tarihte Cemiyet üyeleri İstanbul'daki Amerika, İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcilerine birer telgraf çekmiş, Anadolu'da yapılanları özetleyerek bu ülkeleri "icraat-ı âdila-neye"⁶⁸ çağırışlardır.

⁶⁶ İbid., s.42-44.

⁶⁷ İbid., s.20-21.

⁶⁸ İbid., s.22.

Öte yandan sorumluluklarının bilincinde olan Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti üyeleri, dünya ve ülke çapında diğer kadınlarla işbirliği yapmanın yollarını aramışlardır. 8 Ocak 1920 tarihinde Halide Edib'e çekilen telgraf bu dayanışma isteğinin bir kanıtıdır:

"Muhterem Türk Kadını!

Anadolu Türk Kadınları Müdafaa-i Vatan namıyla bir cemiyet teşkil eylediğimizi Heyet-i İdaremiz azasından Makbule Hanım vasıtasıyla size arz eylemiş ve nizamnamemizi, protestolarımızı havi İrade-i Milliye gazetesinin nüshalarını takdim eylemiştik. Şimdi de cemiyetimiz namına müracat ediyoruz. Memleketini bihakkın seven güzide Türk hemşiremizin münevver fikirlerinden istifade etmek istiyoruz. Amerika ve Fransa Reisicumhurlarının madamları ile İngiltere ve İtalya Kraliçelerine ve Amerika Ayânuna telgraf çekmek istiyoruz. Ve oralarındaki kadın cemiyetlerine de telgrafla müracat etmek fikrindeyiz. Bu düşüncelerimizi müsib buluyor musunuz? Ve hangi cemiyetlere müracaat edelim. İsimlerini bildirecek cevabınıza şiddetle intizar eyler ve münevver fikirlerinizden bizleri daima istifade ettirmenizi istirham eyleriz. Hürmet ve tâzimlerimiz.

8 Kânunsânî 1336, Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti namına Reisesi Melek Reşit."^{69,70}

Cemiyet'in yalnız Halide Edib'e değil, yabancı kadın derneklerine de ulaşma çabası kadınların uluslararası feminist bir dayanışmayla ilgili beklentileri olduğunu göstermesi bakımından ilginçtir.

Cemiyet 18 Aralık 1919 tarihinde ise, çeşitli vilayet ve kazalara kuruluşunu bildirmiş ve benzeri dernekler kurmalarını istemiştir.

Bunun üzerine 17 Ocak 1920'de Amasya'da Asiye Remzi Hanım başkanlığında; 22 Ocak 1920'de Kayseri'de, Seyyide Hanım başkanlığında; yine 22 Ocak 1920'de Kastamonu'da; 3

⁶⁹ *Ibid.*, s.28.

⁷⁰ Çeşitli belgelerde bu telgrafın cevabına rastlanmamaktadır. Muhtemelen, o sıralar Anadolu'ya geçmek hazırlıklarında olan Halide Edib, cevap yazmaya fırsat bulamamıştır

Şubat 1920'de Eskişehir'de; 4 Şubat 1920'de Erzincan'da; 7 Şubat 1920'de Niğde'de; 9 Şubat 1920'de Aydın'da; 16 Şubat 1920'de Nasrâ Necip Hanım başkanlığında Yozgat'ta; 27 Şubat 1920'de Fitnat Hanım başkanlığında Burdur'da; 5 Mart 1920'de Konya'da; 9 Mayıs 1920'de Ulviye Hanım başkanlığında Kangal'da Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyetleri kurulmuştur.

*"Şubelerin hepsi hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte, faal üye kadınların kimliklerinin belirtildiği Burdur ve Kangal şubeleri üzerine yapılan bir inceleme, bu derneklerin daha çok Milli Mücadeleyi destekleyen ve Anadolu'da görevli yüksek dereceli devlet memurları ile eşrafın karılarından, kızlarından, kardeşlerinden oluştuğunu göstermektedir. Üyeleri arasında bir küçük kesimi de öğretmen ve öğretim kurumlarında idareci olan kadınlar oluşturmaktadır."*⁷¹

Cemiyet'in üyelerinin seçkin kadınlardan oluşması şaşırtıcı değildir. İdeolojik örgütlenme eğitimsel ve toplumsal bir birikim gerektirir. Önemli olan Anadolu'nun ücra köşelerine dek eğitimci yahut bürokrat yakını olarak bilinçli kadınların ulaşması ve onların, konumları gereği yerli kadınlarla zorunlu ve zorlayıcı iletişim kurmalarıdır.

Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, Türk kadınının sanıldığı üzere yalnız İstanbul'da değil, Anadolu'da da toplumsal siyasal yaşama girdiğinin ve vatanın bağımsızlığı gibi savasım gerektiren bir konuda, kendini erkekten hiç de aşağı duymamasadığının göstergesidir.

Gerek İstanbul'da, gerek Anadolu'da çeşitli protesto eylemleriyle Milli Mücadele'yi destekleyen Türk kadını, bundan sonrakı aşamada, sıcak savaşta da cephede yerini alacak ve ülkesinin tarihi yazılırken, edilgin bir konumda olmaktan artık uzaklaşacaktır.

c- Cephede Kadınlar

Bağımsızlık için gösteriler, toplantılar, örgütlenmeler sürer-

⁷¹ Ş. Tekeli; Kadınlar ve Siyasal... s.203.

ken, işgal altındaki Türkiye'nin geleceğine pek umutlu ve olumlu bakamayan, aralarında Halide Edib'in de bulunduğu aydınlar, 14 Ocak 1919'da Wilson Prensipleri Cemiyeti'ni kurmuşlardır.

*"Cemiyet tarihsel koşulların kendi kendini kurtarmayı engellediği bir ülkeye, yabancı bir yardım ve yetiştirici el uzanmasından yanaydı. Fakat bu tek devlet olmalıydı ve ABD olmalıydı, Wilsoncular, ABD Başkanı'nun çağrılarına iyi gözle bakacağından emin olmak istiyorlardı. Ama önerdikleri vesayet sistemi değildi. Çünkü böyle bir sistem tam bağımsızlığı sınırlayıcı olurdu. Bu, süreli bir eğitim ve velilik olmalıydı ve Türkiye'yi milletler ailesinin onurlu bir üyesi durumuna getirmeliydi."*⁷²

Bu Cemiyet'in amacı çerçevesinde 10 Ağustos 1919'da, Halide Edip Mustafa Kemal'e yazdığı mektupta; *"Biz İstanbul'da kendimiz için bütün eski ve yeni Türkiye hudutlarını şâmil olmak üzere muvakkat bir Amerika mandasını ehven-i şer olarak görüyoruz. (...) Amerika da tabii mahsursuz değildir. İzzetinefsimizden epeyce fedakârlık etmek mecburiyetinde bulunuyoruz"*⁷³ demekteseyse de, sonundaki *"Milli davada canıyla başıyla çalışanlar arasında sade bir Türk askeri tevazuu ile sizinle beraber olduğumu beyan ederim"*⁷⁴ cümlesiyle, her koşulda Mustafa Kemal'in yanında olduğunu bildirmektedir. Nitekim, 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında toplanan Sivas Kongresi'nde Amerikan mandası önerisi tam olarak reddedildiği halde, Halide Edib, 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edilmesi üzerine Anadolu'ya geçmiştir.

Wilson Prensipleri Cemiyeti ve 10 Ağustos 1919 tarihli mektup, Türkiye'de kadının değişen, dönüşen, gelişen konumunu irdelemek açısından da ayrı bir önem taşımaktadır. Seçkin de olsa, dönemin Türk kadınlarından bir örnek olan Halide Edib'in, doğru ya da yanlış memleketin geleceğini tayin etmek üzere kurulmuş bir örgütte yer alması ve Cemiyet'in amaçlarını

⁷² T. Z. Tunaya; a.g.e., s.247.

⁷³ H. E. Adivar; "Atatürk'e Mektup", Bağımsızlık Ortak Kitap, Yazko Yayınları, İstanbul, 1984, s.37-38.

⁷⁴ İbid., s.39.

bağımsızlık hareketinin önderine tanıtmakla görevlendirilmesi dikkate değer bir gelişmedir.

Hem bir lider hem bir örnek olarak Halide Edib'in Anadolu'ya geçtikten sonraki etkinlikleri, ev duvarlarını aşan Türk kadınının gelişen milli ve siyasal bilincini yansıtmaya açısından da büyük önem taşımaktadır.

Ülkesinin bağımsızlığı için savaşmakta ikircimsiz Halide Edib, Ankara'ya varınca Yunus Nadi ile birlikte Anadolu Ajansı ve **Hakimiyet-i Milliye** gazetesinin yayın işlerinde çalışmaya başlamıştır.

Bu arada İstanbul dışında da Türk kadınlarının ulusal direnişe katkıları gündeme gelmektedir. Halide Edib, kendisini Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin başına getirmek isteyen Ankaralı kadınların etkinliklerinden bir kesiti, anılarında şöyle yansıtmaktadır:

"Bu yeni kuruluşun paraya ihtiyacı vardı. Bunun için benim hayırsever kadınlara mektup yazmamı istediler. Mısırlı Prenses İffet Hasan büyücek bir para yolladı. Ankara kadınları para meselesinde çok sıkı oldukları için yüz liradan fazla toplanmayacağını sanıyorlardı. (...) cuma günü toplanılacaktı. (...)

Ankara'nın en büyük salonu Erkek Öğretmen Okulu'nda olduğu için, orada toplanacaktık. (...)

Ön sırayı İstanbul kadınları işgal ediyorlardı. Hepsi iyi giymiş, bir kısmı genç ve çok güzeldi. Bunlar İstanbul'da söylev vermiş olduğum kadınlardan başkaları değildi. Onların arkasında Ankara kadınları, en arkalarda da bana büyük heyecan veren köylü kadınlar vardı. Ömrümden hiçbir dinleyici bu kadınların vermiş olduğu şeref ve gururu bana duyurmamıştır.

Ne kadar sade konuşmak gerekse, Türkiye'nin durumunu o kadar açık olarak onlara anlatmaya çalıştım. Aynı zamanda bir savaş kazanmak için salt cesaretin yetmediğini de söyledim. En çok barış içinde memlekette yaşamının gereğinden söz ettim. Onlara bizim ölüm-kalım savaşı geçirdiğimizi anlattım. (...)

*İnanılmayacak şey Ankara kadınları bin lira verdiler."*⁷⁵

⁷⁵ H. E. Adıvar; *Türkün Ateşle...* s.161-162.

Anadolu kadınlarının, köylüsüyle, kentlisiyle ülke sorunlarının bilincinde ve içinde olduğunu gösteren bu toplantıdan sonra, 2 Haziran 1921'de Halide Edib, Hilal-i Ahmer hastanesinde hastabakıcılık yapmak üzere Eskişehir'e geçmiş, 16 Ağustos'ta Mustafa Kemal'e telgraf çekerek gönüllü olmak istediğini bildirmiş ve teklifi kabul edilmiştir:

"Halide Edib Hanumefendi Hazretlerine İvedidir

Garp Cephesi

Ordu safları arasında vatanımızın müdafaasına fiilen iştirak için şiddetli istekle vuku bulan müracat-ı vatanperveraneleri orduca memnuniyetle telakki olundu . Hizmet-i fiiliye-i askeriyyeye kabul ve Garp cephesine memur edildiğinizi tebliğ ederim. Keyfiyet cephe kumandanlığına da bildirildi. İlk vasıta ile cephe karargâhına müracaat ve oradan görevinizi öğrenmeniz rica olunur.

Fi 18/8/37

Başkumandan

*Mustafa Kemal"*⁷⁶

Bu telgraf üzerine, İsmet Paşa'nın emrinde bir er olarak cepheye katılan Halide Edip'in oradaki yaşamında cinsiyetinin hiçbir anlamı yoktur, o artık vatanın bağımsızlığı için savaşan bir görevlidir:

*"Garnizon komutanı: "Edib kızı Halide, karargâh erlerinden" diye adımı, yaşımı saptadıktan sonra, emir erimin yiyeceğini bu raya getireceğini, saat onda karargâha gitmem gerektiğini bütün gece çalışıp, gündüzleri yatıldığını söyledikten sonra ayrıldı. Benim emir eri, bana İstanbul'dan gelen genç bir subay muamelesi yapıyordu."*⁷⁷

Savaşın sonralarına doğru Halide Edib onbaşı unvanını alarak, Tetkik-i Mezalim şubesinde, geri çekilen Yunanlıların yaptıklarını incelemekle görevlendirilmiştir.

Kurtuluş Savaşı'nın böyle kadın-erkek bir arada götürülmesi, yalnız kadınların vatan savunmasında sorumluluk sahibi ol-

⁷⁶ *İbid.*, s.182.

⁷⁷ *İbid.*, s.186.

mak aşamasına ulaştıklarını değil, erkeklerin de toplumsal yaşama kadınların katılımını benimsedikleri ve önemsedikleri anlamına gelmektedir.

Nitekim Sakarya Savaşı'nda milli savunmanın başı sıfatındaki Refet Bey; *"bütün bu zaferin köylü kadınların marifeti olduğunu, yayan yürüyerek orduya yardım ettiklerini söylerdi."*⁷⁸

Kurtuluş Savaşı'na katılan çoğu isimsiz bu kadın kahramanlarla ilgili belgeler Genel Kurmay Harp Tarihi Enstitüsü arşivinde bulunmaktadır.⁷⁹

Gördes'li Makbule Hanım evlendikten hemen sonra kocası Halil Efeyle bir çete örgütlemiş, birkaç ay boyunca düşmanı iyice hırpalamış ve Kocayayla'da geçen çatışmada 16 Mart 1922'de başından aldığı bir kurşun yarası ile şehit olmuştur.

Külek'li Hatice Hanım, Emin ve Derviş ağaların komuta ettiği müfrezeyle gönüllü yazılmış, birçok kez yaralanmış, Pozantı'ya hücum edecek kuvvetler arasında yer almıştır. Bu mevkide kuşatılmış bulunan Fransızların, Toros'larda bir çıkış yolunu deneyeceklerini düşünen Hatice Hanım, onlara rehberlik yapabileceğini söyleyerek güvenlerini kazanmış ve Fransızları Karaboğaz geçidine sokarak, gerekli yerlere haber vermiş ve yüz kadar silahlı kişiyle saldırdığı Fransız müfrezesini önemli kayıplara uğratmıştır.

Sekiz yaşındaki Nezahat Hanım ise, Kuvay-ı Milliye'ye, komutan olan babası Hafız Halit Bey'le katılmıştır. Bursa mebusu Emin Bey, onun, yüzden çok düşman askerini saf dışı ettiğini ileri sürmüştür.

Temmuz 1920'de Osmaniye'de Fransız karargâhına taarruz eden erlerin tereddüdü üzerine, onları cesaretlendirmek amacıyla öne atılıp şehit olan Tayyar Saime; İznik civarında, düşma-

⁷⁸ İbid., s.188.

⁷⁹ Bu konuyla ilgili bilgiler şu kaynaklardan derlenmiştir.

B.S.Baykal; a.g.e., s.9.

B. Caporal; a.g.e., s.175-177.

Ş. Kurnaz; a.g.e., s.146-150.

B. Onger; *Kadınların Kurtuluşu*, Fahir Onger Yayınları, İstanbul, 1967, s. 72-73.

nın topçu ateşine karşı erleri şevklendiren, daha sonra Alako Karakin hattında Yunan kuvvetleriyle çarpışırken yaralanan Fatma Seher; Sakarya'da sol kasığından piyade mermisi ile yaralanan Binbaşı Ayşe; çete savaşlarında ve Halit Bey komutasında bir yıl çalıştıktan sonra orduya çavuş olarak giren ve cephede iki kez yaralanan Kara Fatma; Kadıköy mitinginde yaptığı konuşmadan dolayı aranırken, Anadolu'ya geçen ve İzmit'te kalçasından yaralanan Asker Saime; Maraş'ın Kayabaşı mahallesindeki evinden açtığı mazgaldan sekiz düşmanı öldüren ve daha sonra orduya katılan Bitlis defterdarının eşi; Yunanlıların İzmir'i işgalinden sonra Aydın'a geçerek çete kuran, daha sonra İzmir'e ilk giren kıtalar arasında bulunan Ayşe; Karaköy'de Ziverbey taburunda çarpışırken yaralanan Süreyya Sülün; İnönü savaşlarına katılan ve orada madalya alan Alime ve Hacı Osman kızı Fatma, Besim kızı Şükriye, Mehmet Ali kızı Hafize, Mehmet kızı Ümmühan, Hacı Mustafa kızı Fatma ve atölyelerde mermi üreten, kağınılarla silah taşıyan ve hastabakıcılık yapan birçok ismi bilinmeyen kadın sıcak savaşın içinde yerlerini almışlardır.

Ayrıca pek çok öğretmen, Anadolu'nun ücra köşelerinde ulusal bilinci yükseltmek ve Kuvay-ı Milliye'yi desteklemek amacıyla görev yapmışlardır.

Vatanın bağımsız geleceği için, Türk kadınının alanlardan cepheye geçişi, milletiyle özdeşleşebilen, toplumsal bilinci geliştirmiş, hak ve görevlerin farkında çağdaş bireyin müjdecisidir.

Kurtuluş Savaşı'nda bu katılım, aynı zamanda Türk kadınının kendine güvenini geliştirmiş, kadın örgütlerinde siyasal haklar için savaşımın gündeme gelmesinde önemli payı olmuştur. Vatanının sınırlarını çizmeye her şeyiyle katkıda bulunan kadın, bu sınırlar içinde doğan yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde, bu kez de siyasal cephede savaşmak istemeye hakkı olduğuna inanmaktadır.

Öte yandan Türk kadınının Milli Mücadele'ye bu katkısı daha sonra Mustafa Kemal tarafından da övülecek ve toplumsal dönüşümün kaçınılmaz sonucu olarak bir dizi yasal dönüşüme yol açacaktır:

"Dünyanın hiçbir yerinde hiçbir milletinde Anadolu köylü kadınının fevkinde kadın mesaisi zikretmek imkânı yoktur. (...) Belki erkeklerimiz memleketi istila eden düşmana karşı süngüleriyle düşmanın süngülerine göğüslerini germekle düşman karşısında isbat-ı vücut ettiler. Fakat erkeklerimizin teşkil ettiği ordunun hayat membalarını kadınlarımız işletmiştir.(...) Çift süren, tarlayı eken, ormandan odunu, keresteyi getiren, mahsulatı pazara götürerek paraya kalbeden, aile ocaklarının dumanını tüttüren, bütün bunlarla beraber sırtıyla kağnısıyla, kucağındaki yavrusuyla, yağmur demeyip, kış demeyip, sıcak demeyip cephenin harp malzemesini taşıyan hep onlar, hep o ulvî, o fedakâr, o ilahî Anadolu kadınları olmuştur. Binaenaleyh hepimiz bu büyük ruhlu ve duygulu kadınlarımızı şükran ve minnetle ebediyen ta'ziz ve takdis edelim."⁸⁰

Görüldüğü gibi milletin bağımsızlığı yolunda savaşım, kadın ile erkek arasındaki uçurumu ortadan kaldırmış, savaşanları adeta cinsiyetlerinden sıyırmıştır. Bu aşamaya ulaşan Türk kadınının artık eski konumuna geri dönmesi olanaksızdır. Bundan böyle toplumsal kazanımlarını yasallaştırma savaşımı onu beklemektedir.⁸¹

Tüm dünyadaki gelişme de benzer nitelikte olmuş, kadın genel olarak savaşlar, özel olarak da I. Dünya Savaşı'nda doldurdukları erkeklere ait çalışma alanlarını, savaş ertesinde terke zorlanmışlardır. Ama artık kadınların önüne geri dönülmez kazanımlar içeren yeni bir ufuk açılmıştır.

Türkiye'de ise sürekli gelen Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı sonucunda erkek nüfusunda önemli azalmalar görüldüğünden savaş sonrasında da kadınlar çalışma yaşamından uzaklaştırılamamış, tersine ekonomik savaşıma özendirmişlerdir. 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında toplanan

⁸⁰ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 2, Ankara, 1981, s.147-148.

⁸¹ Cezayir bağımsızlık savaşı sırasında da benzeri olaylar yaşanmıştır. "Fakat bu altüst edici dönemlerden sonra maalesef, genellikle bir gerileme başlar. Erkekler atalardan kalma ataerkil kalıplarına geri dönerler. Kadınlara kuskus ve çocuk doğurmaya geri dönmeleri gerektiği bildirilir. Ama geriye dönülemez olan kazanılmıştır. Dört duvar arasında kapalı yaşamın ağır kapağını kaldıran kadınlar bağımsızlığın bilincine varmışlardır. Yeni savaşlar için olgundurlar. Ulusal savaşlara öncelikle girdiler. Hakları vardı. Herhâlıkârda ilerlediler". G. Halımı; *La. Cause des Femmes*, Grasset, Paris, 1973, s.173.

Birinci İktisat Kongresi, bu amaçla kadınlara özel bir ilgi göstermiştir. 1135 delegenin katıldığı kongrede 7 kadın delege bulunmuştur. Dört yüz çiftçi delege arasında Mücahide Hanım'ın temsilciliği sembolik nitelik taşıırken, yüz yirmi-yüz otuz işçi arasında bulunan Hayriye (Elif), Emine, Şefika, Münire, Nigar ve Rukiye Hanımlar altı kişiyle belli bir ağırlık oluşturmuşlardır. Ayrıca ilk günkü oturumda beş yüz kadın dinleyici hazır bulunmuştur. İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, konuşmasında "*Hanımlar, Efendiler*" deyimini kullanmış ve daha ilk sözleri arasında "*Çilekeş Türk Hanımları, hoş geldiniz. Gelecek sene adedinizin daha çok olmasını dilerim*" demiştir.

Kadınlara iş yaşamını cazip kılmak için "Bilumum müesseselerdeki sabit işçi (3 aydır çalışan; sürekli işçi) olarak istihdam edilen kadınlara doğumdan evvel ve sonraya ait olmak üzere sekiz hafta ve her ay üç gün izin verilmesi ve bu gündelikleriyle aylıklarının tamam verilmesi" karar altına alınmıştır. (Ancak bu karar yasalara geçirilememiş, ancak 1936'da iş kanununda altı haftalık doğum izni ve yarımşar ücret ödenmesi öngörülmüştür.)⁸²

Kadınlar, Tanzimat döneminden beri toplumda değişmekte olan statüleri ile birlikte ekonomik yaşamda aktif rol almış, Kurtuluş Savaşı'nda vatan savunmasında üzerlerine düşen görevi yapmış ve tüm bu gelişmelerin doğal sonucu, kaçınılmaz devamı olarak Birinci İktisat Kongresi'ne katılmışlardır; ancak bu katılımı sağlayan bir diğer nedenin, peşpeşe gelen savaşlarda azalan erkek nüfusunun yerinin kadınlar tarafından doldurulması politikasıyla da ilgili olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Yani Türkiye'de kadının statüsünün değişmesinde ekonomik durumun da etkisi olmuştur. Sonuç olarak kadınların ekonomik yaşamdaki etkinliklerinin artarak sürmesi ve bu durumun bir devlet politikası niteliği taşıması kamuoyunu etkileyerek, kadının değişen toplumsal, ekonomik ve siyasal rollerinin yasalarca da onaylanmasını dayatacaktır.

⁸² M. Ş. Güzel; "İzmir İktisat Kongresi'nde Kadınlar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, Cilt:5, s.1194-1195.

B- Yasaların Türk Kadınının Sosyo-Ekonomik Gelişmesine Uyarlanması Aşaması

Tanzimat Fermanı'nın okunmasını izleyen yıllarda, kadın sorunlarının, çağdaşlaşma-batılılaşma perspektifi içinde günde-me gelişyle birlikte görülen yasa değişiklikleri, eğitim alanındaki ilerlemeler ki burada yalnızca kızlar için açılan okullar değil, basın, edebiyat dünyasındaki açılımlar ve kadın örgütleri de birer eğitim amacı olarak düşünülmelidir; Cumhuriyet'in ilanı ertesinde birdenbire ortaya çıktığı, hatta çıkarıldığı varsayılan "Yeni Türk Kadını"nı yaratan temel değişimlerdir.

Doğaldır ki, yüzyıllardır ikinci sınıf, edilgen, sokağa çıkmaktan, eşini seçmekten, boşanmaktan, yüzünü bile gösterebilmekten, eğitimden, ekonomik faaliyetlerden, fikir üretmekten, kısacası yaşamdan yasaklı kadının, "Kemalist Türkiye'nin yeni kadını" olarak isimlendirilen ve gökten indiği-indirildiği varsayılan tipe ulaşması, aslında büyük ölçüde toplumsal, ekonomik ve siyasal dönüşümlerin bir sonucudur; bugünden yarına gerçekleşmemiştir; zaman almıştır ve bundan sonra da almaya devam edecektir.

Bununla birlikte, Türk kadınının, kadın sorunlarının ortaya konup tartışılmasından ve buna bağlı gerekli çekişen değişikliklerin yapılmasından sonra geçirdiği nitel dönüşümler tarihsel bakımdan oldukça hızlıdır.⁸³

19. yüzyılın ikinci yarısında en temel eğitimden bile yoksun kadınların, kendi gazetelerini, örgütlerini kurmaları, yazarlarını, fikir kadınlarını ortaya çıkarmaları, çalışma yaşamına girmeleri, vatan savunmasının her cephesinde etkin yer almaları ve bunların zorunlu bir uzantısı olarak ileride göreceğimiz biçim-

⁸³ 1935 yılında, "1902 Kongresi'nde delegeler bazı hakları olan kadınları temsil ediyorlardı, oysa ki Türk kadını bunlardan hiçbirine sahip değildi ve gerçek bir köleydi. Şimdi tersine, 1902'de bazı hakları olan kadınlar, kimi zaman birkaç tane daha, ama ender olarak hepsini elde ederken, hatta birkaçının elinden uzun savaşın ertesinde elde ettiği hakları geri alınırken, o tüm alanlarda, bütünüyle erkeğe eşittir" (La Femme Turque", *Illustration de Turquie*, 1 Mayıs 1935, No:3132, s.2) diye yazan dergi Türk kadının kazanımlarının hızlığına dikkati çekmektedir. Öte yandan, Türkiye'de kadınlık durumunda meydana

de yasalarla çağdaş yerlerini somutlaştırmaları ve siyasal haklarını kazanmaları ancak yarım yüzyıl gerektirmiştir.

Kuşkusuz tüm toplumsal olaylarda görüldüğü gibi bu tür dönüşümler tek nedenli olamazlar, eski değerlerin yıkılmasından doğan toplumsal çalkantıdan iyileşmez yaralar alan bir imparatorluğun yerine kurulan ve varolmak için, söz konusu imparatorluğun son dönemlerinde çözüm olarak ortaya konulan çağdaşlaşma-batılılaşma fikrini kendine temel seçen yeni Cumhuriyet'in, kadınların özgürleşmesi yolundaki belirleyici yasal değişimlerdeki payı yadsınamaz. Ancak *"çağdaş tarihin en olağanüstü olgusu diye tanımlanabilecek yeni kadının bugünkü Türkiye'de çok söyleyeceği var. (...) (ve bunun nedeni olarak) yalnızca sultansız Cumhuriyet'in yasalarını değil, Türk kadınlarıyla ilgili canlı kamuoyunu ve bizzat Türk kadınlarını hesaba katmalıyız"*⁸⁴ şeklindeki yorumuyla Türk kadınının temel haklarını kazanmadaki yadsınamaz rolünü savunan tezimize destek veren **Literary Digest** dergisi bir başka sayısında ise, *"Kadınlarla ilgili geleneksel kısıtlamaların bir çoğu Abdulhamit'in saltanatı sırasında kırılmış, (kadınların) kültürel ve kamusal yaşama katılmaları daha kolaylaşmıştır. Böylelikle, bundan sonraki dönemde Kemalist kadınlar belirli bir özgürleşmeyi hemen sağlayabilmişlerdir. Son yıllarda kadın avukat, yazar ve şairlerin hızla ortaya çıkışı böyle açıklanabilir"*⁸⁵ diye yazarak Cumhuriyet sonrasında yalnızca Kemalizme atfedilen dönüşümlerin temelinde vazgeçilmez yer tutan tarihsel birikimin de yadsınmaması gerektiğini ortaya koymuştur.

gelen dönüşümün hızı diğer ülkelerin bu alandaki başarılarına bakılınca da garpıcıdır. Kadın hakları konusunda ilk akla gelen ülkelerden Fransa'da, ilk kadın kulüpleri 1789 Devrimi sonrasında kurulmuş, 18. yüzyılın sonunda neredeyse unutulup 19. yüzyılda, aynen Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gibi kadının kendini edebiyat ve sanat yoluyla ortaya koyması ve daha sonra çeşitli feminist gazetelerin yayımlanmasıyla canlanmıştır. Eğitim hakları ise yine Osmanlı İmparatorluğu'na benzer tarihlerde, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında kazanılmış, medeni hakların düzenlenmesi 1945'e dek uzarken, seçme ve seçilme hakkı için 21 Nisan 1944 tarihini beklemek gerekmiştir. Görüldüğü gibi kadın haklarının yasallaşması, örneğin Fransa'da Türkiye'dekinden oldukça ağır bir süreçte gerçekleşmiştir. (N. Bensadon, a.g.e., s.55-62, 106-126.)

⁸⁴ "Unveiled "New Woman" Among the Turks", **The Literary Digest**, Cilt: 82, 30 Ağustos 1924, s.32.

⁸⁵ "Close-up of Turkish Woman", **The Literary Digest**, Cilt: 81, 10 Mayıs 1924, s.21.

Kuşkusuz 29 Ekim 1923'te yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, toplumsal, ekonomik ve siyasal açıdan olduğu gibi, kadın hakları açısından da birçok köklü değişikliğin farklı boyutlarıyla gündeme getirilmeye başlandığı tarihtir.⁸⁶ Ancak tüm bu dönüşümlerin kökenlerini gözden kaçırmak, tarihi mucizevarî birkaç olguyla açıklayarak bilim dışı bir yola sapmamıza neden olacak ve bu neden-sonuç ilişkisini göremediğimiz sürece tarihsel olaylardan yararlı hükümler çıkarmamız mümkün olamayacaktır.

Bu bağlamda değerlendirildiğinde; *"Türk kadın hareketi, Kemalist reformlardan fazlasıyla yararlanmıştı; ama aynı zamanda bu hareket, söz konusu reformların itici güçlerinden biridir"* şeklinde bir saptamaya varmamız kaçınılmazdır.

Cumhuriyet'in ilanını izleyen yıllardaki Kemalist dönemde, toplumun kültürel değerleri, kadının toplumsal rollerinin geleceksel ev içi rollerine üstün olduğu biçiminde yönlendirmeye çalışılmış ve 1908 Devrimi'nde düş kırıklığına uğrayan, özellikle eğitilmiş kadınlar aradıkları ortamı sonunda bulduklarını düşünerek Kemalist yeni düzenin en büyük destekçisi olmuşlardır.

19. yüzyılın ortalarından kaynağını alan gelişmeler çerçevesinde, kadının statü ve rollerinin toplumda yeniden şekillenmeye başladığı bu aşamada, söz konusu dönüşüme paralel yasal değişikliklerin gerçekleştirilmesi kaçınılmazdır. Oysa genç Cumhuriyet'in yöneticileri, tutucu ve hatta gericilerin, hassas toplumsal dengenin korunmasındaki güçlerinden henüz vazgeçemeyecekleri için kadın hakları konusunda kararlı davranmamışlardır. Bu durum karşısında Türk kadınları, 1908 Devrimi'nde

⁸⁶ Cumhuriyet'in ilk aylarında tramvaylarda kadın, erkek yolcular arasına konan perdelerin, Polis Müdürü Saadettin Bey tarafından kaldırılması ertesinde Faliş Rıfka Atay, "Tanzimat adamları bazı teşebbüslerde cesaret gösterdiler. Cumhuriyet hükümetlerinden ve meclislerinden şimdi beklediğimiz şey, hatta cesaret de değildir. Müşahade ve tasdikten ibarettir. Ulaştırma araçlarında perde kaldırmak, yeniçeriler devrindeki bir vezir için cesaretti. Polis Müdürü Saadettin Bey için, bir müşahade ve tasdik'ten başka ne olabilir?" (F.R. Atay, Akşam, 22 Aralık 1923'ten aktaran T. Taşkıran; Cumhuriyet'in 50. yılında Türk Kadın Hakları, Başbakanlık Basımevi Ankara, 1973, s.114) şeklindeki saptamasıyla Cumhuriyet yöneticilerinin yaptıklarının "toplumsal dönüşüme uyarlamalardan" öteye gitmediğini vurgulamaktadır.

olduğu gibi yeni yönetimi coşkuyla selamlasalar da, her alanda savaşimleri sonucunda ulaştıkları toplumsal kazanımları yasalarla güvenceye almak için kaçınılmaz girişim ve eylemlerde bulunmayı gerekli görmüş ve kendi gücüne güvenmenin ödülü olarak tüm eksiklik ve ayrımcılığına karşın görece çağdaş bir Medeni Kanun ile seçme ve seçilme hakkına kavuşarak, uluslararası kadın hareketinin paralelinde, Türkiye’de de feminist hareketin birinci dalgasının ana amacını yerine getirmişlerdir.

1. İlk Yasal Dönüşümler

Cumhuriyet’in ilanından sonra kadınlar özel bir yasanın konusu olarak ele alınmamışlarsa da, çağdaşlaşma-batılılaşma bağlamındaki tüm değişiklikler dolaylı-dolaysız olarak onları etkilemiş ya da onların toplumsal dönüşümünden etkilenmiştir.

3 Mart 1924’de çıkarılan Tevhid-i Tedrisat (Öğrenim Birliği) Kanunu’yla eğitim sistemi laikleştirilmiş, kız çocuklar erkeklerle birlikte ve eşit eğitim olanaklarına kavuşmuşlardır. Yasaya göre tüm bilim ve eğitim kurumları Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlanmış ve böylelikle öğretim, devletin kontrolü altına alınmış, kadınların özgürleşmesi yolundaki engelleyiciliği yadsınamayacak din okulları ve okullardaki din eğitimi kaldırılmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından beri derece derece gelişen ve zaten Cumhuriyet’in ilanı öncesinde karma üniversite aşamasına dek varan kadınlar için eğitim olanağı bu yasayla güvenceye alınır ve kesinliğe bağlanırken, aynı amacın benimsenmesinde, saygın ve etkileyici bir lider olarak Mustafa Kemal’in çeşitli vesilelerle gerçekleştirdiği söylevlerin önemi de yadsınamaz:

*"Milletimizin, memleketimizin darülrıfanları bir olmalıdır. Bütün memleket evladı kadın ve erkek oradan çıkmalıdır."*⁸⁷

*"Bugünün levazımından biri de kadınlarımızın her kususta yükselmelerini temindir."*⁸⁸

Öte yandan 25 Kasım 1925’te yapılan, çağdaş kıyafeti amaç-

⁸⁷ M. K. Atatürk, *Söylev*, Ankara, 1961 Cilt; s.90’dan aktaran B. Çaporal, s.237.

⁸⁸ *İbid.*, 85-86.

layan şapka devriminde kadın kıyafetleriyle ilgili herhangi bir yaptırıma gidilmemişse de, yine Mustafa Kemal'in, lider olarak, bu konuda kamuoyunun bilinçlendirilmesindeki rolü anlamlıdır:

"Efendiler, sosyal hayatın başlangıcı aile hayatıdır. Aile, açıklamaya lüzum yoktur ki, kadın ve erkekte meydana gelmiştir. Kadınlarımız hakkında, erkekler hakkında söz söylediğim kadar fazla açıklamada bulunmayacağım. Bu yüce varlığı, özellikle huzurlarınızda, ihmal ile geçemem. Müsaade buyurulursa, bir iki kelime söyleyeceğim ve siz söylemek istediğimi kolaylıkla anlayacaksınız. Seyahatim sırasında, köylerde değil, özellikle kasaba ve şehirlerde, kadın arkadaşlarımızın yüzlerini ve gözlerini çok sıkı ve dikkatle kapatmakta olduklarını gördüm. Özellikle bu sıcak mevsimde bu tarzın kendileri için mutlaka azap ve ıstırap verici olduğunu tahmin ediyorum. Erkek arkadaşlar, bu biraz bizim bencilliğimizin eseridir. Çok namuslu ve dikkatli olduğumuzun icabıdır. Fakat muhterem arkadaşlar, kadınlarımız da bizim gibi idrak sahibi düşünen insanlardır. Onlara ahlakın yüce prensiplerini aşlamak, millî ahlakımızı anlatmak ve onların dimağını nur ile, ahlaki temizlikle cihazlandırmak esası üzerinde bulunduktan sonra, fazla bencillığe lüzum kalmaz. Onlar yüzlerini cihana gösterebilirler ve gözleri ile cihanı görebilirler. Bunda korkacak bir şey yoktur.

Arkadaşlar, kat'i olarak söylüyorum. Korkmayınız, bu gidiş zaruridir. Bu zaruret bizi yüksek ve mühim bir sonuca ulaştırıyor. İsterseniz bildireyim ki, bu kadar yüksek ve mühim bir sonuca varmak gerekirse, bazı kurbanlar da verelim. Bunun önemi yoktur. Önemli olan şunu ihtar edeyim ki, bu halin muhafazasında inat ve taassup, hepimizi her an kurbanlık koyun olmak istidadından kurtaramaz."⁸⁹

Ancak, pek sık yapılan bir yanlış tekrarlamanın gerekir; Mustafa Kemal ve arkadaşlarının çağdaş düşünceleri, hatta Cumhuriyet'in ilk yıllarında önemli bir siyasi güç oluşturan İslamcı-tutucu kanada karşın çekingen de olsa takındıkları ilerici tavır, Tanzimat'tan beri gelen, kadın sorununu ulusal sorunların bir parçası olarak gören aydınların daha önce gördüğümüz

⁸⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (II), s.211'den aktaran, T. Taşkıran, a.g.e, s.89.

yaklaşımlarının bir uzantısı niteliğindedir ve Türkiye’de kadın haklarının yegâne belirleyicisi olmaktan uzaktır. Örneğin, kadın kıyafetlerindeki batılılaşma, daha önce de gördüğümüz gibi, daha 19. yüzyılın sonunda, türlü yasaklamalara karşın önce seçkin çevrelerin kadınları arasında görülmeye başlanmış, I. Dünya Savaşı’ndan sonra ise özellikle her kesimden çalışan kadınlar arasında yaygınlaşmıştır.

"Ev dışı kıyafeti, 19. yüzyıl sonuna kadar (...) ferace (manto), yaşmak (peçe) ve terlik üçlüsünden oluşmaktaydı.(...) (Ancak giderek) Büyük şehirlerdeki kadınların hepsi her şeyi ithal etmeseler, her şeyi Avrupa modasına uydurmasalar bile, eskiden ev kıyafeti olarak şalvar ve gömleğin; ev dışı kıyafeti olarak da ferace, yaşmak ve terliğin resmettiği siluetten tamamen farklı bir görünüme uygun olarak giyinmeye başlamışlardır.(...)

(Diğer yandan) sarayın burun kıvrıdığı çarşaf, belde büzülen ve ayaklara kadar inen bir pelerine benzer. (...) bu kıyafetin İstanbul şehrindeki tarihi, torba çarşafın tango çarşafa dönüşme süreci olarak karşımıza çıkar. (...) Çarşaf belden kesilip bir etek ve pelerinden oluşan iki parçaya bölününce de evrimini sürdürecektir. Önce pelerin kısaltmaya başlar. Ardından çıplak kalan kollara eldiven giyinmeye başlanır. Sonradan da etek kısaltmaya başlar. İşte bu eteğin en kısaltmış biçimi "tango" adını alır. (...) (Böylece) zamanla Avrupa modasına uyup, pelerin ve etek şeklinde iki parçaya bölünerek sonunda batılı tayyöre evrilen giysi, aynı çarşaftan başkası değildir. (...) Diğer yandan da peçe şeffaflaşmaya yüz tutar, yüzü hemen hemen hiç gizlemeyen ve pelerinin üzerine dökülen ince bir tül halini alır. Daha sonra, pelerin terk edilince de saçları örten bir eşarptan başka bir şey kalmayacaktır."⁹⁰

N. Şeni’nin yukarıda çok iyi özetlediği gibi, gerek Abdülhamid dönemindeki daha önce gördüğümüz yaptırımlardan, gerek Cumhuriyet sonrasındaki özendirmelerden bağımsız olarak kadın kıyafetinin evrimi söz konusudur.

Kadın kıyafetlerinin dönüşümünü gerektiren en önemli et-

⁹⁰ N. Şeni; "19.Yüzyıl Sonunda..." s.57-59.

menlerden biri de, özellikle I. Dünya Savaşı sırasında kadınların çalışma yaşamına girişidir, "(...) *Peçeleri geriye atılmış Müslüman kadınlar (...) dükkan ve bürolarda çalışmaktadırlar (...) Türk kadını genellikle peçeyi bırakmıştır.*"⁹¹

Müslümanlığa mal edilmesine karşın aslında Bizans geleneği olan ve ilk olarak şeytanın kadının kulağına üfleyip ondan çocuğunu düşürmesine engel olmak bâtil inancıyla kullanılmaya başlanan peçe,⁹² artık bir zorunluluk değil, bir seçim durumuna gelmiştir.

Nitekim, Cumhuriyet'in ilk iki yılı içinde (1924), Washington'daki Uluslararası Kadınlar Barış Birliği'nin toplantısına katılan Efzais Yusuf Hanım'ın *New York Herald Tribün*'e verdiği demeç de, Atatürk reformlarından önce Türk kadınının zaten gerek giyim-kuşam gerek eğitim açısından epey aşamalar kaydettiğini göstermektedir:

"Biz şimdi sizler gibi özgürüz. Tabii ki, birçok yaşlı Türk kadını peçesiz dolaşmayı reddediyor, ama gençler için özgür olmak büyük mutluluk. Şimdi bir kısım genç kız İsviçre'ye, Fransa'ya okumaya gidebilirken, diğerleri de doktor, avukat, profesör olabilmeye özgürlüğüne kavuştu."⁹³

Bu konuyla ilgili ilerici nitelikte bir yasa çıkarılmamışsa da gerek kısıtlayıcı fetva ve kararnamelerin ortadan kaldırılması gerek dolaylı yasalar gerek Mustafa Kemal ve çevresinin örnek tutum ve söylevleri, zaten baskılara karşın süren kadınların peçeyi bir kenara bırakmaları eğilimini güçlendirmişlerdir.

*"İstanbul'da hemen hemen %90 kadın peçesiz, İzmir'de ise hemen hemen %60..."*⁹⁴

2- Medeni Hazırlıkların Kazanılması ve Kadınlar

Kadınların, özellikle 1914'ten itibaren değişen sos-

⁹¹ "Rawishing Beauty of the East, Unveiled, Proves a Myth" *The Litrary Digest*, 7 Haziran 1911, s.17.

⁹² H. Armstrong; "The Turkish Woman of Today", *North American Review*, Cilt:228, Ağustos 1929, s.203.

⁹³ "Close-up of..." s.21.

⁹⁴ H. Armstrong; "The Turkish Woman..." s.203.

yo-ekonomik konumlarına koşut olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde, 1333 (1917) yılında kanun kuvvetinde Hukuk-u Aile Kararnamesi hazırlanmıştır. Köklü yenilikler getirmese de, İslam ülkelerinde bu konuda hazırlanan ilk standart hukuk metni olması nedeniyle önemlidir. Hukukun kısmen laikleşmesini getiren bu kararnameye göre:⁹⁵

- Evlenebilmek için erkeğin 18 ve kadının 17 yaşını doldurmuş olması gerekmektedir.

- Akıl hastaları bir zaruret olmadıkça evlenemez.

- Evlenme belirli bir resmi memurun önünde gerçekleştirilecek ve tescil edilecektir.

- Evlenme mukavelesine konacak bir maddeyle kadın, kocasının bir kez daha evlenmesine karşı çıkabilecektir.

- Anlaşmazlık nedeniyle kadın da boşanma isteminde bulunabilecektir.

Her dinden Osmanlı'yı kapsayan ve fanatik İslamcılarla azınlıkların tepkileri sonucunda, 19 Haziran 1919'da yürürlükten kaldırılan bu kararname ilk kez, evlenecek erkek ve kadın için belirli bir yaşı doldurma zorunluluğu getirerek, evliliğe devletin müdahalesine olanak vererek, taaddüd-ü zevcatı sınırlayıp poligamiye karşı çıkarak, kadına boşanma hakkı tanıyarak Cumhuriyet sonrasında aileye ilişkin yasa hazırlanması tartışmalarına bir temel oluşturduğundan son derece önemlidir.

Cumhuriyet döneminde ise, ilk yıllarda Hukuk-u Aile Kararnamesinden daha geriye gidilmiştir. Zaten 1921 Meclisi'nin %81'ini sarıklı hocalar, şeyhler gibi, (...) din ve tarikat adamları oluşturunyorlardı.⁹⁶ Bu yapıdaki bir karar alma mekanizmasından çağdaş atılımlar beklemek pek olanaklı değilken, 1923 Meclisi'nde de yapısal olarak fazla bir değişiklik olmadığı gözlemlenmektedir.

Ancak 1923 seçimleriyle değişen Meclis'te Adalet Bakanı Seyit Bey tarafından yeni bir Medeni Kanun hazırlamak ama-

⁹⁵ Bu konuda yararlanılan kaynaklar: H. Cin; a.g.e., s.291-305.

S.Dırks; *La Famille Musulmane Turque*, Mouton, La Haye, Paris, 1969, s.33-34.

⁹⁶ Ş. S. Aydemir; *Tek Adam*, Cilt:2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s.365.

cıyla komisyon oluşturulmuş ve bu komisyon eski hukuk sistemi ufak değişiklikler yapıp olduğu gibi koruma görüşünü ileri sürerek çok karılığa çekimser sınırlar koyan,⁹⁷ borçlanmada cinslerin eşitliği ilkesini yalnızca bazı koşullarda kabul eden, Müslüman olanlarla olmayanlar arasında bir ayırım yapmayan bir tasarı hazırlamış ama bu tasarı reddedilmiştir.

Meclis'in bu gerici yapısına rağmen Mustafa Kemal kadın haklarından yana kamuoyu oluşturmak için etkili söylevlerine devam etmiştir:

"Bu son senelerin inkılap hayatında hummalı fedakârlıklarla dolu mücadele hayatında, milleti ölümden kurtararak halasa ve istiklale götüren azm-ü faaliyet hayatında her ferd-i milletin mesaisi, gayreti, himmeti, fedakârlığa sebkeylemiştir. Bu meyanda en ziyade tebci ile yad ve daima şükran ile tekrar edilmek lazım gelen bir himmet vardır ki, o da Anadolu kadınının ibraz etmiş olduğu çok ulvi, çok yüksek, çok kıymetli fedakârlıktır. (...)

*Çok büyük şükranla görüyoruz ve görmekteyiz ki her yerde hanımlarımız erkeklerle fikir ve nur yolunda müsabaka edercesine yürüyorlar. Yine şükranla ifade etmek lazımdır ki, hiçbir yerde kadınlarımız erkeklerin dînunda değildir. Hemen her yerde kadın ve erkek arasında bir teadül görmekteyiz. Bu hal, şayan-ı iftihadır. Kadınlarımızın daha namüsaît şartlar altında erkeklerden geri kalmayışı ve belki aynı şartlar altında erkeklerden ileri gidişi mucib-i mefharettir."*⁹⁸

Yöneticilerin bu çelişkili yapısı, "iki zıt zihniyet"in çarpışmaya devam ettiğine işaret eden Ahmet Ağaoğlu'nun 26 Aralık 1923'te yayımlanan bir makalesinde:

"Büyük Millet Meclisi'nde Aile Hukuku Kararnamesi'nin müzakeresi münasebetiyle memlekette bulunan iki zıt zihniyet karşı

⁹⁷ "Erkekler, Türkiye'nin tanık olduğu ardı arkası gelmeyen savaşlar yüzünden kadınlara göre daha azdı." (B. Caporal; a.g.e., s.356) Bu yüzden, ikinci bir evlilik yapabilmek için yargıç kararı gerekse ve erkeğin maddi olanağını karılarına bakabilecek kadar olması yükümlülüğü eklense de çok karılılık serbest bırakılıyordu.

⁹⁸ E. Z. Karal; Atatürk'ten Düşünceler, TTK Yayınları, Ankara, 1956'dan aktaran N. Arat a.g.e, s.125-126.

karşıya geldi. Sosyal gelişme taraftarları, Türk kadınlığına cemiyet ve ailede önemli ve muhterem bir varlığa layık olan yerin ve hukukun sağlanmasını istiyorlar. Kendisine muhafazakâr ve ananeye bağlı namını veren diğer taraf ise, mevcudu olduğu gibi muhafaza ya çalışıyorlar"⁹⁹ şeklinde yorumlamış ve:

"Rica ederim, bugün hangi Türk vicdanı, kadını her türlü manevi şahsiyetten, duygudan, hassasiyetten, kalpten ve dimağdan mahrum bir ev eşyası gibi telakki eder? Ve aileyi bir kümes farz ederek iki, üç, dört kadının bir sürü tavuk gibi, bir horoz etrafında toplanmasını tasvip eder?

Hangi Türk vicdanıdır ki, hülleye karşı derin bir nefret duymasın? Hangi Türk vicdanıdır ki, erkeğin bir kelimesi ile yıllarca kurulmuş bir ailenin yıkılmasını ve bir annenin yıllardan beri ısınmış olduğu ocak başından kavulmasını, evladının ayrılmasını kabul etsin? Hangi Türk kalbidir ki, yedi yaşında bir kızın babası ve velisi tarafından herhangi bir erkekle evlendirilmesini uygun bulsun? Hangi Türk şuurudur ki, on yaşındaki bir erkek çocuğun evlenmesine karşı bütün nefreti ile isyan etmesin? Türkler arasında, yedi yaşında kızla on yaşında erkek henüz erkek ve kadın arasındaki farkları bile anlayamazlar. Türk masumluğunu bu kadar inciten ve alçaltan bu hallere kim kalben tahammül eder?"¹⁰⁰

diye gelenekten yana tutucu çevrelere tepkisini bildirmiş ve eğitim olanaklarına sahip Türk kadınının çelişkili toplumsal konumunu gündeme getirmiştir:

"Bir taraftan kızlarımızın dimağı ve kalplerini teçhiz ediyoruz, onlara kendi varlıklarını anlatıyor, hayat mücadelesine hazırlıyoruz. Kendilerini doğrudan doğruya müdafaa için ellerine silahlar veriyoruz, diğer taraftan kanunlarımız ve müesseselerimizle onların manevi şahsiyetlerini, varlıklarını inkâr ediyoruz. Bu ne tezat, bu ne riyakarlık."¹⁰¹

İşte tam bu aşamada, kendi dışında, ama onun adına devam

⁹⁹ A. Ağaoğlu; "Ananeye Sadakat", *Akşam*, 26 Aralık 1923'ten aktaran T.; Taşkıran a.g.e., s.105.

¹⁰⁰ *İbid.*, s.106.

¹⁰¹ *İbid.*, s.107.

eden tartışmanın seyrini belirlemek ve toplumsal güçleri kendi lehine çevirmek için kadınlar, Nezihe Muhiddin'in girişimi ile 1924 yılı Ocak ayında, İstanbul Türk Ocağı binasında toplanmışlardır. Oturumu açan Hikmet Arif Hanım "*Türkiye'de kadının durumunun karanlık bir tablosunu çizdi ve erkeğin hükmedici tavrını kınadı. (...) Erkeğin bu tavrı takınmasından büyük çoğunluğuyla kadınların sorumlu olduğunu ileri sürdü.*"¹⁰²

Daha sonra "*Davutpaşa okulunda öğretmen olan Azize Hanım kadınları savunmak için ayağa kalktı. (...) Azize Hanım'a göre (...) erkeklerin kadınlara reva gördüğü tiranlık ise, uzun zaman- dan beri alışkanlığın verdiği bir güce dönüşmüştü ve erdem mas- kesine sığınarak kendini göstermekte(ydi).*

(...) kendi haklarını savunma olanağı sağlamak için girişilecek eylem sorunu gündeme gelince katılanlar arasında zıtlasmalar ve muhalefetler belirginleşiyor, keskinleşiyordu."^{103,104}

Görüş birliğine varılmamasına karşın toplantı sonunda ka- dınlar, Aile Hukuku tasarısını incelemek için bir komisyon kur- muşlar, komisyonda "*Halide Edib, Nezihe Muhiddin, Nakiye Ha- num, Azize Hanım, Sabiha Zekeriya Hanım, Rezzan Emin Ha- num, Selma Hanım, Aliye Esat Hanım, Nigar Şevki Hanım ve Na- ciye Faham Hanım*"¹⁰⁵ yer almıştır.

Birçok eğilimi içeren ve bu nedenle tartışmalara sahne olan bir toplantı olmasına karşın kadınların kendi sorunlarıyla ilgili olarak bir araya gelmeleri olumlu etkiler yapmış ve basında, olumsuz da olsa toplantının amacına ulaştığını gösterir yankılar uyandırmıştır:

9 Şubat 1340 (1924) tarihli **Akşam** gazetesinde "*(...) siyasi hakkı olmayan kadınların mühim meselelerde ağızlarını açmaları,*

¹⁰² B. Caporal; a.g.e., s.359.

¹⁰³ Katılanların kadın hakları savunulması ve hatta kadın sorununun ortaya konması konusunda ileri sürdükleri çelişkili fikirler kadın hareketinde hep var olmuş ve olmaya devam eden ana akımlardan ikisini yansıtmaktadır: Er- kekleri sorumlu ilan edip onların değişmelerini isteyenler, savaşımın bağımsız değişkeninin kadın olduğunu kabul edip sorumluluğu ve çözümü kadına bırakanlar.

¹⁰⁴ B. Caporal; a.g.e., s.359- 360.

¹⁰⁵ *İbid.*, s.361.

erkeğin tamamen hakim olduğu mesaide mütalâa beyan etmelerinin erkek meafilinde hoş görülmemesi biraz tabiidir" diye¹⁰⁶ makalesine başlayan Halide Edib, çeşitli gazetelerde, bu toplantı ertesinde çıkan baş makale, makale, mektup gibi yazıları cevaplandırmıştır:

"Hanımları bu içtimaa sevk eden erkeklermiş, kendi başlarına alakadar değillermiş"¹⁰⁷ diye yazan Vatan'a, "Meşhur içtimadan biraz evvel Ocak İdare heyetinde Nezihe Hanım'ın riyaset ettiği bir hanım heyetinin Ocak salonunda Hukuk-u Aile Karamamesi münasebetiyle içtima akid için müsaade talebini müzakere ettik.

Birkaç gün evvel Ocak'ta gazeteciler şerefine çay ziyafeti verilmiş, orada hanımların Hukuk-u Aile Karamamesi'nin müzakaresinde lakayd kalmasından şikayet edilmişti. (...) İdare heyetine bazı arkadaşlar bu hanım içtimainın çay ziyafetinde müzakereden mülhem olup olmadığını sordu. Bir arkadaşımız iki hafta evvel Nezihe Hanım'ın Darülfünun salonunda içtima için müsaade istediğini, reddedildiğini ve hanımların lakaydisinden şikayet eden efendilere çay ziyafetinde bir suretle mukabele ettiğini söyledi. Binaenaleyh: Ocak'ta içtima eden hanımlar hiçbir efendinin telkin ve ilhamıyla değil kendi arzularıyla içtima etmişlerdir."¹⁰⁸

diye cevap vererek Türk kadınlarına sürekli yöneltilen edilgenlik, hazır konuculuk suçlamalarını, bu toplantı bağlamında çürütmüştür.

Diğer yandan birkaç gazetede birlikte görülen bir diğer eleştirisi "İçtima intizamsız olmuş, ciddi bir şey söylenmemiş, kadınlar erkekler aleyhinde bulunmuş"¹⁰⁹ şeklindedir. Bugün bile dünyanın her yerindeki kadın toplantılarına yöneltilen bu eleştiriyi Halide Edip, pek de zaman aşımına uğramayan gerekçesiyle şöyle ortaya koymuştur:

"Bu hanımların şerriye ve hukuku bir mütehassıs gibi konuşmalarını erkek münekkidler niçin talep ediyor? (...) Şimdiye kadar

¹⁰⁶ H. E. Adivar; "Hanımların Maksadı Nedir", *Akşam*, 9 Şubat 1340.

¹⁰⁷ *İbid.*

¹⁰⁸ *İbid.*

¹⁰⁹ *İbid.*

erkeklerin dahi bu derin meselelerde içtimai derdlere çare bulmak için mühim fikirler ifade etmedikleri bu memlekette bunca senedir fikir sahasından uzak kalmış kadınlardan münekkidler niçin mü-kemmeliyet bekliyor?"¹¹⁰

"İçtima intizamsız olmuştur. Bir memlekette bu gibi içtimalar-
rın derece-i intizamı oranın fikir seviyesi ve böyle içtimalara itiyad-
ların derecesiyle ölçülür. Sırf erkeklerden, (...) bazen de sırf kadın-
lardan müteşekkil birçok içtimalarda bulunmuş bir fert sıfatıyla
ideali de bilirim ki bazı erkek içtimaları da intizamsız olduğu gibi
hatta taşralarda sırf kadın içtimalarının da büyük bir intizamile
cereyan ettiği vakidir. Binaenaleyh memleketin umumi görgüsüne
ait bir meselede kadınları intizamsızlıkla itham haksız bir hareket
olur."¹¹¹

Tevhid gazetesi ise "Hanımların tayin ettiği komisyon erkek ve
kadınlardan mürekkepmiş"¹¹² diye bir suçlama getirmiştir. Oysa
ki, yukarıda da gördüğümüz gibi söz konusu komisyon yalnızca
kadınlardan oluşmuştur.

Yine aynı gazete, "İstanbul hanımları çaylara gider, modaya
meraklı, dans eder birtakım mahlûkat olduğu için taşranın başı
örtülü, memleketin bütün yükünü omuzlarında taşıyan kadını
temsil edemez" diye yazarak bu toplantıdan çok sonra da o dö-
nemin kadın hareketine, hatta giderek dünya feminist hareketi-
ne yöneltilen bir eleştiriyi dile getirmiştir. Böyle bir savaşım her
şeyden önce nitelik olarak önemlidir; nicelik ise, dönüşümlerin
toplumun tabanına yansımaları aşamasında anlam kazanır. Ayırı-
ca bir kadın kesiminin yararına olan, ötekinin zararına olamaz.
Kadın hakları bir bütündür; köydeki kadının hakları, kentlinin-
kinden, eğitimlininki cahilinkinden farklı değildir. Kadının öz-
gürleşmesi amacı, dolayısıyla kadın savaşımı tüm kadınlarındır.
Pek tabidir ki eğitim olanaklarından, toplumsal olanaklardan
daha önce yararlanan kadınlar, bu noktada İstanbullu kadın,
savaşımın öncüsü olacaktır. Ama bu savaşımın nihai amacı ka-

¹¹⁰ İbid.

¹¹¹ İbid.

¹¹² İbid.

dınların özgürleşmesi olduğuna göre, kimin tarafından başlatıldığı değil, başlatılması önemlidir. Nitekim Halide Edib de bu görüşümüzü onaylamaktadır:

*"Çaylara gitmek, modaya meraklı olmak, hatta dans etmek bir kadının memleketine ait mesaide ciddi düşünemeyeceğini ifade etmez. Memleketin bütün yükünü aziz omuzlarında taşıyan taşra kadını ekseriyetinin menfaat ve hakkını dahi şehirlerdeki münevver kadınlar tetkik ve müdafaa edeceklerdir."*¹¹³

Türk basını Aile Hukuku Kararnamesi ve bu kararname karşısındaki Türk kadınının sorunlarına sahip çıkan tutumuyla çok ilgilenmiş, bir tepki olduğu, mevcut toplumsal statü, rol ve değerlerin sarsılmasını somut olarak yansıttığı için olumsuz eleştiriler üretilmeye çalışıldıysa da takdirler hiç de az olmamıştır:

"(...) Gazetelerin yazdığına göre salon hınca hınç doluymuş. O derece ki geç gelenler kapıdan içeri girememişler. (...)

*Birkaç yıldan beri kadınlarımızın yaptıkları toplantılar içinde gaye itibariyle kadınlığa ve hayata en faydalı olan Aile Hukuku Kararnamesi münasebetiyle yapılandır."*¹¹⁴

*"(...)dikkat edilecek bir olay, İstanbul'da yani Türk vatanının en ileri şehrinde, Türk hanımları bir toplantı yapmışlar. (...) İstanbul hanımlarının böyle bir toplantı yapmaları büyük bir adımdır."*¹¹⁵

Tüm bu yankılar Türk Ocağı'ndaki toplantının ne denli şaşırtıcı ve verimli olduğunun kanıtıdır. Çalışmamızın başından beri izlediğimiz gelişmeler doğrultusunda Türk kadınının kendi sorunlarını tartışmak, umutlu olduğu bir yönetimi yönlendirmek ve toplumsal dönüşümüne uygun yasalar istemek konumuna ulaşması beklenen bir sonuçtur.

Tüm bu gelişmeler üzerine, bir de Mustafa Kemal ve arkadaşlarına bağımsızlık mücadelesinde destek veren, ama savaş

¹¹³ **İbid.**

¹¹⁴ N. Sadak; "Aile Hukuku Kararnamesi", **Akşam**'dan aktaran T. Taşkıran; **a.g.e.**, s.108-109.

¹¹⁵ "Türk Kadınlığı" **Hakimiyet-i Milliye**, 21 Ocak 1924'ten aktaran **İbid.**, s.112.

sonrası Osmanlı toplum yapısından ve İslami değerlerden yana tavır alan tutucu muhalefetin tasfiyesinden sonra hilafetin kaldırılmasıyla (3 Kasım 1924), Batı toplumlarında en son kabul edilen medeni kanun olan İsviçre Medeni Kanunu'nun 17 Şubat 1925'te kabul edilmesi olanağı doğmuştur.

"4 Nisan 1926'da *Türk Kanun-u Medenisi*¹¹⁶ adıyla yayımlanan (...) 4 Ekim 1926'da yürürlüğe"¹¹⁷ giren "bu özel yasa, Türk ailesine ideal Batılı aile düzenini verdiği için Türkleri Avrupa uluslarıyla toplumusal olarak birleştirmeyi amaçlıyor.

İslami aile hukukunu değiştirmek veya gözden geçirmek yerine, evliliği daha serbest, fakat daha az istikrarlı bir müessese haline getiren ve şimdiki Rus yasalarına benzeyen, tamamıyla Batılı olan İsviçre Kanunu'nu kabul etme kararı, Türkiye'de Batı idealinin Doğu ideali üzerinden bir başka zaferidir ve gelecekte şimdi algılandığından daha fazla önemi olacaktır."¹¹⁸

Soruna ailenin sağlamlığı açısından bakan Halide Edib, Türk Ocağı Toplantısı sırasında da "kadınların boşanmak hakkını talep etmekten çok, erkeklerce boşanma hakkının kullanılmasının kısıtlanmasını"¹¹⁹ istemiştir. Nitekim yeni kanunu, "evliliği daha serbest, fakat daha az istikrarlı hale getiren İsviçre Medeni Kanunu'nun kabulünü Batı'nın yeni Türkiye üzerindeki zaferi" diye nitelerken, Türk ve doğu değerlerinin yenilgisini söz konusu etmek istemiş, bunu gelecek için bir tehdit unsuru olarak öne sürmüştür.

Halide Edip'in özellikle Doğu-Batı sorunsalı çerçevesinde pek uygun görmediği yeni Medeni Kanun diğer Türk kadınları tarafından oldukça fazla onay görmüştür:

¹¹⁶ Yeni Medeni Kanun, tek eşli karı kocalı getirmesi ve boşanma hakkını (ve çocuğun vesayetini) her iki tarafa tanıması, miras ve mal tasarrufu konusundaki eşitliği açısından önemli bir kazanımsa da, kadın-erkek eşitliği konusunda eksiklikler taşımaktadır. Aile reisi kocadır ve kadının çalışma hakkı kocanın iznine bağlıdır.

¹¹⁷ B. Caporal; a.g.e., s.376.

¹¹⁸ Halide Edib; "Dictatorship and Reforms in Turkey" *Yale Review*, Eylül 1929, s.34.

¹¹⁹ Ş. Tekeli; *Kadınlar ve Siyasal...* s.207.

"Türk parlamentosunun İsviçre Medeni Kanunu'nu kabul etmesi doğu kadınları için yeni bir çağ açıyor"¹²⁰ alt başlığıyla bir Türk kadınının yeni yasayla ilgili olarak Amerikan "Outlook" dergisine yazdığı makalede, "her halükârda Türkiye'de yeni medeni kanun en ilginç deney olacak"¹²¹ denilmekte ve eskinin basıkıcı koşullarından sonra ulaşılan bu nokta büyük bir kazanım olarak değerlendirilmektedir.

Ancak yine aynı makalede, Türk kadınının Medeni Kanun ile kazandığı hakların tarihsel bir süreç sonunda gerçekleştiği de vurgulanmaktadır:

"1908'deki Genç Türk Devrimi'nden sonra Türkiye'de pekçok toplumsal değişiklik oldu. Çerkez kızlarının gizli satışı bütünüyle durdu. Bazı yeni ekonomik fırsatlar kadınların ekonomik bağımlılığını eskiden daha az hale getirdi. Kadınların eğitimine büyük dikkat veriliyordu. Halen yasal olarak hoşgörülmesine rağmen çekeşlilik seyrekleşti. En kötü zamanlarda bile çok eşliliğin Batı'da hayal edildiği kadar geçerli olmadığı burada eklenebilir. İyi orta sınıf her zaman ısrarla tek eşliydi (...) 1908 Devrimi'nden beri iki karlı eğitimli bir kişi toplum dışı sayılıyordu."¹²²

Medeni hakların kazanılması sürecinde de görüldüğü üzere Türkiye'de kadın savaşımı eşit eğitim olanağından ekonomik bağımsızlığa, oradan toplumsal kazanımların yasalarla güvence altına alınmasına uzanan bir sürekliliğe sahiptir. Ayrıca yine medeni hakların yasallaşması aşaması, Türk kadınının Cumhuriyet'in ilk yıllarında da kendi amaçları doğrultusunda hiç de suskun olmadıklarını göstermesi açısından önemlidir. Kadınların temsil edilmediği bir meclisten geçen yasalar, erkeklere mal edilse de bu yüzeysel açıklama bizi kamuoyunun gücünü yadsımaya götürecektir. Ancak artık Türk kadını da kamuoyu oluşturmakla yetinmeyip bizzat karar mekanizmalarında yer almanın gerekli olduğunu bilincine ulaşmıştır. Bundan sonra hedef artık siyasal hakların kazanılması olacaktır.

¹²⁰ "The End of Turkish Polygamy and One-sided Divorces", *Outlook*, 9 Haziran 1926, s.208.

¹²¹ *İbid.*, s.208.

¹²² *İbid.*, s.208.

3- Siyasal Hakların Yasallaşması ve Kadınlar

Türk kadınları daha Meşrutiyet'in ilanından önce İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkinliklerinde, daha çok, mektup saklamak, mesaj iletmek gibi ikincil de olsa birçok görev almışlardır. II. Meşrutiyet'in kadınlarla ilgili daha radikal değişiklikleri gerçekleştirememesi üzerine, kadın derneklerinin bir kısmı özellikle kadın sorununu ülke sorunlarından ayırmayan feminist politikayla ilgili etkinliklerde bulunmuşlardır.

Türk kadınlarının siyasete yakın ilgisi özellikle Balkan Savaşları sırasında başlamış, Kurtuluş Savaşı sırasında gerek meydanlarda gerek cephede vatanın bağımsızlığını savunmaya dönüşmüştür.

Diğer yandan dünyadaki feminist hareketlerin siyasal haklar konusunda verdikleri ciddi savaşım ve kayda değer başarılar, Türk kadınlarına anlamlı bir örnek oluşturmuştur.

Aslında Türk Kadınlarının siyasal haklarını yasalarla güvenceye alabilmeleri gecikmiş, geciktirilmiş bir başarıdır. Milletın kaderini tayin hakkı için miting alanlarını dolduran, cephede savaşan Türk kadını zaten fiilen de siyasetin içine girmiştir.

1919 yılında yapılan bir röportajda Halide Edib, "... şimdi köylerde gayet iyi kadınlar muhtarlar varmış. Bana görenler anlat-tı"¹²³ derken, kendisi, yine aynı yıl, seçimlerde, Beypazarı'ndaki 22 oydan 20'sini almış, Giresun'da 8, Beyşehir'de 10, Erzurum'da 3 oy toplamıştır.¹²⁴

Öte yandan gerek kamuoyunu oluşturan gerek kamuoyunun fikirlerini yansıtan işleviyle bir gazetenin, **Vakit**'in olayı gururla bildirmesi ve kadınların siyasal haklarını pek yakın gördüğünü vurgulaması, daha 1919 yılında bu gelişmenin topluma pek ters düşmediğini göstermesi bakımından önemlidir:

"İngiltere'de bir kadın mebus olurken, memleketimizde de ilk defa olarak bir kadın intihab mücadelesinde rey almıştır.

¹²³ "Türk Kadınına İntihab Hakkı Verilmeli mi? Halide Edib ve Nakiye Hanımefendilerin Fikirleri", **Vakit**, 25 Teşrinvevvel, 1335

¹²⁴ İ. Enginün; a.g.e., s.51.

Halide Hanım'ın Konya'da Beyşehir intihabında on rey alması herhalde mühim bir hadise diye telakki olunacaktır. Muhterem edibemizi her iki tarzdaki bu muvaffakiyetinden dolayı tebrik ve kendisini bundan sonraki intihabın mebusları arasında görmek temennisini izhar eyleriz".^{125,126}

Ne yazık ki beklenildiğinin aksine, ilk kadın muhtarlar ve belediye meclisi üyeleri 1930'da, Meclis'te ilk Türk kadınları 1935'te görülebilecek, Halide Edib'in milletvekilliği için ise 1950 yılını beklemek gerekecektir.

Mustafa Kemal'in 3 Mart 1923'te İzmir'de verdiği söylevde-ki, "(...) dünyada hiçbir milletin kadını "ben Anadolu kadınından daha fazla çalıştım, milletini halasa ve zafere götürmekte Anadolu kadını kadar hizmet gösterdim diyemez"¹²⁷ şeklindeki yorumuyla, yurdunun bağımsızlığı için savaşımı bir kez daha gündeme gelen, bu katlının uzantısı olarak siyasal yaşamda Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren söz sahibi olması, eşit haklara kavuşması beklenen Türk kadınının önünde, toplumsal kazanımlarını yasalarla güvenceye alılabilmek ve bu yasaları yapanlardan olabilmek için, daha uzun savaşım yılları bulunmaktadır.

Bu girişten anlaşılacağı gibi, tekrarlanageldiğinin aksine, siyasal haklar için savaşım Türk kadınlarının ve buna bağlı olarak toplumun gündemine oldukça erken girmiştir. Daha 1919 yılında, **Vakit** gazetesi, kuşkusuz kamuoyunda görülen hareketlilik üzerine, "*Türk Kadınlarına İntihab Hakkı Verilmeli mi?*"¹²⁸, başlığı altında Halide Edib ve Nakiye Hanımlarla bir görüşme yapmak gereği duymuştur:

Bu görüşmede, "... Meclisi Mebusan gelecek intibahattan evvel kanun yapmalı(...) bunu hemen muhakkak görüyorum. Yalnız biz de çalışmalıyız(...) Neşriyat yapılır bu bir. Kadınlar hak ile memle-

¹²⁵ **Vakit**, 1 Kanunevvel, 1335.

¹²⁶ Kuşkusuz Halide Edib'in bu başarısında İzmir'in işgali ertesinde gerçekleştirilen mitinglerin etkisi büyüktür. Ancak nedeni ne olursa olsun kadınların da milletvekili olabilmesine toplumun pek yabancı olmadığını göstermektedir.

¹²⁷ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt: 2, Ankara, 1981, s.147-148'den aktaran Ş. Kurnaz, a.g.e., s.151.

¹²⁸ "Türk Kadınlarına İntihab".

ketin hayatı umumiyesi ile daha çok alâkadar olur ki hayırperver kadın cemiyetleri var. Onlar daha emeli bir şekilde girer.(...)(Kadın) kabiliyeti kendisinde görür ve o kabiliyeti isbat edebilirse o mevkie gelmesi tabiidir"¹²⁹ diyen Halide Edib, siyasal hakları çok yakın gördüğünü ama bu amaçla kadın savaşımının gerekliliğine inandığını vurgularken, bir yandan da toplumun zaten buna pek yabancı olmadığını belirtmektedir:

"Bizde kadınların hakk-ı intihabları olmasına ne İngiltere'de ne de hatta Amerika'da olduğu kadar bile itiraz olmayacaktır.(...)bizim erkeklerde kadınları kıskançlık yok. Yani bir kadın kabiliyetini göstermiş olabilirse onu pekala kabul ediyorlar."¹³⁰

Öte yandan Halide Edib, kadınların yeterince eğitilmiş olmalarını nedeniyle bu haktan uzak tutulmaları gerektiği yönündeki savlara, erkekler açısından bakıldığında da durumun pek farklı olmadığını altını çizerek yanıt vermektedir:

"Kadınlar intihab haklarını erkekler kadar iyi kullanacaklar.(...) çünkü ekseriyeti nazarı itibare alırsak okuyup yazmayı bilen erkeklerin adedi kadından pek fazla olmayan"¹³¹ bir memleketin mesuliyeti erkek olduğu kadar kadına da aittir."¹³²

Oysa, "... kadınların her işi görmelerine akılları başlarında, kıyafetleri sakın ve tavırları ciddi olmak şartıyla (erkekler) itiraz etmiyor. İzmir'de kadınlar pekala erkekler arasında harb ediyor. Orada hatta lider vaziyetinde olan kadınlar da var."¹³³ diyerek siyasal hakların çok kısa sürede alınacağını düşünen Halide Edib, tarih konusunda yanılmıştır. Ancak kadınlar yasal olsun ya da olmasın artık siyasetin içindedirler.

1920 yılında Bakü'de toplanan Birinci Doğu Hakları Kongresi'nde Türkiye adına söz alan Naciye Hanım, kadınlar adına

¹²⁹ İbid.

¹³⁰ İbid.

¹³¹ Mustafa Kemal, Mart 1923'te verdiği söylevde bu bilgileri yinelemektedir: "(...) Efendiler memleketimizde cahil varsa umumdur. Yalnız kadınlarımıza değil erkeklerimize de şamildir" (E. Z. Karal; Atatürk'ten Düşünceler, s.57'den aktaran N. Arat; a.g.e., s.132)

¹³² "Türk Kadınlarına İntihab".

¹³³ İbid.

konusmaktan çok, bir siyasi hareket adına kadınlık durumunu yorumlayıp çözümler önerirken, Türk kadınının etkin olarak siyasal yaşama girişinde önemli bir dönüşümün temsilcisi olmuştur. Bu konuşmada aynı zamanda, zamanın kadın hareketi içinde tanı ve çözümler açısından farklılıkların belirmeye başladığı da gözlemlenmekteyse de, Türk kadınının birincil ortak amacının insan olmak olduğu vurgulanmakta ve bu amaçla, marksist öğreti doğrultusunda erkeklerin de kendi özgürlükleri için kadınların savaşımına yardım ve destek vermesi istenmektedir:

"1. Haklarda tam eşitlik.

2. Erkeklerle aynı ünvanda, uygulandığı her kurumda genel ve ya mesleki eğitim görmek.

3. Evlilikte kadın ve erkek haklarında eşitlik. Çokeşliliğin kaldırılması.

4. Kadının tüm idari işlere ve tüm yasama işlevlerine çekincesiz kabulü.

*5. Tüm şehir ve köylerde kadın hakları koruma komitelerinin örgütlenmesi."*¹³⁴

"Kadının kurtuluşunu toplumun kurtuluşundan ayırmayan" bir görüşün temsilcisi olmasına karşın "erkek despotizmi"ni¹³⁵ Doğulu kadının önünde en önemli engel gören konuşmacının istekleri aslında "devrimci" ya da "komünist" olmaktan çok "burjuva demokrat" dileklerdir. Kadını "erkeğin kölesi" olarak tanımlayan Naciye Hanım, "(...) eğer onlara eşit yasal haklar tanınmazsa insan toplumunun ilerlemesi tabii ki olanaksızdır. Doğru toplumunun geri durumu bunun reddedilmez delilidir."¹³⁶ derken, Tanzimat'tan beri tartışılan toplumsal geriliğin çözümlerinden biri olarak kadının durumunun iyileştirilmesi savını kendi görüşü çerçevesinde yinelemekte ve bu amaçla yasal hakları talep etmektedir.

Diğer taraftan, aynı siyasal görüş çerçevesinde bir grup Türk

¹³⁴ Le Premier Congrès des Peuples de l'Orient, Bakou 1920, Maspero, Milano, 1971, s.207.

¹³⁵ Ibid., s.207.

¹³⁶ Ibid., s.205.

kadını ilk kez 1921 yılında, daha çok siyasal ve ideolojik bir eylem olarak 8 Mart Dünya Kadınlar Günü'nü kutlamıştır;

"1919'dan beri çalışmakta olan Ankara Türk Komünist Partisi güçlenmiş ve Moskova'da Komünist Enternasyonal'yle ilişki kurmuştu.(...) Şubat ayının sonlarında, Komintern kadınlar sektöründen Klara Zetkin Yoldaş'ın imzası ile, 8 Mart Kadınlar Bayramı'nı nasıl kutlamak gerektiğini gösteren bir talimatname almıştık. Buna göre kapitalist ülkelerde kadınların öz insan haklarını istemeleri şiar edinilecekti. (...) Komünist Süleyman Selim Yoldaş'ın Ankara dolaylarındaki bağında kadınların genel toplantısı yapıldı. 8 Mart Uluslararası Kadınlar Bayramı'nın önemini açıklayan, Şerif Manatov Yoldaş'ın bildirisi oldu. İkinci sorun olarak, kadınların durumunu düzeltmek, onlara iş sağlamak için bir kadınlar örgütü seçildi."^{137,138}

Görüldüğü gibi artık Türk kadınının gerek kendi sorunlarına çözüm arayışı gerek yine aynı tarihlere rastlayan vatan savunması için savaşım yoluyla siyasallaşması söz konusudur. Mecliste, belediyelerde, muhtarlıkta yasal olarak yer almak hakkını kazanmadan çok önce Türk kadını siyasal yaşamın içine girmiştir.

Bu arada, son seçimlerde Halide Edib ve Mustafa Kemal'in eşi Latife Hanım, İzmir'de birer, Halide Edib Konya'da 37 oy almıştır.¹³⁹

1923 yılı Haziran ayında ise Halk Fırkası henüz Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adını taşımaktayken, Kadınlar Halk Fırkası adıyla bir siyasi örgüt kurulmuştur.

"Nezihe Muhiddin başkanlığında oluşan bu partinin ikinci reisi Nimet Remide, Mes'ul Murahhası Latife Bekir, Katibi umumisi Şükûfe Nihal'dir. Yönetimde ayrıca Matlûbe Ömer (veznedar), Saniye (muhasebeci) ve üye olarak Nesime İbrahim, Zaliha, Tuğ-

¹³⁷ Rahime Selimova ve Cemile Nuşirvanova'dan aktaran M. Tunçay; *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler*, Belge Yayınları, İstanbul, 1982, s.186, 197.

¹³⁸ Uluslararası Kadınlar Günü fikri, Kopenhag'da 2. Sosyalist Kadınlar Kongresi'nde Klara Zetkin tarafından önerilmiş ve birincil olarak, oy hakkı savaşımına hizmet etmesi amaçlanmıştır.

¹³⁹ H. J. Lazar; "Turkish Feminists" *Living Age*, Temmuz-Eylül 1923, s.598.

rul ve Faize Hanımefendiler görev alırlar."¹⁴⁰

"Nezihe Muhiddin Hanım:

Partimizin konuları genelde Avrupa'daki diğer feminist partilere benzer, fakat taktığımız zorunlu olarak Batılı kız kardeşlerimizden farklıdır, çünkü farklı uygarlığa sahip, farklı bir toplumda yaşıyoruz. Dileklerimiz bir kaç kelimeyle açıklanabilir: Türk kadını ülkesinin yeniden doğuşunu paylaşmalıdır. Biz, Türk kadınları, toplumsal ve siyasal yaşamda hak ettiğimiz yeri almalıyız, Kurtuluş Savaşı'ndaki özveri ve hizmetlerimiz bize bu hakkı veriyor.

Hareketimizin örgütlerini kendimiz kurmalıyız. Karşılaşacağı-mız güçlükleri küçümsemiyoruz. Şimdiki işimiz çoğunlukla hazırlık mahiyetindedir. Önce, Türk kadınlarını bilinçlendirmeli ve eğitmeliyiz; onlara daha fazla şeyler istemelerini ve bunlara nasıl ulaşacaklarını öğretmeliyiz.

Amacımız Türkiye'de kadın ve erkeğin toplumsal, ekonomik ve siyasal eşitliğidir. İlk sağlamak istediğimiz kamu yaşamına katılımın hareket noktası olarak, kadınlara oy hakkıdır. Biz seçme ve seçilme hakkı istiyoruz.

Biz, ulusal topraklarımızı garanti eden bir barış antlaşması, halkın egemenliğini tanıyan bir anayasa, ekonomide yeniden yapılanma, savaş zararının telafisi(...)ni de içeren, Mustafa Kemal'in barış platformuna koşulsuz katılıyoruz. Bizim bu hakları yalnızca "hak" oldukları için istemediğimizi eklemeliyim. Biz bunları üzerimize düşüğünü hissettiğimiz görevleri yerine getirebilmek için istiyoruz. Bizim için siyasal eşitlik bir amaç değil, daha yüksek bir amaç için araçtır. (Bizim) sonuç olarak ulaşmak istediğimiz, erkeklerle eşit eğitim fırsatı ve mülkiyet hakkının kapısını açar.

Biz kadınların dünyasının hem ev içi görevlerini hem de kamu işlerini içerdğine inanıyoruz. Her ikisi açısından da koşullar Batı Avrupa'dan oldukça farklıdır. Biz, Doğu uygarlığının, Batı uygarlığının bir kopyası olması için değil, ihtiyaç olduğu için reform istiyoruz. Biz Batı'dan, şu anda sahip olduğumuzdan daha iyi olanı almak, Batı'nın bize vereceğinden daha iyi olanı korumak istiyoruz

¹⁴⁰ Z. Toprak; "Halk Fırkasından Önce..."

(...) Doğumevi, yuva, okul, yetimhane kurmak ve çocuklarımız ana kucagını terk ettikten sonra da onların eğitiminde söz sahibi olmak istiyoruz. Biz kadınların, özellikle kız okullarında öğretmen olarak çalışmalarını istiyoruz.

(...) Bizim Kadınlar Fırka'mız kadınların ticaret ve sanayi alanlarında istihdam edilmesine ağırlık verir. Türk kadını ülkesinin ekonomik yeniden yapılanmasında etkin yer almalıdır. İpek, halı ve dokuma sanayiinde onların emeğine çok geniş bir alan ol-
duğunu düşünüyoruz!"¹⁴¹

diye partinin amaçlarını açıklamıştır.

Görüldüğü gibi kadının ev içi rollerini gözardı etmeden, ona toplumda erkeğiyle eşit bir statü amaçlayan Parti'nin yaklaşımı saldırgan değil, fakat karardır. Siyasal eşitlik gündemdedir; ama bu içeriğinden boşaltılmış bir "eşit hak" kavgası değildir. Kadının, yeniden doğuşu gerçekleşen ülkesine olan görevlerini gerektiği gibi yerine getirebilmesi için bir araçtır.

Ancak, "Ankara tüm ulusu kapsayacak Halk Fırkası hazırlıkları içerisinde ve "Halk Fırkası" kuruluş aşamasındaki partinin adıdır. Her ne kadar başına "kadın" sözcüğü eklense de, bu adın başkalarının kullanılması doğru olmayacaktır.

Parti kuruluş çalışmaları sekteye uğratılan kadınlara cemiyet kurmaları önerilir." ^{142,143}

Nitekim 7 Şubat 1340 (1924) tarihinde İstanbul'da Kadın Birliği namıyla bir cemiyet teşkil edilmiştir.¹⁴⁴ Nizamnamesi'nin ikinci maddesine göre Birlik'in maksadı, "Kadınları fikri ve içtimai sahalarda yükselterek asri ve mütekamil bir mevkiye erdirmektir."¹⁴⁵

1924'te kurulduğunda, Türk Kadın Birliği, Kadınlar Halk Fırkası'nın bir uzantısı olduğu halde, Fırka'nın amaçları arasın-

¹⁴¹ H. J. Lazar; a.g.e., s.559-601.

¹⁴² Z. Toprak; Halk Fırkasından Önce..." s.31.

¹⁴³ Öte yandan Halide Edib, daha 1919'da ayrı kadın partisine karşı olduğunu belirtmiştir. "...Siyasi fırkalarda erkek kadın fırkasının aynı olmasına karşı değilim. Kulüpleri ayrı olur ve fırka bir olur." ("Türk Kadınlara İntihab...")

¹⁴⁴ Kadın Birliği Nizamnamesi, Ahmet İhsan ve Şurekası, İstanbul, 1304, s.1.

¹⁴⁵ İbid., s.1.

da bulunan siyasal içerikli maddeleri tüzüğüne almamıştır. Nitekim, Birlik'in bir yıl içindeki etkinliklerini içeren beyanname-de seçme ve seçilme hakkı istemine yönelik hiçbir eylem de söz konusu değildir.

Bu bir yıl zarfında;

"1- Beş yüz yetime elbise, kundura, çorap, şeker vesaire tevzi.

2- İki yüz dul kadına nakti muavenet,

3- İki yüz genç kıza ayakkabı tevzi,

4- On beş yetimi muhtelif müesseselere yerleştirme,

5- Yirmi hanuma iş bulup yerleştirme,

6- Dul ve fakir hanımlara iş vermek suretiyle ücret temini,

7- Bütün İstanbul mahallelerinde fakir ve yetim çocukların istatistikinin tespiti,

8- Ayı bir binada dikiş evi tesisi,

9- 341 senesinde bir sergi"¹⁴⁶

gibi etkinlikler gerçekleştirilmiş, bir yandan da Avrupa'daki kadın örgütleriyle ilişkiye geçilmiştir.

Diğer yandan Nezihe Muhiddin, kendi parasal olanaklarıyla **Türk Kadın Yolu** dergisini çıkarmıştır. Kadın Birliği'nin eylem ve amaçları içinde olmamasına karşın bu dergide siyasal haklar gündeme getirilmiştir.

Türk Kadın Yolu'nun amacının "*manasız ve müfrit bir sufretlik*" olmadığını belirten Nezihe Muhiddin, "*Türk kadınının tam bir vatandaş mertebesine ulaşması için faaliyette bulunduklarını*" açıklamaktadır.

Derginin ilk sayısında yayımlanan "**Kadın Yolunun Şiarı**" başlıklı yazıda seçme ve seçilme hakkını, bir "*vazife-i medeniyet*" olarak tanımlayan Nezihe Muhiddin, "*kahvehane peyklerinde miskinane esrar çeken birine*" verilen bu hakkın, "*kendini müdrik, tahsili mükemmel bir kadından esirgenmesini*" şiddetle eleştirmektedir."¹⁴⁷

¹⁴⁶ Nezihe Muhiddin, **Türk Kadını**, İstanbul, 1931, s.103.

¹⁴⁷ F. Üstel; "1930 Belediye Seçimlerinde Kadın Faktörü", **Argos**, S.19, Mart 1990, s.71-72.

1926 yılında ise Nezihe Muhiddin, "birkaç yıl içinde yaşamın tüm alanlarında ve en alçakgönüllü işlerde olduğu gibi çok büyük uzmanlık ve beceri gerektiren mesleklerde de yeterliliklerini kanıtlamış olan kadının özellikle seçme ve seçilme haklarının elde edilmesiyle siyasal yaşama tam olarak kabul edilmesini istediğini belirtiyordu"¹⁴⁸

Kadın Birliği'nin amaçlarında bir dönüm noktası olan bu açıklamanın ardından yalnızca İstanbul'da değil Anadolu'nun pek çok yerinde çeşitli toplantılar yapılmıştır. Trabzon Türk Ocağı'nda verdiği bir konferansta Süreyya Hulûsi Hanım:

"Türk kadınının bugünkü üzüntülü durumunu anlatmak için, ana vazifelerini hatırlatmak istiyorum ve bu vazifeleri şöyle sıralıyorum:

- 1- Türk kadını ailede,
- 2- Türk kadını iktisadiyatta,
- 3- Türk kadını siyasiyatta.

En büyük Türk devlet adamlarının ilk dersi anasından aldığından kim şüphe edebilir? Fakat iddia edebilir misiniz ki, canilerin, sefillerin, hainlerin o fena hallerine anneleri hiç tesir etmemiştir? Kardeşler, her anne ninnisi ya bir yurtsever veya bir sefil yetiştirir.

(...) Kadınsız çalışma, bir çölde yürüyen yalnız bir seyyahın çalışması kadar sıkıcı ve tatsızdır. Kadın iktisadi hayata girmedikçe, bugün olduğu gibi, yine o pis kahveler erkeklerle dolacaktır. Şehirler, kasabalar miskinlik ve karanlıktan kurtulamayacaktır. Türk kadını iktisadi hayattaki rolünü yapmazsa, yani tarlada, mağazada, fabrikada, dairede kocasıyla, kardeşiyle bir yürüyemezse, karımız ekmekten kesemiz paradan doymayacaktır.

(...) Türk kadını tarihte siyasi rol oynamıştır. Kadın kendi benliğini idrak eder, iktisadi sahada etki sahibi olursa, neden memleket işlerinde geri kalsın? Herkes ondan vatan dersi alır da niçin o, vatanın idaresi ve mukadderatı söz konusu olduğu zaman, ihmal edilmiş bir durumda bırakılır?

Kadın, iktisaden beceriksiz, aciz bir mevkide kalırsa, ekmek ve

¹⁴⁸ B. Caporal, a.g.e., s.690.

eşya isteyen, üretmeyen, tembel ve tüketen bir varlık şeklini muhafaza ederse, onun hürriyet iddiası, serbestlik dileği pek gülünç olur.

Esasen, böyle bir hürriyet manasız bir şeydir. Hürriyet iradenin gelişmesidir. Şu halde, bu hürriyetin gelişmesine müsaait bir vaziyet almalarını erkek kardeşlerimden rica ederken, hemşirelerime de biraz basiret, biraz hareket tavsiye etmekten kendimi alamıyorum"¹⁴⁹ derken kadınlık bilincinin İstanbul'la sınırlı kalmayıp Anadolu'da da yayıldığını ve bu kadınların da ekonomik ve giderek siyasal haklarını talep edecek düzeyde olduklarını göstermektedir.

Mart 1927'de İstanbul'da toplanan Kadın Birliği Kongresi'nde, *"eşit işe eşit ücret, polis kuvvetlerine kadınların kabulü, evli kadının milliyeti, devletin geliri olmayan kadınlara yardımı, bekar anneler ve gayri meşru çocuklar ve fahişeliğin kaldırılması gibi konularda hazırlanan raporlar Uluslararası Kadın Birliği'ne iletilmiştir."*¹⁵⁰

Kongre'de yeniden başkan seçilen Nezihe Muhiddin Hanım, Birlik'in yardım derneği olmadığını, cinsler arasında kayıtsız şartsız eşitliği sağlamak amacıyla kurulduğunu bildirmiş ve siyasal haklardan yararlanabilecek düzeydeki kadınları belediye seçimlerine oy vermeye çağırmıştır.

Ancak yönetici siyasiler direnmektedir. *"Türk Kadın Birliği'nin benimsediği bu yeni yön uyarınca tüzüğünü değiştirmesi gerekmiş ama İstanbul valisinin reddi ile karşılaşmıştır. Kadın Birliği'nin tepkisi karşısında hükümet işe karışmış, vali tüzüğü onaylamak durumunda kalmıştır"*¹⁵¹

14 Haziran 1926 tarihli Akşam gazetesinde Büyük Millet Meclisi Başkanı Kazım Paşa kadınların seçilme hakkı istemini erken bulduğunu, önce seçme hakkını elde etmeleri gerektiğini belirtmiştir. 23 Haziran 1926 tarihli **Cumhuriyet** gazetesinde ise, bir yıl sonra Meclis'te bu hakkın yasallaşmasıyla ilgili öneri

¹⁴⁹ **Türk Yurdu**, Cilt: 3, S.16, 1926'dan aktaran T. Taşkıran; a.g.e. s.122-123.

¹⁵⁰ J. Castagne; "Le Mouvement d'Emancipation de la Femme Musulmane en Orient", **Revue du Monde Musulmane**, Cilt: II, 1929, s.163.

¹⁵¹ "Feminisme dans la Turquie Nouvelle", **La Dépêche**, 22.10.1927.

verecek ve önerisi reddedilecek olan milletvekili Yunus Nadi Bey, Türk kadınının savaş alanlarındaki başarısını övmüş, ancak askerlikle seçme hakkının karşılaştırılmasını, yaşlıların artık savaşamadıklarını ama oy haklarını koruduklarını yazmıştır.

Basın, kadınların isteklerini böyle kırmaya çabalarken Kadın Birliği başkanı Nezihe Muhiddin Hanım kararlılıklarını Temmuz 1927'de şöyle tekrarlamaktadır:

*"Biz seçim haklarımızı elde etmeye dayalı olan idealimizden vazgeçmiş değiliz. Zira bundan vazgeçersek derneğimizin hiçbir varoluş nedeni kalmaz. Davamızın zaferi için ölünceye kadar çalışacağız. Bizim yaşamımız buna yetmezse hiç olmazsa bizden sonra gelenler için ortalığı temizlemiş oluruz"*¹⁵²

Görüldüğü gibi, tüzüğünde siyasal içerikli maddeler bulunmayan Kadın Birliği, kuruluşundan üç yıl sonra varlık nedenini siyasal haklar savaşımına bağlamak durumuna gelmiştir.

Ne var ki, 1927 yılı Eylül'ünde Nezihe Muhiddin Hanım ve yönetim kurulu üyeleri, Birlik içindeki anlaşmazlıklar sonucunda yönetimden uzaklaştırılmış, hatta polis, dernek merkezinde arama yapmış, idari usulsüzlük gerekçesiyle kayıtları mühürlemiştir. Tüm bu huzursuzluk ve baskıların asıl nedeni derneğin çok aşırı bulunan istekleri ve daha sonraları yapılmadığı iddia edilen, siyasal haklar için etkili savaşımıdır. Önce Selçuk Han Ortaokulu Müdürü Sadiye Hanım ve onun kısa bir süre sonra istifası üzerine ılımlı ve siyasal yönetime karşı yumuşak Latife Bekir Hanım başkanlığa getirilmiştir.

3 Nisan 1930'da belediye meclislerine seçme ve seçilme hakkını tanıyan yeni Belediye Kanunu'nun kabulünden sonra Nezihe Muhiddin ve ardından Kadın Birliği İdare Heyeti, Cumhuriyet Halk Fırkası'na üyelik amacıyla başvurmuşlarsa da, göreceli olarak daha edilgen yapıdaki yeni Kadın Birliği yönetimi ile siyasal hakların kazanılmasını kadının özgürlük mücadelesinin bir parçası olarak gören Birlik'in eski başkanı arasındaki ger-

¹⁵² A. Demiröz, "Kadınların Siyasal Haklarının 50. Yıldönümünde Binbir Çilenin, Acının, Engelin İçinden", *Saçak*, S.11, Aralık 1984, s.11.

ginlik partiye yansımıştır.

11 Nisan'da Sultanahmet Meydanı'nda Kadın Birliği'nin Belediye Kanunu'nun Cumhurbaşkanı tarafından onaylanması nedeniyle düzenlediği mitingde, *"O Kadınlar Birliği ki benim zamanımda büyüdü. Bu süt nineler asıl anaya, bana çıkıyorlar"*¹⁵³ diyen Nezihe Muhiddin'e söz hakkı verilmemiştir.

Kadın hareketi içindeki tüm bu sürüşmelere karşı yasal kazanım gereğince değerlendirilmeye çalışılmış, kadınlar çeşitli bölgelerden belediye meclis üyelikleri için adaylıklarını koymuşlardır. Bu adaylardan biri olan Resimli Ay dergisinin sahibi Sabiha Zekeriya (Sertel), hangi amaçla aday olduğunu şöyle açıklamaktadır.

*"Ben namzetliğimi ne Cumhuriyet Halk Fırkası, ne de Serbest Cumhuriyet Fırkası namına koyuyorum. Müstakil olarak İstanbul şehrinin ekseriyet nüfusunu teşkil eden amele, şehir hududu dahilindeki fakir köylü, küçük esnaf, küçük memuru temsil eden halk namına koyuyorum. Tahakkuka çalışacağım en birinci şey, fakir halkın reyini, otoritesini, iktisadi ve içtimai haklarını müdafadır."*¹⁵⁴

Sabiha Zekeriya'nın ne programında, ne programını açıklamasında¹⁵⁵, özel olarak kadına ve kadın sorununa, belediyecilik çevresinde de olsa tek bir sözcükle bile yer vermeyişi, kadın hareketinin son haklarla istediklerine büyük ölçüde ulaştığını göstermesi bakımından anlamlıdır. Artık kadınlar kendi kapalı savaşımlarından genel toplumsal siyasal savaşıma geçecek temeli oturtmuşlardır. Siyasal karar mekanizmalarını etkileyerek kazandıkları hakları, yaşama geçirerek sağlamlaştırmak gerekmektedir. Nezihe Muhiddin seçim öncesinde, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurmayı düşündüğü "Kadın Varlığı" derneğini örgütlenme çabalarına girmiştir. Ancak 16 Kasım 1930'da bu fırkanın kendini feshetmesiyle beraber dernek projesinin varlık

¹⁵³ F. Üstel, "1930 Belediye Seçimlerinde..." s.73.

¹⁵⁴ Sabiha Zekeriya; Şahir Meclisine Namzetliğimi Niçin Koyuyorum?, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1930, s.3.

¹⁵⁵ Sabiha Zekeriya; "Belediyecilikte İsteyeceğim Şeyler, Program ve Programın İzahı", Resimli Ay, Sayı: 8, Teşrinievvel 1930, s.4-7, 38.

nedeni ortadan kalkmış ve 5 Ekim 1930'daki belediye seçimlerinden, iktidar partisiyle işbirliği yapan Kadın Birliği kârlı çıkmıştır. "*Rana Sani Yaver (Eminönü), Refika Hulusi Behçet (Eminönü), Nakiye (Beyoğlu), Latife Bekir (Fatih) İstanbul Şehir Meclisi'ne, Hasene Nalan ve Benal Nevzat ise İzmir Şehir Meclisi'ne üye seçileceklerdir.*"¹⁵⁶

Türk kadını 1933'te de Köy Muhtar Heyetleri'ne katılma, 5 Aralık 1934'te milletvekili seçme ve seçilme haklarını kazanmıştır. Malatya milletvekili İsmet İnönü ve 191 arkadaşının önerisi üzerine alınan karara göre, "I. Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 10. Maddesi aşağıdaki şekilde tadil edilmiştir:

"22 yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçmek hakkına haizdir."

2. Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 11. Maddesi aşağıdaki şekilde tadil edilmiştir.

"30 yaşını bitiren kadın, erkek ve her Türk mebus seçilebilir."¹⁵⁷

Seçme ve seçilme hakkının kazanılmasını izleyen günlerde gazeteler coşku içindedir; hatta 5 Aralık gününün Türk kadınılığının bayram günü olması önerilmektedir:

Cumhuriyet gazetesinin 7 Aralık 1934 günü başyazısında Abidin Daver, Türk kadınının bu yasaya ne denli hakkı olduğunu vurgulamakta, yıllardır Meclis tartışmalarında¹⁵⁸ eğitimsizliği bahane edilerek bu kazanımdan yoksun bırakılan Türk kadınının, Türk erkeğinden daha cahil olmadığı şeklinde daha önce Halide Edib ve Mustafa Kemal'in savunduğu fikrin altını çizmektedir:

"(...)Anadolu, yarı yarıya kadın emeği üstüne dayanmaktadır. Kurtuluş Savaşı'nda köy kadını askerlik etti. Ateş boyuna giden yollar kağıt süren analarla doluydu. Bu analar, cephe dövuşen

¹⁵⁶ F. Üstel, "1930 Belediye Seçimlerinde..." s.76.

¹⁵⁷ "Türk Kadını Hakların En Büyüğünü Aldı", **Cumhuriyet**, 6 Birincikanun 1934.

¹⁵⁸ Büyük Millet Meclisi'nin 3 Nisan 1923 günü oturumunda Bolu milletvekili Tunah Hilmi Bey'in, bir yıl sonra Kütahya Milletvekili Recep (Peker) Bey'in, 21 Haziran 1924'te Giresun milletvekili Hakkı Tarık (Us), Menteşe milletvekili Yunus (Nadi) ve yine Recep (Peker) Bey'in önerileri reddedilmişti.

Türk erkeklerine erzak, silah taşıyorlardı. Türk kadını, kağıt olmayınca topçu cephanesini omuzlarına yükleniyor, bir eli ile yavrusunu sürükleyerek yağmur, çamur kar, sıcak dinlemeden yürüyüp gidiyordu.

Seçmek ve seçilmek hakkı verilmez olur muydu hiç? Bu hak okumamış diye mi kadına verilmiyordu? Bu bakımdan köylü erkeğin köylü kadından büyük farkı mı vardı? Şehirli kadına gelince, inkılâbın kafesten ve peşeden kurtardığı Türk kadını, her meslekte, erkeğin yanında erkek gibi yürümektedir. Erkek ne kadar okuyorsa ve okumuşsa o da o kadar okuyor ve okumuştur. Şehirlerde, iş hayatında, fabrikalarda, tezgah başlarında kadın erkekle yanyana ve erkek gibi çalışıyor.

Görülüyor ki münevverlik ve işçilik bakımından da Türk kadınının Türk erkeğinden farkı yoktur ve kadının erkek gibi mebus seçmeye de seçilmeye de hakkı vardır. İnkılâbın son adımı ile Türk kadınına reva görülmemiş olan bir haksızlık ortadan kalkmış oluyor.

(...)Şimdiye kadar, Büyük Millet Meclisi'nde, milletin yarısının iradesi tecelli ve temerküz ediyordu. Bundan sonra Büyük Meclis'te, erkeği ve kadını bir bütün milletin iradesi tecelli edecektir."¹⁵⁹

Dikkati çektiği gibi yukarıdaki makale, sonraki yıllarda resmi tarihte yer aldığının tersine, erkeğin yanında savaşan, köyde kentte her alanda çalışan kadınların seçme ve seçilme hakkının zaten olması gerektiğini öne sürerken, bu kazanımın o güne dek gecikmesinin bir haksızlık olduğunu hissettirmektedir.

Yine Cumhuriyet gazetesinde, 6 Aralık 1934 günü Ahmet Ağaoğlu; "Kadınlığımız pek çok milletler kadınlarının hasret çektikleri bu hukuku erkeklerden daha iyi kullanacaklardır!"¹⁶⁰ diye yazmakta ve "Türk erkeği tarafından müsaneat değil, teşvik ve tergib"¹⁶¹ görme şansına sahip olmuş "Türk kadınının, verilen hukuku kullanmasına gelince; behemehal erkekten* iyi kullanacağına

¹⁵⁹ A. Daver; "Türk Kadını Millet Meclisinde", Cumhuriyet, 7 Birincikanun 1934.

¹⁶⁰ A. Ağaoğlu; İçtimai Muhasebe, Türk Kadınına Verilen Seçme ve Seçilme Hakkı", Cumhuriyet, 6 Kanunevel 1934.

¹⁶¹ Ibid.

kaniim!"¹⁶² diyerek makalesini sona erdirmektedir.

Türk kadını, Türk erkeğinden, genellikle çağdaşlaşma-batılılaşma adına destek gördüyse de, yukarıdaki makaleye göre siyasal hakların elde edilmesi aslında Türk kadınının "*sala-hiyet isteyecek mevkie*"¹⁶³ gelmesinin bir sonucu olmuştur.

Ve Türk kadını ilk seçimlerde 18 temsilcisiyle (%4.5) Meclis'e girmiştir.

Savaşım süreci ve bu sürece koşut yorumlar incelendiğinde, Türk kadınına siyasal hakları tanıyan yasanın Tanzimat döneminden beri süregelen toplumsal dönüşümlerin ve dönüşümlerin hem nedenlerinden biri hem sonucu olan kadın hareketinin bir zaferi olduğunu göstermektedir. Yine aynı kaynaklar bu kazanımın aslında gecikmiş olduğunu da belgelemektedir.

Bu yasal değişikliğin Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleşeceği umulmaktayken, "*Ancak bu amaca ulaşmak için, '1. İstanbul tüccarı, Anadolu eşrafi ve toprak ağaları, 2. bürokrasinin üst kademeleri'*" gibi bağımsızlık savaşının bitişiyle birlikte Türkiye'de kurulan kutsal birliği oluşturan ve ayrıcalığı olan zümrelerin uyum içinde çalışabilmeleri gerekti. Kadınla ilgili reformlar belki İstanbul tüccarları, subaylar, mebuslar ve bürokrasinin üst kademelerince olumlu karşılanabilirdi. Ama, Anadolu eşrafi ve toprak ağalarının çok duyarlı oldukları bu konuda (kadın konusunda) Cumhuriyet'e karşı "*din elden gidiyor*" sloganıyla bayraklaştıracakları büyük bir direnmeye yol açabilirdi."¹⁶⁴ şeklinde derlenebilecek yorum ve kaygılar, söz konusu yasayı 1930'ların ilk yarısına dek geciktirmiştir.

Kuşkusuz tüm toplumsal dönüşümler gibi, kadınların siyasal haklarını kazanmalarını da salt kadın hareketine indirgemek mümkün değildir.

Tanzimat'tan beri süregelen hareketler kuşkusuz yalnız kadınları değil, toplumu da dönüştürmüş çağdaş değerlerden yana bir kamuoyu oluşturmuştur.

¹⁶² Ibid.

¹⁶³ Ibid.

¹⁶⁴ N. Arat; a.g.e., s.118-119.

Bu toplumsal dürtülerin yanı sıra, siyasal hakların otuzlu yılların başında tanınmasını gerektiren dünya politikasındaki değişiklikleri de gözardı etmemek doğru olacaktır.

"(...)Atatürk kendisine Batı dünyasında yöneltilmekte olan diktatörlük suçlamalarına karşı bir çare aramaktadır. (...)ölçülü, kontrollü bir biçimde demokratik hakları vermek de bunun çözümü olacaktır. (...)kadınları "mutfak, kilise, çocuk" ilkesiyle, siyasal yaşamın dışına itmekte olan bir faşist Almanya'nın aksine kadınlara milletvekili olma hakkını tanıyan bir Türkiye "demokratik" toplumlar cephesinde bulunduğu kanıtını vermiş olacaktır."¹⁶⁵ savı da siyasal hakların o tarihte yasallaşmasının nedenlerinden biri olarak kabul edilebilir önem taşımaktadır. Ancak, kadınların siyasal hakları elde edişini salt bu gerekçeye bağlamak, aynı hakları "Mustafa Kemal ve arkadaşlarının ileri görüşlülüğü"ne bağlayan resmi tarihten pek farklı olmayıp kadınların gücünü yadsımaya ve toplumsal, tarihsel gerçekleri bir yönleriyle açıklayıp çarpıtmaya götürmektedir.

Bu saptamalar bağlamında siyasal hakların yasallaşmasının çok etmenli olduğunu kabul etmek kaçınılmazdır. Bunları birbirinden ayırmak bilimsel bir tutum değildir.

Tüm bu etmenler çerçevesinde hukuk biliminin temel yapısını, yasaların oluşma sürecinin de bilimsel temellerini gözden uzak tutmamak gerekmektedir. "Hukuk toplumsal (sosyal) bir olgudur. (...)kolektif bilincin ürünüdür."¹⁶⁶ Dolayısıyla, Cumhuriyet'in ilk on beş yılındaki kadın haklarının yasallaşması süreci, toplumsal dönüşümün bir zorunluluğu olarak açıklanabilir; çünkü "(...)toplumun ahlak anlayışı, dini, ekonomik yapısı sosyal etmenler olarak hukuku belirler."¹⁶⁷

Hipotezimiz çerçevesinde, biz bu hakların kazanılmasında, bugüne dek göz ardı edilmiş, sürekliliğe sahip bir kadın savaşımının etkililiği gerçeğini ortaya koymak durumunda olduk. Bu

¹⁶⁵ Ş. Tekeli, *Kadınlar ve Siyasal..*, s.214-216.

¹⁶⁶ N. Öktem, *Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi*, Beta Yayınları, İstanbul, 1988, s.206, 208.

¹⁶⁷ H. Levy-Bruhl, *Aspects Sociologiques du Droits*, Libraire Marcel Riviere et Cie, Paris, 1955, s.12'den aktaran *İbid.*, s.209.

yaklaşım, diğer nedenleri yadsıdığımız anlamına gelmeyip onları pek gün ışığına çıkarılmamış belgesel gerçeklerle tamamlayarak bir bütünselliğe kavuşturmak için olmuştur.

4- Türkiye’de Kadın Hareketinin Birinci Perdesi Kapanırken

Bir yandan dünya feminist hareketinin medeni ve siyasal hakların yasallaşmasına koşut olarak girdiği durgunluk evresinin, bir yandan, yönetimdeki Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1930’larda başlattığı "tek örgüt-parti" anlayışının kaçınılmaz sonucu olarak, Türkiye’de kadın hareketi bir sona ya da bir araya gelmiş, getirilmiştir.

Çağdaşlaşma-batılılaşma yolunda, kadının konumunun öneminin farkında olan ve bunu, o dönemde Türkiye’deki mevcut rejimin dünyada yükselen totaliter yönetimlerden farklı olduğunu göstererek uluslararası bir sempati sağlamak amacıyla da kullanmak isteyen siyasal iktidar, bir yandan Kadın Birliği’nde kendileriyle işbirliği yapan bir yönetime destek verip, örneğin onun yöneticilerini belediye meclislerinde görevlendirerek, onları "tek örgüt-parti"ye doğru yönlendirirken, bir yandan da bu dernek aracılığıyla Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi’nin¹⁶⁸ İstanbul’da toplanmasını ve bu vesileyle Türkiye’deki yönetime dünya çapında bir sıcak bakış yaratmayı hedeflemiştir.

Her ne kadar, Kadın Birliği artık iktidar güdümlü, kadınlık bilincinden ve sorunlarından uzak bir hale geldiyse de, söz konusu Kongre, her şeye karşın Türk kadınının savaşımlar ve kazanımlarının yalnız Türkiye’de değil, dünyada da değişen konumunun bir ürünü ve göstergesidir.

Türkiye adına Kongre’ye asli üye olarak Latife Bekir, Lamia

¹⁶⁸ Bu kongrelerin ilki 1902’de Washington’da, daha sonra 1904’te Berlin’de, 1906’da Kopenhag’da, 1908’de Amsterdam’da, 1909’da Londra’da, 1911’de Stokholm’de, 1913’te Peşte’de, 1920’de Cenevre’de, 1923’te Roma’da, 1926’da Paris’te, 1929’da Berlin’de toplanmıştır. "*Birliğin başlıca gayesi, gerek siyasal ve gerek hukuki, ahlaki ve ekonomik alanlarda erkekler kadın arasında tam bir münasavat temin etmektir.*" (Cumhuriyet, 9 Nisan 1935) Kadının Oy Hakkı ve Medeni Eşitliği Uluslararası Birliği’nin düzenlendiği bu kongrede 39 ülkeden kadın temsilcileri bulunmuştur.

Refik, Seniha Rauf, Efzaiş Suad, Nermin Muvaıffak, Necile Refik, Dr. Pakize Ahmed, Leman Fuad, Safiye Hüseyin, Nebahat Hamid, Faika Nahid ve Mihri Pektaş Hanımlar, yedek aza olarak Enis Saffet, Belkıs Halim, Seniye Cenani, Saadet Refet, Aliye Halid Fahri, Aliye Esad, Piraye Sadullah, Arayış Hüseyin, Nikavet Zait ve Hasene Ilgaz hanımlar katılmıştır.¹⁶⁹

"Kongre komisyonlarına seçilen Türk murahhasları şunlardır: Hukukta Müsavat Komisyonuna: Safiye Hüseyin, Necile Refik, Ahlakta Müsavat Komisyonuna: Lamia Refik, Nermin Muvaıffak, İşde Müsavat Komisyonuna: Dr. Pakize Ahmed, Leman Fuad, Evli Kadının Tabiiyeti Komisyonuna. Nebahat Hamid, Faika Nahid, Arayi Umumiye (Genel Oy) Komisyonuna: Latife Bekir, Mihri Pektaş, Sulh Komisyonuna: Semiha Rauf, Efzayış Suad."¹⁷⁰

18-24 Nisan 1935 günleri arasında, Yıldız Sarayı'nda toplanan, tam adıyla "Sufraj ve Kadınların Siyasal ve Medeni Hareketleri için Uluslararası Birliğin XII. Kongresi", kadınların artık evrensel sorunları kendi sorunlarından uzak görmediklerini, toplumsal ve siyasal bir birey düzeyine ulaştıklarını göstermesi bakımından da önemlidir. Jamaika'ya, Brezilya'ya dek uzanan 39 ülkenin delegelerini bu Kongre'de birleştiren en önemli konu dünyayı ikinci bir büyük savaşa götüren kamplaşmaların doğurduğu bir duyarlılık sonucu olarak "Barış"tır.

Çeşitli ülkelerin kadınları "Dünya krizi ve yeni sorunlar karşısında eski uluslararası kadın dayanışması fikrimizi koruyalım" derlerken artık kadın hakları savaşımının bir dönüm noktasında bulunduğunu göstermektedirler. Kadının değişen statüsü, ona siyasal yönlenmelerde taraf olmak, dünyanın geleceğini belirlemek görevlerini de vermektedir. Kadın hareketi artık toplumsal ve siyasal savaşımında kadınların alacağı sorumluluklardan bağımsızlaştırılamayacak yeni bir aşamaya ulaşmıştır. Tehlikede olan dünya barışı, medeni ve siyasal haklarını kazanmış kadınların bu bağlamda kayıtsız kalamayacakları bir sorun konumundadır. Ya-

¹⁶⁹ Z. Toprak, "1935 İstanbul Uluslararası "Feminizm Kongresi" ve Barış" *Düşün*, S.24, Mart 1986, s.27.

¹⁷⁰ *İbid.*, s.27.

yımlanan çağrı, kadınların bu siyasal sorumluluklarının bilincinde olduklarını göstermesi bakımından önem taşımaktadır:

"Her birimiz, harabe olmaktan ve fırtınadan korumak istediğimiz yuvalarımıza dönmeden önce İstanbul'dan, iki kıtanın sınırından, halklara, henüz zaman varken tehdit altındaki Barış'ı kurtarmaları için ciddi bir çağrı yolluyoruz.

*(...) Bütün ülkelerin anneleri, kadınları savaşın korkunçluğundan kurtulmuş bir dünyanın düşünsel örgütlenmesi için bize katılın."*¹⁷¹

Öte yandan bu kongre, Türk kadın hareketinin çok yakında varacağı noktayı haber vermesi bakımından da önemlidir.

Siyasal hakların mecliste kabulü sırasında İsmet İnönü *"Türk kadınına bu hakları bir bağış olarak veriyoruz kanısında asla değiliz ve kimse bu kanıda olamaz."*¹⁷² derken, Kongre'nin açılışında söz alan ev sahibi Kadın Birliği başkanı Latife Bekir (Işık), *"Son zamanlara kadar yalnız erkeklere mahsus olan medeni ve siyasi bütün haklardan büyük şefimiz Atatürk'ün sayesinde bugün müstefid bulunan Türk kadınlığının mümessili sıfatıyla önünüzde söz söylemek vazifesinin bana isabet etmiş bulunmasından dolayı fevkalade bahtiyar ve mütehassisim. (...)*

Türkiye'de harem haricinde hiçbir içtimai kıymeti olmayan ve yıllık ananeler içinde büyütilen Türk kadını Atatürk tarafından kendisini boğmakta olan örtüyü atmaya ve erkeğin yanına müstahak olduğu mevkiini almaya davet edilmiştir.

*Bundan böyle Türkiye'de bir kadınlık meselesi yoktur ve burada erkek gibi kadın da bir tek şefin idaresi altında memleketin iyiliği için çalışmaktadır."*¹⁷³ İçeriğindeki konuşmasıyla Türk kadınının ve Kadın Birliği'nin yıllar süren, çeşitli aşamalardan geçen savaşımını yadsımakta, toplumsal değişimin zaten dayattığı yasaları onaylayarak Türk kadın hareketine katkılarda bu-

¹⁷¹ N. De Coch; "Le XII. Congrès de l'Alliance Internationale pour le Suffrage et l' Action Civique et Politique des Femmes", *Illustration de Turquie*, No: 31-32. 1 Mayıs, 1935, s.15.

¹⁷² A. Demiröz; *a.g.e.*, s.5.

¹⁷³ *Cumhuriyet*, 19 Nisan 1935.

lunan Mustafa Kemal ve arkadaşlarını ise kazanımların biricik nedeni mertebesine yükselmektedir.

Diğer taraftan da siyasi yönetim, kendisine uluslararası bir dayanışma ve onay sağlamak amacıyla bu Kongre'yi başarıyla kullanmaktadır. Gerek İstanbul Valisi Muhiddin Üstündağ'ın açılış konuşması ve verdiği yemek, gerek Mustafa Kemal'in heyet temsilcilerini Çankaya'da kabulü, delegelere ulaşım ve konaklamada gösterilen kolaylık, gerek geliri Uluslararası Kadınlar Birliği'ne bırakılmak üzere devletçe bastırılan pullar, iktidarın bu Kongre'ye, kadın hakları aracılığıyla kendisinin dünya çapında tanıtılması gibi bir misyon yüklediğini göstermektedir.

Öte yandan Kongre'de, Birlik'in onur başkanı bayan Chapman Catt'ın açılışa gönderdiği ve Birlik başkanı bayan Ashby tarafından okunan mesaj, dünya feminist hareketinin homojen bir yapı içinde olmasa da, kadınların temel medeni ve siyasi haklarını kazanması üzerine bir amaca ulaştığını vurgulamaktadır.

*"(...) 1923'te bayan Ashby, bayan Catt'e, Birliğin amacına hangi tarihte ulaşacağını seçebiliyor musunuz diye sorduğunda, bayan Catt, Moskova'da, Roma'da ve İstanbul'da kongreler topladığımız zaman diye yanıt vermişti. Roma'da bir Kongre topladık; Rus kadınları medeni ve siyasal haklarını kazandılar. İstanbul'daki kongremizin ise arifesindeyiz."*¹⁷⁴

Artık, dünyada ve Türkiye'de siyasal ve medeni haklarını kazanma amacına ulaşan kadın hareketleri söz konusudur. Ancak retrospektif olarak bakıldığında, hakların yaşama geçirilmesi ve kadın-erkek herkes tarafından benimsenmesiyle geçerlilik kazandığı göz önüne alındığında, bu hakların elde edilmeleri bir sonuç olarak değil, ancak bir başlangıç olarak değerlendirilmelidir. Oysa kadın hareketi dünyada ve Türkiye'de çeşitli diğer toplumsal, ekonomik ve siyasal değişkenlerin de etkisiyle bir suskunluğa girmektedir.

Zaten, Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi'nde başkan Latife Bekir'in konuşmasıyla da ortaya çıktığı gibi, kendi gücüne güvenmeyen, kendi tarihini yadsıyan göstermelik bir kadın

¹⁷⁴ N. De Coch; a.g.e., s.14.

hareketi durumuna düşen Kadın Birliği, yine Latife Bekir'in "On iki seneden beri çalışıyoruz. Birliğimiz bu müddet içinde bir çok işler başardı. Artık kadınlar bütün haklarına kavuşmuştur. Teşkilatı Esasiye Kanunumuz artık bu yolda çalışacak Birlik'in devamına lüzum bırakmamış ve kadınlarımızın ayrıca bir teşekkül halinde çalışmasına sebep kalmamıştır. Bunun için Birlik'in kapanmasını teklif ederim. İsteyen arkadaşlar diğer hayır cemiyetlerinde çalışabilirler."¹⁷⁵ sözleriyle 10 Mayıs 1935 günkü olağanüstü Kongre'de kapatılmıştır.¹⁷⁶

Daha önce değindiğimiz gibi, diğer ülkelerdeki kadın hareketlerinden pek farklı olmayan biçimde, bireylerin eşit hak sahibi olması talebiyle sınırlı kalan feminizmin birinci döneminin Türkiye'de de kapanması kadın savaşımının bir müddet için gündemden çekilmesi pek olağandışı sayılamaz; ancak şaşırtıcı olan, tüm yasal haklarını kazanmış, toplumsal statüleri değişmiş ya da değişmeye yüz tutmuş kadınlara çalışmak için "hayır cemiyetlerinin" önerilmesi ve "diğer hayır cemiyetleri" denerek Kadın Birliği'nin (hele onu vücuda getiren Cumhuriyet önce-sindeki kadın derneklerini de hesaba katarsak), Türk kadını, yani Türk toplumunu değiştirme savaşımının yadsınarak "bir hayır derneği" konumuna indirgenmesidir.

Hem siyasal hakların yasallaşması sırasındaki meclis konuş-malarında hem basında kadın sorunsalı üzerinde Osmanlı dö-neminden beri çalışan Celal Nuri'nin aşağıdaki demecinde ka-dınların kazanımlarının hak edilmiş, elde edilmiş başarılar ol-duğu vurgulanmaktadır:

"Türk kadını medeni haklarını hak etmiş ve bu durumu çok iyi kavrayan Cumhuriyet bunları ona tanımıştır."¹⁷⁷

Başından itibaren çalışmamızda da safha safha bu savaşımın yükselişi, kadının ve toplumun dönüşümüne bağlı yasaların zo-runlu değişikliği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kendi savaşım

¹⁷⁵ Z. Toprak, "1935 İstanbul..." s.29.

¹⁷⁶ Birlik 1949 yılında tekrar açılmıştır.

¹⁷⁷ "De la Femme Ottomane à la Femme Turque", *Illustration de Turquie*, No: 31-32, 1 Mayıs 1935, s.9.

tarihini bilmeyen ve buna bağlı olarak kazanımlarını kendi dışında güçlere atfedenler, ya savaşımlarına yeniden emekleme döneminden başlayarak, başarılarını geciktirecek ya da daha vahimi, bu savaşıma başlamaya dahi cesaret edemeyip kendi kaderlerini başkalarının eline bırakarak, hak ettikleri yere ulaşamayacaklardır.

Bu nedenle "tek örgüt-parti" fikrinin, kadın hareketi gibi sürekli bir muhalefeti bilinçli etkisizleştirmesi söz konusudur.¹⁷⁸ Zaten "*Kemalizm, kadının özgürleşmesini getirmede başarısızlığa zorunluydu; çünkü yalnızca biçimsel bir değişiklik getirmeye teşebbüs etmiş (örneğin cinsler arası eşitliği garanti eden kanunlar ve kadınlara eğitim eşitliği tanıyan yasal çatıların kabul edilmesi aracılığıyla), ama gerçek toplumsal ilişkileri değiştirmek için hiçbir güç harcamamış, hatta, Kemalizm kadınların kendi özgürlüklerini aramaları için cesaretlerini kırmıştır.*"¹⁷⁹ Böylece kadın hareketini adeta emekleme dönemine zincirleyen, "*kadın haklarının, bu uğurda savaşım şöyle dursun, ne olduğunu bile bilmekten aciz kadınlara VERİLDİĞİ*" şablonu ortaya atılmış ve bugün de süregelen resmi tarih böyle yazılmıştır.

Bu gelişmelere ek olarak ve "Arsiulusal Kadınlar Birliği Kongre"sini izleyen günlerde basında görülen iki yazı, daha ileride Türkiye'de ortaya çıkacak kadın hareketlerini kavrama ve kadın sorunsalının yorumlanışını anlamlandırma açısından önemlidir.

Yunus Nadi 20 Nisan 1935'te yayımlanan başyazısında:

"(...)Dünya yüzünde pekçok kadın sorunu vardır. (...) kadın, insanlık hayatının yarısını yaptığı halde nice yüzyıllardan beri ve hâlâ içinde bulunduğumuz çağlara kadar hak bakımından hep ikinci üçüncü plana atıl原因lmıştır. İnsanlığın gerçekten mutlu bir

¹⁷⁸ Nitekim "1928'de işçi cemiyetleri, bu arada federasyon niteliğindeki Amele Teâla Cemiyeti kapatılmıştı. (...) 1931 yılında İkinci Meşrutiyet'ten devralanın Türk Ocakları kapatılmış, (...) 1935'te masonluk çalışmaları durdurulmuştu." (Z. Toprak; "1935 İstanbul..." s.29)

¹⁷⁹ P. Yorgun; "The Women's Questions and Difficulties of Feminist in Turkey", Khamsin, Modern Turkey Development and Crisisi, Temmuz 1984, s. 79,84.

hayata erişebilmesi için kadının gerçekten insanlığın yarısı sayılmak gerek olan varlığını bütün hakları ile tanımağa lüzum ve ihtiyaç vardır. Dünya yüzünde hâlâ büyük bir çokluğun bıyık altından gülerек karşıladığı bu sorun herkesin gözü önünde dalga dalga yuvarlanmakta iken kadınlığın neden dolayı kongreler toplayarak telaşlar ve sinirlilikler gösterdiğine şaşmağa elbette yer bulunamaz(...).Acaba bu hakları bakımından istedikleri en çok yerine getirilmiş bir durumda olan Türk kadınlığı için sorun bütün bütün çözülmüş müdür? Ve acaba artık Türkiye’de kadın hakları sayımına yapılacak iş kalmamış mıdır? Ne yazık ki bu dış yaldızın gönül avutan parlaklığı ile birlikte ülkemizde dahi kadın sorunu olduğu gibi yerinde duruyor ve yerlerde sürünüyor.(...)Sevgili ülkemizin bu dilevi çözüp düzeltmiş olduğunu söylemek, sadece kendi kendimizi aldatmak demek olur. Biz böyle hayallerle oyalanamayız, biz biliriz ki bu sorun bizim ülkemizde dahi hâlâ olduğu gibi apaçık duruyor.”¹⁸⁰

şeklindeki yorumuyla kadın sorununun henüz ele alınmaya başladığını, yapılacak çok şey olduğunu savunmaktadır.

Öte yandan 23 Nisan 1935 tarihli **Cumhuriyet**’teki yazısında Sabiha Zekeriya (Sertel), Türk kadınının konumundaki kayda değer gelişmelerin herşeyden önce kadın hareketinin Tanzimat’tan beri süren savaşımından kaynaklandığının altını çizerek, tarihsel bir sürekliliği vurgulamakta, bir yandan da dönüşümlerin yalnızca Kemalist yöneticilerin iyi niyetine indirgenemeyeceğini göstermektedir:

"(...)kadınların kendi esaretlerine isyanları aşağı yukarı bir asırlık iştir. Bu bir asır içerisinde kadın hayatında birçok inkişaflar görülmüştür”¹⁸¹

Öte yandan yazar, kadınların bu üst yapısal değişikliklerle yetinmemeleri gerektiğini ortaya atarak kadın hareketinin önünde yeni bir perspektif açmaktadır:

¹⁸⁰ Yunus Nadi., "Arsulusal Kadınlar Birliği Kongresi Dolayısıyla Kadın" **Cumhuriyet**, 20 Nisan 1935.

¹⁸¹ Sabiha Zekeriya, "Kadın Meselesi Bugün Bir Cemiyet Meselesidir", **Cumhuriyet**, 23 Nisan 1935.

"(...)kadın hürriyetsizlikten, müsavatsızlıktan şikayetçidir. Kendisini bu haklardan mahrûm eden cemiyettir. Bu zorlu hasım karşısında kadınlar, superstructure de bazı değişiklikler yapmakla esaret ve tazyikin önüne geçeceklerini zannediyorlar. Hayır (...)"¹⁸²

Bu amaçla savaşıacak kadınların erkeklere değil, toplumsal düzene erkeklerle birlikte cephe almaları gerekmektedir.

"(...)Bu davayı erkekten ayırmak değil, aynı tazyike maruz kalan kadınla erkeği birleştirmek, aynı davayı beraber gütmek lazımdır."¹⁸³

Toplumcu görüşün, Türkiye'deki kadın hareketini ilk yönlendirme deneylerinden olan bu yaklaşımla ilgili olarak Sabiha Zekeriya (Sertel) dört tez ileri sürmektedir.

"1- Kadının hayatında meydana gelen tekâmül, cemiyetin tarihi tekâmülünün bir neticesidir.

2- Kadını tazyik ve esarete tabi tutan erkek değil, cemiyettir.

3- Kadınlar haklarını cinsi teşekküllerle değil, tazyik edilen ferdlerle birleşerek koruyabilirler.

4- Kadının kurtuluşu için superstructure da değil, structure da müdafaa ve tecavüze geçmek lazımdır."¹⁸⁴

Bu saptamalardan anlaşılacağı gibi, yazar kadının kurtuluşunun toplumun kurtuluşundan, marksist öğretiyeye göre işçi sınıfının önderliğindeki bir devrimden bağımsız düşünölemeyeceğini savunmaktadır.

Böylece temel dönüşümleri gerçekleştirdikten sonra tüm dünyadaki örnekleri gibi duraklayan¹⁸⁵ Türkiye'deki kadın hareketinin önünde, ileride bu tarihlerden kopup gelen üç ana seçenek belirecek ve kadınlık durumu bu seçenekler çerçevesinde algılanacaktır:

1- Kadın Birliği Başkanı Latife Bekir'in dile getirdiği ve resmi tarihe malolan, Türk kadınının Türk erkeğiyle her boyutta

¹⁸² İbid.

¹⁸³ İbid.

¹⁸⁴ İbid.

¹⁸⁵ Tüm dünyadaki feminist hareketler, medeni, siyasal ve eğitime dair hakların yasalarla güvenceye alınmasını izleyen yıllarda, özellikle II. Dünya Savaşı

eşit olduğu ve hiçbir savaşıma gerek kalmadığı görüşü.

2- Sabiha Zekeriya (Sertel)'in yukarıdaki makalesiyle gündeme gelen, kadın sorununun çözümünü toplumsal, ekonomik bir devrime bağlayan toplumcu görüş.

3- Yunus Nadi'nin makalesinde görülen, kadının "sosyal hayatta (...) kendisine yaraşan saygı değer yeri almak" için gerekli savaşımları gerçekleştirmesi gerektiğini savunan görüş¹⁸⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde, kadın hareketinin düşünsel temellerinin atılmasını izleyen yıllarda, kadınlar çalışma yaşamına girmiş, ülkenin kaderini tayin edecek savaşlarda önce cephe gerisi desteklerle, giderek bizzat çarpışmaların içinde yerlerini alarak, yeni rollerini başarıyla ifa etmişlerdir. Resmi tarih anlayışı çerçevesinde, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı bir tarihsel kopmanın işareti olarak belirtilmişse de, kadının toplumsal konumunun değişmesi süreci bir sürekliliğe sahiptir. Türk kadını gerek okullaşma, gerek basın ve yayın yaşamının teşvikiyle vardığı kadınlık bilincini kadın örgütleriyle perçinledikten sonra çalışma yaşamına girmiş, ülkesinin geleceğinin saptandığı savaşlara katılımıyla belli bir siya-

(1939-1945) ve onun ertesinde kadının klasik statü ve rollerini gündeme getirerek, onu ev içine ve çocuk doğurmaya özendiren devlet politikalarının da etkisiyle 1960'lara dek bir suskunluğa girmişlerdir. Örneğin, "(...) Almanya, İtalya ve İspanya gibi toplumlarda (...), kadını ailede kocaya ve çok çocuk doğurarak nasyonaldöşyalist devlete hizmet etmesi gereken aşağı bir yaratık olarak gören araçsal bakış sistemleştirildi ve doktrin haline getirildi. Nazi Almanyası 3 K (Çocuk, Mutfak, Kilise) sloganını benimsemişti. Kamu işlerinde çalışan evli kadınları bir karamameyle işten çıkaran ilk ülke Almanya oldu." (A. Michel, a.g.e., s. 123-124).

Diğer yandan Sovyetler Birliği'nde, "Lenin'in ölümünden sonra (...) kadınların kazanmış oldukları haklar yavaş yavaş geri alınıyor. Kadınlara ve aileye araçsal açıdan bakış ağır basıyor. Kadınlara geleneksel toplumsal işlevleri çerçevesinde, çocuk doğurdıkları, ev işlerini üstlendikleri, mal ve hizmet üreticisi oldukları ölçüde saygı gösterilip, hakları korunuyor. 1930'da kabul edilen aile yasasıyla geleneksel aile diriltiliyor." (N. Arat, a.g.e., s.65) Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'de ise, II. Dünya Savaşı ertesinde kreş, yuva gibi kadınların çalışmalarını kolaylaştıracak kurumlar kapatıldı, "ev kadını efsanesinin zevcelik, analık ve tüketicilik rolleri" özendirildi. (A. Michel, a.g.e., s.13)

¹⁸⁶ Yunus Nadi söz konusu makalesinde "(...) Bu sözlerime göre zamanın modaları sırasına giren laflardan biri yapıştırılarak feminist denilmemesi lüzumunu açık söylüyoruz. Biz feminist fulan değiliz." (Yunus Nadi), a.g.e. cümlelerini ekleme zorunluluğu duymuştur.

sal etkinliğe ulaşmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında beklenen, yasaların bu dönüşüme uyarlanmasıdır. Kadınların daha 1917 Hukuk-u Aile Kararnameyle gelişmelere uydurulmaya çalışılan medeni hakları, gerici güçler bahane edilerek ancak 1926 yılında yasalaşırken, 1919 yılı gazetelerine göre bir sonraki seçimlere katılması umulan kadınların, siyasal hakları için 1930'ların ilk yarısını beklemeleri ve çok iyi iyimser baktıkları Cumhuriyet rejimi ve yöneticileri zamanında da savaşımalarını sürdürmek durumunda kalmaları gerekmiştir.

Bu bölümde görüldüğü gibi, yalnızca başta Mustafa Kemal olmak üzere, genç Cumhuriyet yöneticilerinin iyi niyetlerinden kaynaklandığı savlanan kadınların erkeklerle yasalar önünde eşitliğinin sağlanmasında, Tanzimat döneminden beri devam eden kadın savaşımının önemi büyük olmuştur.

Kuşkusuz bu sonuçta, 19. yüzyıl sonunda devletin nasıl kurtulacağı sorusunu tartışmaya başlayan 1908 Meşrutiyet'inden geçerek Cumhuriyet'in yolunu açan aydınların, giderek Kemalist yöneticilerin gerek kadın-erkek kamuoyunu yönlendirmede gerek yasaların meclisteki imzacıları olmadaki payları yadsınamaz.

Çalışmamız çerçevesinde değerlendirildiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde filizlenen kadın hareketi, dünya kadın hareketinin o yıllardaki taleplerine paralel olarak eğitim ve yasalarla ilgili eşit haklar savaşımını sürdürmüş; ekonomik, toplumsal ve siyasal eşitliğin güvencesi için seçme ve seçilme haklarını kazandıktan sonra, iç ve dış dinamiklerin etkisiyle, bir duraklama dönemine girmiştir.

ERKEK DEĞERLERİNDE EŞİTLİKTE FARKLILIKLARA RAĞMEN EŞİTLİK SAVAŞIMINA

Neredeyse yüzyıllık tarihi olan Türkiye'deki kadın hareketi, gerek evrensel olarak tarihin kadınları dışlamasından, gerek özel olarak Kemalist politikalar sonucu ortaya çıkan tarihsel kopuş ve buna bağlı alfabe değişikliği nedeniyle birinci kaynaklara ulaşma zorunluluğundan dolayı, yeterince tanınmamakta hatta yadsınmaktadır.

Oysa 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oluşturulan uygun ortamın da etkisiyle, ilk tohumları atılan ve toplumda mevcut gerici yapıların kösteklemesine karşın çok kısa bir süre içinde, dünyadaki eş değer hareketlere koşut olarak gelişen ve Cumhuriyet'in ilk on beş yılında medeni ve siyasal hakların yassallaşmasıyla durgunluk dönemine giren bir kadın hareketi gerçeği yaşanmıştır.

Söz konusu kadın hareketi, o dönemde tüm dünyada gelişen benzerleri gibi eşitlikçi amaçlar taşımış, seçme ve seçilme hakkı, ekonomik, toplumsal ve siyasal eşitliğin yansıması ve güvencesi olarak kabul edilmiştir. Ancak tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da, kadın hareketinin ilk istekleri eğitim ve aile içindeki kadın konumlarının düzeltilmesi ile ilgili olmuştur.¹

Kadın hareketinin düşünsel temellerinin atılması için "eğitim"in; toplum yaşamının bir yansıması olduğu için "aile"nin önemi hesaba katıldığında, böylesi bir çıkışı küçümsemek,

¹ "Kadınların bütün emelleri şu sade cümle ile özetlenebilir:

"Taarruzdan mesuniyet ve yarınki eşlerinin, kardeşlerinin, oğullarının hakkı ile arkadaşı küffü ve mürebbiyesi olabilecek bir tahsil." (Halide Salih; "Kadınlar İçin", Tanin, 13 Teşrinisani 1324). Dünya feminist hareketinin öncülerinden Mary Wollstonecraft da "Kadının iyi bir anne, iyi bir eş olması için(...) eğitilmesi gerektiğini savunuyor." (G. Savran; "Feminizmler", Yapıt, S.9, Şubat-Mart 1985, s.10).

tersine buradan kadın dergilerine, örgütlerine, çalışma yaşamına ve siyasal savaşıma uzanacak kadın özgürlüğünün, sağlam bir başlangıcı olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Böylesi bir savaşımın, toplumu ileriye götürecek unsurlardan biri olarak kadının konumunun değişmesini isteyen aydınlarca desteklenmesinin, bu aydınların aynı zamanda II. Abdülhamid'in baskılarına karşı çıkanlar, anayasal rejimi getirmek için çalışanlar, Fransız Devrimi'nin özgürlükçü eşitlikçi fikirlerinden etkilenenler, 1908'de II. Meşrutiyet'i, 1923'te Cumhuriyet'i ilan edenler olduğu düşünüldüğünde hiç de şaşırtıcı olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Çağdaşlaşma ve uluslaşma süreci içinde ortaya çıkan bu tutum, modernleşme, ekonomik atılımlar, yeni devleti (Cumhuriyet'i) meşrulaştırmak, tek partili yönetimi otoriter rejimlerden farklı göstermek gibi amaçlarla kadını nesne olarak kullansa da, kadın hareketine, kadının konumunun dönüşümüne ve kadın-erkek eşitliğinin yasalarla somutlanmasına katkılarda bulunmuştur. Ancak buradan çıkarak kadınların tüm kazanımlarını bu "erkek feminizmi"ne² indirgemek, kadınları yok saymak, tarihi bugüne dek belirleyen erkek bakışını perçinlemek olacaktır.

Oysa 20. yüzyıl başının eşitlikçi, erkekle aynılığı amaçlayan feminizmi, yüzyıl sonunun, farklılıklara rağmen eşitlik savaşımının temelidir; 2000'li yılların arifesindeki kadınların tarihsel kazanımlarını resmi söylemden arındırarak, kendi özgün bakış açılarıyla yeniden yorumlamaları, onların güncel hareketlerini daha gerçekçi ve yapıcı değerlendirmelerini sağlayacaktır.

² Genel olarak Üçüncü Dünya Ülkeleri'ne özgü olduğu kabul edilen "erkek feminizmi'nin" yükselişi antiemperyalist ve milliyetçi mücadelelere, genel bir laikleşme sürecine, sosyal reform ve modernlik konularına duyulan ilgiye ve "aydın" bir yerli orta sınıfın doğuşuna bağlanmaktadır. (K. Jayawardena, "Feminism and Nationalism in The Third World, Zed Presse, Londra, 1983'ten aktaran D. Kandiyoti, "Ataerkil Örüntüler: Türk Toplumunda Erkek Egemenliğinin Çözümlemesinde Yönelik Notlar", derleyen, Ş. Tekeli, **Kadın Bakış...** s.345.)

Eşitlikçi feminizm fırsat eşitliğine dayanır. Bu görüşe göre, eşit haklar kadınlara verilmediği sürece gelişmeleri engellenmekte, kadın ikinci sınıflığını korumaktadır. Eşit haklara ulaşıldığında ise bir ezilmeden söz edilemez. Siyasal hakların kazanılmasıyla kesilen birinci dalga feminist hareketi belirleyen bu yaklaşımı, 1960'lerden itibaren ortaya çıkan, cinsel özgürlüğün ön planda tutulduğu, cinslerin farklılığına rağmen eşitliği eğiliminden farklı olarak erkek kimliğini ulaşacak hedef seçmiştir. Bu bağlamda erkeklerden eksik olarak saptanan hakların kazanılması eşitliğin ön koşulu sayılmış, bir anlamda ataerkil değerler, sorgulanmadan yegane toplumsal doğru olarak nitelenmiştir. Oysa, ancak bu birikimin üzerine inşa edilebilen ikinci dalga feminist hareketin en önemli amaçlarından biri, mevcut değerlerin ataerkil düzenin bir sonucu olduğunu saptayıp genel geçer doğrular olmadığını ortaya koymak ve bu bağlamda kadına özgü olanın aşağılanmayacağı bir düzeni savunmaktır.

Cinsel özgürlük, anne-zevce-eğitici gibi geleneksel rollerden toplumsal karar mekanizmalarında köşe başlarını tutmak gibi rollere geçiş talepleriyle belirginleşen, farklı tespit ve çözüm yolları öneren birçok gruptan oluşan bu ikinci dalga feminist hareket, Türkiye'de 70'li yıllarda filizlenerek 80'li yıllarda toplumsal değerleri sorgulayacak, sorgulatacak aşamaya ulaşmış ve bu bağlamda yaşam pratiğini yönlendirerek çeşitli çağdaş kadın örgüt, yayın ve eylemlerini gündeme getirmiştir.

Özellikle 12 Eylül 1980 darbesi ertesinde, yapılan hataların sorgulanması sürecinde gelişen birey ve sivil toplum tartışmaları ile 1980 yılında Kopenhag'da toplanan II. Dünya Kadın Konferansı'nda karar altına alınan 'Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nin 14 Ekim 1985 tarihinde Türkiye'de de yürürlüğe girmesi, kadın hareketinin ikinci perdesinin başlama zilini oluşturan etmenlerdir.

1980'lerin ilk yıllarında, yüzyıl başında olduğu gibi yine seçkin ve aydın kadınlardan oluşan küçük grup tartışmaları niteliğinde başlayan bu hareket, 1980'lerin ikinci yarısında vakıflaşma, kurumlaşma, ürün verme sürecine girmiştir. Sayıları yirmi-

ye varan örgütler³, kadınların ortak bir bilince kavuşması ataerkil değer ve normların genel geçer doğrular olarak kabul edilmemesi gibi teorik sorunlar üzerinde yönlendirici çalışmalar yaparken, bir yandan da günlük yaşam pratiğini belirleyen cinsel taciz, dayak⁴ gibi konularda, kadınlara karşı tutumları değiştirmeyi amaçlayan eylemler düzenlemektedirler. Ayrıca bu örgütlerin gündeminde, birinci dalga feminist hareketten miras aldıkları yasal tablodaki kadın aleyhine eksiklikleri tamamlamak görevi de bulunmaktadır.⁵

Öte yandan, kadın hareketi 1990'lara tüm dünyadakine benzer olarak, ortak kadın belleğini ve bilimsel kadın bakış açısını yerleştirmek amacını taşıyan yeni kurumlarla girmiştir.

1989 yılında altı kadının öncülüğünde kurulan Kadın Eserleri Kütüphanesi Vakfı, Nisan 1990'dan beri Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi olarak hizmet vermektedir. Amacı Türkiye'de kadın çalışmaları için bilimsel temel sağlamak olan Kütüphane'de 3000 kadar kitabın yanı sıra, yayımlanmakta olan kadın dergilerinin hemen tümü, günlük basımdan derlenmiş kupür arşivi, fotoğraf, belgeler ve bir de çocuk kitaplığı bulunmaktadır.⁶

İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Merkezi ise, Prof.

³ "20 dernek kadın hakları için çalışıyor", *Cumhuriyet*, 8 Mart 1989.

⁴ 20 Nisan 1990'da kurulan Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı'nı hazırlayan etkinlikler, kocasının uyguladığı şiddete maruz kalan hamile bir kadını boşamayı reddeden hakimlin bir atasözünü gerekçe göstermesiyle başladı: "Kadının karnından sıpayı, sırtından sopayı eksik etme", Dayaağa karşı dayanışma kampanyaları içinde doğan Kadın Sığınağı'nın amacı, aile içinde şiddete maruz kalan tüm kadınlara sığınma ve koruma imkânı sunmak, kadınlar için yeni hayat alternatiflerini ortaya çıkarabilmek; ve kadının dayaağın meşru görülmesi nedeniyle edindiği suçluluk duygularından, korkulardan, ezikliklerden kurtulması, özgüven kazanması olarak saptanmıştır (Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı Broşürü).

⁵ Medeni Kanun'un özellikle Aile Hukuku'na ilişkin maddelerini kadınları kocalarına tabi olmaktan çıkararak, ailenin tüm sorumluluklarına eşitçe katılabilen eşler konumuna getirecek biçimde yeniden düzenlenmesi; bunun gibi, kadınlara karşı ayrımcı hükümleri bulunan Ceza Kanunu, Vergi Kanunları gibi yasa, yönetmelik ve tüzüklerin değiştirilmesi (Mart 1986'da 7000'i aşkın kadının T.B.M.M Başkanlığına verdikleri dilekçeden aktaran N. Arat a.g.e., s.210).

⁶ S. Özbudun; "Kadın Hareketinde İki Yeni Kurum", *Yazın*, Şubat 1992, sayı 48, s.21.

Dr. Necla Arat başkanlığında kurulmuş olup "*Feminizme yönelik, uçta görünen kimi hareketlerden kaynaklanan ön yargıyı, akademik çalışmalarla kırmayı*"⁷ amaçlamaktadır.

Prof. Dr. Necla Pur başkanlığında çalışmalarını sürdüren Kadın İşgücü İstihdam Araştırma ve Uygulama Merkezi ise, Marmara Üniversitesi bünyesinde örgütlenen, "*amacı Türkiye'deki kadın işgücünün istihdamı ile ilgili her türlü konuya eğilmek, bu konularda çeşitli araştırma, inceleme, bilimsel toplantılar ve yayınlar yaparak konuyu bilimsel verilerle ortaya koymak, sorunların çözümü için öneriler üretmek, modern uygulamalar yapmak ve bu uygulamalara katkıda bulunmak*"⁸ olan bir diğer kurumdur.

Kadın konusuna bilimsel bakış açısı katarak yirminci yüzyıl sonu Türk kadın hareketinin sağlam temellere dayandırılmasını sağlayan bu kurumlar ve bu kurumları hazırlayıp destekleyen bilimsel çalışmalar sayesinde, bir yandan resmi tarihin söylemine karşı ciddi alternatifler oluşturulurken bir yandan da kendilerini milat olarak görme hevesinde olabilecek bazı bilinçsiz militan kadınların çağdaş feminist hareketi içinden vurmaları olasılığı bertaraf edilmiş olmaktadır.

Yine 80'li yıllarda, özellikle Kadınca gibi dergilerin, mevcut kadın rollerinin sorgulanmasını hedef kitlelerine uygun bir dille yaparak, feminist hareketin etkisinin seçkin aydın kadınların ötesine de ulaşmasını sağlamak gibi önemli bir işlev taşıdıkları küçümsenemez bir gerçektir.

Öte yandan bu gelişmelere ilk bakışta aykırı düşen İslami hareket de Türkiye'de kadın savaşımının bir başka cephesini oluşturmaktadır. Örtünme ve dinin kadın özgürlüğünün tabiatına aykırı olduğu savının bile antidemokratik bir önyargı niteliği taşıdığı görüşünün, birey özgürlüğü adına savunabildiği "çağdaş ortam"da, İslamcı kadınların, en azından okumaktan, tartışmaktan yana tavırlarının, toplumda oluşturdukları anlamlı

⁷ Ibid., s.21.

⁸ M.Ü. Kadın İşgücü İstihdamı Araştırma ve Uygulama Merkezi Yönetmeliği, Madde: 2.

yüzde adına, kadın hareketi tarafından olumlu karşılanması gerekmektedir.

Tüm dünyadaki gibi Türkiye’de de, yasalar önünde eşit hakların kazanılması ile sonuçlanan 20. yüzyıl başındaki birinci dalga feminist hareket, nasıl kaçınılmaz olarak kadın ve erkeğin farklılıklar içinde eşit olmasını talep eden, ataerkil değerlere kadının da ulaşabilmesi hak ve gereğinin değil de, değerlerin kadınca yorumunun bayraktarlığını yapan, 60’lı yıllarda (Türkiye’de 1980’lerde) başlayan ikinci dalga feminist hareketi doğruduysa, kendi tarihini yaratmadaki payının bilincine varan 21. yüzyıl Türk ve Dünya kadınlarını, üçüncü aşamada, feminist harekete gerek bırakmayan, cinsiyetlere değil, insana atfedilen değerlerin egemenliğinde yaşanacak yeni yüzyıllar beklemektedir.

EKLER

EK 1

KADINLARI ÇALIŞTIRMA CEMİYETİ İSLAMİYESİ

İşbu nizamname Dahiliye Nezareti celilesinin 27 Mayıs sene 332 tarih ve 3 numaralı tevdi-i ilm-i haberi ile tasdik-i iktiran etmiştir.

Dersaadet-Matbaa-i Askeriye, 1332

Nizamname

Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi

Birinci Fasl:

Madde 1-Devletlu İsmetlu Naciye Sultan Hazretlerinin zir-i himayelerinde merkezi Dersaadet'te olmak ve icabında memalik-i Osmaniye'nin sair şehirlerinde şube açmak üzere "Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi" namıyla L.r cemiyet teşkil edilmiştir.

Madde 2- İşbu cemiyetin maksadı kadınlara iş bulup kendilerini namuskârane temin-i maişete alıştırarak himaye etmektir.

Madde 3- Cemiyet işbu maksadını temin etmek için kadınların yapabileceği bilcümle işlere kendilerini sevk edecek ve bu suretle çalışacakları daimi suretle himaye edecektir.

İkinci Fasl:

Cemiyetin âzâsı ve sermayesi

Madde 4- Cemiyetin âzâsı, âzâ-i müessese ve âzâ-i asliye olmak üzere iki kısımdır.

Âzâ-i müessese: Cemiyet teşkil edip her sene iki lira-i Osmani vermeyi taahhüd edenlerdir. Mamafih def'aten on lira-i Osmani ve daha ziyade bir meblağ teberru etmekle beraber senevi iki lira-i Osmani itasını müteahhid olanlar dahi âzâ-i müessise sıfatını iktisab edebilirler.

Âzâ-i asliye: Senevi bir liradan dûn olmamak üzere bir meblağ vermeyi deruhte edenler.

Taahhûdat-ı seneviyenin tekasit-i muntazamaya rabtı meclis-i idarece kararlaştırılabilir. Deruhte ettikleri tekasiti muntazaman tediye edenler âzâlıktan iskat edilmez. Bir senenin taksitlerini sene-i atiyenin hululünden mukaddem tediye etmeyenleri meclisi-i idare âzâlıktan iskat edebilir.

Cemiyetin Sermayesi

Madde 5- Evvelen: Erbab-ı haydın teberruatı

Saniyen: âzâ-i cemiyetin taahhûdatı

Salisen: Emval ve nukud-u cemiyetten hasıl olacak temettu

Rabien: Meclis-i idare kararıyla cem olunacak ianât

Hamisen: Cemiyetçe müstahdem kadınların istihkaklarından yüzde onu geçmemek üzere meclis-i idarenin kararıyla icra edilecek bir tevkifat,

Üçüncü Fasl:

Cemiyet İdaresi

Madde 6- Cemiyet, bir meclis-i idare ve bir heyeti umumiye marifetiyle idare olunur.

Meclis-i idare beş zattan mürekkeptir. İlk âzânın memuriyetleri iki sene devam etmek üzere müessisler meyanından intihab olunur. Bundan sonra teşkil edilecek meclis-i idare âzâsı laakal ikisi âzâi müessiseden olmak şartıyla ve rey-i hafi ile umum âzâ meyanından heyet-i umumiyece intihab olunur.

Meclis-i idare âzâlarının müddet-i memuriyetleri bir senedir. Ancak müddeti hitam bulan âzânın tecdiden intihabı caizdir.

Madde 7- Meclis-i idare âzâsı taayün ettikten sonra bunlardan en mûsin olan zatın riyasetinde içtima ederek rey-i hafi ile içlerinden bir reis ve bir reis vekili intihab ederler.

Madde 8- Meclis-i idare laakal onbeş günde bir defa içtima eder. Ancak reis lüzum gördüğü halde meclisi içtimaa davet hakkını haizdir.

Meclis-i idarenin kararları ekseriyet-i mutlaka ile ittihaz ve tesavi-i ara vuku-unda reisin bulunduğu taraf tercih olunur.

Meclis-i idare müzakeratının bir zabıtnamesi bulunmak ve her zabtın ziri o meclise riyaset eden zat ile âzâyı mevcude tarafından imza edilmek şarttır. Âzâdan birinin istifası veya suver-i saire ile âzâlığının inhilali vuku'unda meclis-i idari münhal olan âzâlığa diğerini intihab eder ve bu yeni âzânın müddet-i memuriyeti diğerleriyle beraber hitam bulunur.

Meclis-i idarede vekaleten itay-ı rey caizdir. Ancak bir zat birden fazla âzânın vekaletini deruhte edemez.

Madde 9- Meclis-i idare, muamelat-ı umumiye-i cemiyeti idare hususunda selahiyet-i kamileyi haizdir.

Cemiyetin maksad-ı tesisini kemahi ifa ve muamelatını tevsi esbabını bitekkik lazım gelen mukarreratı ittihaz ve yeniden şubeler, imalathaneler, tezgahlar, fabrikalar vesaire tesis eylemek Meclis-i idarenin cümle-i vezaifindendir.

Madde 10- Meclis-i idarenin kararına iktiran etmedikçe cemiyete ait hiçbir muamele muteber değildir.

Madde 11- Nukud-i cemiyetin tenmiyesi ve emval ve emlak-i cemiyetin suret-i idaresi meclis-i idarenin kararına tabidir. Meclis-i idarenin mezuniyeti olmadıkça emval-i cemiyetten bir akça sarf edilemez. Şu kadar ki Meclis-i İdarenin ilk içtimasında tasdik ettirilmek üzere müdür-i cemiyet ihtiyacatı acile ve mübreme için onbin kuruşa kadar sarf edebilir.

Heyet-i Umumiye

Madde 12- Heyet-i umumiye senede bir defa Mart ayı içinde İstanbul'da içtima eder.

Madde 13- Heyet-i umumiye zevat-ı atiyeden müteşekkildir:

Evvelen; Âzâyı müessise

Saniyen; Âzâyı asliye

Salisen; şubelerin gönderecekleri birer murahhas

Madde 14- Heyet-i umumiye, meclis-i idare reis veya reis vekilinin riyaseti altında içtima eder. Heyet-i umumiyenin içtimaat ve müzakeratı alenidir.

Madde 15- Meclis-i idare âzâsı heyet-i umumiye müzakeratına ve âzâ-i reye iştirak ederlerse de zaman-ı memuriyetlerine

ait hesabat ve icraatın tetkik ve tenkidinde rey vermeye selahiyetleri yoktur.

Madde 16- Heyet-i umumiye miad-ı mahsusunda veya hasbel lüzum suret-i fevkaladede içtimaa davet meclis-i idarenin vezaifindendir. Heyet-i umumiyenin suret-i fevkaladede daveti hakkında gerek meclis-i idare âzâsı, gerek âzâ-i saire tarafından vuku bulacak talep esbab-ı mucibesıyla meclisi idarece tetkik olunduktan sonra sulusan-ı ekseriyetle karar verilmek şarttır.

Madde 17- Heyet-i umumiyenin suret-i fevkalade de içtimaa daveti hakkında sebeb-i içtima olan madde yövm-i muayyenden bir hafta evvel âzâyâ tebliğ olunur. Ve muzakerat ancak o madde üzerine cereyan eder. İşbu içtimai fevkaladeye meclis-i idare reis veya reis vekili riyaaset eder

Madde 18- Heyet-i umumiye inikad edebilmek için âzâyı mevcudenin elliye balığ olması lazımdır. İlk içtimada bu adedin hasıl olmadığı anlaşılırsa diğer bir yövm-i içtimai tayin olunur. Ve bu defa da mevcudun adedi elinden dün olursa âzâ-i mevcude ile heyet-i umumiye inikad eder.

Madde 19- Heyet-i umumiyenin vazifesi meclis-i idare tarafından verilen raporları ve zevat-ı saire tarafından vuku bulan teklifleri ve cemiyetin senelik bilançosunu bitetkik karara rap-tetmektir.

Dördüncü Fası:

Madde 20- Cemiyete ait mesalih için makamat ve mecalis-i resmîyeye ve mehakime vuku bulacak müracaat ve metalibatta cemiyet namına müdür vaz-ı imza edecektir. Cemiyetin evrak ve vesaik ve defatiri müdürün mesuliteyi tahtındadır.

Madde 21- Cemiyetin mühr-ü resmisi meclis-i idare reisinde mevdu'dur. Müdür bilumum muhaberat ve mukarrerat evrakına vaz'ı imza eder. Heyet-i hesabiye ve tahriyenin amir ve mer-cii müdürdür.

Madde 22- Cemiyet müdürün nasb ve azli meclis-i idareye aittir. Müstahdemin-i sairenin de nasb ve azli müdürün inhası üzerine meclis-i idarece icra olunur.

Madde 23- Müdür, sandık emini, memurin-i tahririye ve hesabiye ve müstahdemin-i saire muvazzaftırlar. Bunlara verilecek maaşat ve masarifat miktarı meclis-i idarece tayin olunur.

Gerek bunların vezaifi ve gerek cemiyetin muamelatı umumiyesi bir talimatname ile tayin edilecektir.

Müessis, Harbiye Nezareti Müsteşarı İsmail Hakkı
Müessis, Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver,
Müessis, Dava Vekili Mehmet Arif,
Müessis, İstanbul Mebusu Salah Cimcoz,
Müessis, Harbiye Nezareti Mektupçusu Ali Rıza,
Müessis, Dava Vekili Mehmet Selahattin

EK 2

Oy hakkının kadınlar tarafından elde edilmesinin ülkeleri göre kronolojisi, (İlk tarih kadınların oy hakkını elde ettikleri yılı gösterirken, parantez içindeki tarihler, bu hakkı erkeklerle aynı koşullarda elde ettikleri tarihi belirtmektedir.)

1863 İsveç (1919)

1865 Finlandiya (1917)

1869 Amerika Birleşik Devletleri (1920)

1893 Yeni Zelanda

1894 Avustralya

1901 Norveç (1913)

1909 İzlanda (1915)

1915 Danimarka

1916 Kanada (1918)

1917 SSCB

1918 Avusturya, İrlanda (1922), Lüksemburg, Polonya,
İngiltere (1928)

1919 Hollanda, Çekoslovakya, Pakistan (1956), Almanya

1920 Macaristan (1920)

1921 Belçika (1948)

1922 Birmanya (1935)

- 1923 Meksika (1953)
1924 Moğolistan
1929 Ekvator (1967), Yunanistan (1952), Romanya
1930 Güney Afrika, Türkiye (1934)
1931 İspanya, Sri Lanka (1948), Şili (1949)
1932 Brezilya, Tayland, Uruguay
1933 Peru (1955)
1934 Küba
1935 Hindistan (1949)
1937 Filipinler
1942 Dominik Cumhuriyeti
1944 Arnavutluk, Fransa, Jamaika
1945 Bolivya (1952), Guatemala (1965), Endonezya,
Japonya (1950), Mali, Monako, Portekiz
1946 Benin, Orta Afrika, Kamerun, Fildişi Sahili, Kongo,
El Salvador (1950), Gabon, Gine, Yukarı Volta, İtalya,
Liberya, Madagaskar, Moritanya, Panama, Nijer,
Senegal, Trinidad ve Tobago
1947 Cezayir (1958), Bulgaristan, Çin, Malta
1948 Kore, İsrail
1949 Kosta-Rika, İran (1964), Suriye
1950 Gana, Haiti (1957)
1951 Nepal
1952 Lübnan (1953)
1954 Kolombiya, Nijerya
1955 Etopya, Honduras, Nikaragua
1956 Kamboçya, Laos, Vietnam
1957 Malezya, Tunus (1959)
1958 Somali
1959 Kıbrıs, Fas
1961 Burundi, Gambia, Paraguay, Samoa (1962),
Sierre- Leone, Rwanda (1962)
1962 Kuveyt, Uganda

1963 Kenya, Libya

1964 Afganistan, Irak, Malavi, Zambi

1965 Singapur, Sudan

1966 Barbados, Botsvana, Guyan, Lesetho

1971 İsviçre

EK 3

KADIN BİRLİĞİ NİZAMNAMESİDİR

Madde 1- 7 Şubat 1340 tarihinde İstanbul'da Kadın Birliği namıyla bir cemiyet teşkil edilmiştir.

Madde 2- Birliğin maksadı: Kadınlığı fikri ve içtimai sahalarda yükselterek asri ve mütekâmil bir mevkiye eriştirmektir. Birlik bu gayeye vüsul için: Genç kızları hakiki valide yetiştirmek, kadınlık alemindeki feci içtimai yaraları tasfiye etmek, dul bîkes ailelere ve tahsil-i iptidaiyedeki çocuklarına yardım etmek, kadınlığı haric-i hayat mesaiyeye teşvik ve müstahsil bir hale getirmek, sanayi ve mamulat-ı dahiliyeye karşı rağbete teşvik etmek için sarf-ı mesai ederek konferanslar tertip, müsareler ihzar, serbest halk dersleri küşad ve eserler neşr edilecektir.

Madde-3 Birliğin siyasetle ilgisi yoktur

Madde 4- Birliğin âzâ-i tabiyesi kadınlardan müteşekkildir.

Madde 5- Kadınlığın teâlisini arzu eden her Türk ve Müslüman hanımı cemiyete âzâ olabilir.

Madde 6- Birliğe âzâ olmak isteyen hanımlar âzâdan herhangi birinin delaleti ve heyet-i idaresinin kararıyla kayıd ve kabul olunur. Her âzânın aidat-ı şehriyesi asgari on kuruştur. Aidat-ı seneviye 24 lirayı tecavüz edemeyecektir.

Madde 7- Erkekler Birlik'e âzâ-i müzahere sıfatıyla dahil olabilirler. İçtimalara hakk-ı iştirakleri ve reyleri yoktur. Ancak heyet-i idare tarafından davet ve vukuunda müzekerata iştirak edebilirler. Aidat-ı şehriyeleri asgari on kuruluştur. Ve âzâ-i müzaharenin kaydı ve kabulü de heyet-i idarenin kararına vabestedir. Aidat-ı şehriye senevi 24 lirayı tecavüz etmez.

Madde 8- Âzâlık sıfatı istifa etmek suretiyle zail olup, âzâlık

için icap eden şeraiti ifada kusur edenlerin heyet-i idarenin kararıyla âzâlıktan kaydı terkin olunur.

Madde 9- Birliğin heyet-i idare, heyet-i merkeziye ve heyet-i umumiyesi vardır.

Madde 10- Heyet-i umumiye senede bir kere temmuz iptidasında âzâ-i tabiyenin sulusan-ı bir ekseriyetiyle içtima eder. Bu miktar âzâ toplanamadığı takdirde bir hafta sonra tekrar içtima edip bu defa âzâsının miktarı ne olursa olsun müzakerata ibtidar eder.

Madde 11- Heyet-i Umumiye: Kongre reisi ve katiplerini intihap, Heyet-i idare raporuyla içtima ve müzakere, âzânın vereceği takrirleri müzakere, Birliğin heyet-i merkeziyesini rey-i rafi ile intihap eder.

Madde 12- Heyet-i Merkeziye: heyet-i umumiyenin rey-i rafi ile intihap ettiği otuz kişiden mürekkep bir heyettir.

Madde 13- Heyet-i İdare: Heyet-i merkeziyenin aralarından rey-i hafi ile intihap ettikleri on bir kişiden mürekkep bir heyettir.

Madde 14- Heyet-i Merkeziye: Ayda bir defa Heyet-i idare ile içtima eder. O günkü mükarrerat için reyleri mevcuttur. Diğer haftalar zarfındaki icraati hakkında heyet-i idare, heyet-i merkeziyeye karşı mesul değildir.

Madde 15- Heyet-i Merkeziye âzâları: Birlik'in menafiine ait hususat hakkında Heyet-i İdareye her zaman için teklifat yapabilirler.

Madde 16- Heyet-i İdare onbir kişiden mürekkep olup bir reis, katip-i umumi, katip-i umumi muavini, murahhası mesul, muhasib-i mesul, bir erkek müşavir âzâlardan müteşekkildir.

Madde 17- Erkek müşavir Heyet-i idare kararıyla âzâ-i müzahire arasından intihab olunur. Her içtima hakk-ı iştirak ve rey-i vardır.

Madde 18- Birliğin bir de riyaset-i fahriyesi vardır. Reis-i fahri arzu ettiği zaman, Heyet-i içtimaya iştirak eder, o günkü içtimayı idare eder ve her zaman sahib-i reydir.

Madde 19- Heyet-i İdare haftada bir defa içtima eder. İhti-

yaca göre birden fazla içtimada akt olunabilir.

Madde 20- Heyet-i İdare âzâsının nısfından bir fazlasıyla karar ittihaz olunabilir.

Madde 21- Heyet-i idare içtimasında bilamazeret dört defa bulunmayanlar müstâfi addedilir

Madde 22- Birliğin bilumum muhaberatına reis ve katib-i umumi, muamelat-ı maliyeye ait evraka ise reis ile muhasib-i mesul va'z-ı imza eder.

Madde 23- Heyet-i idarenin murakabesi altında kadın ve erkek âzâdan mürekkep ilmî, edebî, sıhhî terbiyevî encümenler teşkil edecektir.

Madde 24- Birliğin varidatı şunlardır: âzânın taahudatı şehriyesi hükümetin müsadesiyle erbab-ı hayır tarafından edilen teberrular, tertip edilen müsamere, sergi hasılatıdır.

Madde 25- Birlik'in kasasında yüz lira kadar kalabilir. Yüz liradan fazlası birlik namına hesab-ı cari suretiyle muteber bir bankaya tevdi olunur.

Madde 26- Bilumum sarfiyat heyet-i idare kararıyla yapılır. Heyet-i İdarece tasdik edilmeyen hiçbir masraf kabul olunmaz.

Madde 27- İşbu nizamname-i esasi icabında heyeti umumiye'nin ekseriyetiyle tâdil olunabilir. Birliğin muvakkat merkezi: Sultan Ahmed'de parkın karşısında 40 numaralı daire-i mahsusadır.

KAYNAKÇA

- A. Rüstem Bey; "The Gate of The Harem Swings Wide", **Outlook**, Cilt:139, 21 Ocak 1925, s.99-101.
- Abadan, Unat Nermin; "Atatürk ve Kadın Sorunu", **Türk Dili**, S.302, Kasım 1976, s.602-606.
- Abadan, Unat Nermin; "Türk Kadınının Siyasallaşması", **Cumhuriyet**, 8 Aralık 1984.
- Abadan, Unat Nermin; **Türk Toplumunda Kadın**, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1979.
- Adıgüzel, Emre (Derleyen); **Komintern Belgelerinde Türkiye Kurtuluş Savaşı**, Kaynak Yayınlar, İstanbul, 1985.
- Adıvar, Halide Edib; "Felaketlerden Sonra Milletler", **Türk Yurdu**, 16 Mayıs 1329, s.520-529.
- Adıvar, Halide Edib; **Handan**, Atlas Yayınları, İstanbul, 1978.
- Adıvar, Halide Edib; "Hanımların Maksadı Nedir?", **Akşam**, 9 Şubat 1340.
- Adıvar, Halide Salih; "Kaç Nasiye Var Çıkacak pak-u Dıraşan", **Tanin**, 19 Temmuz 1324.
- Adıvar, Halide Edib; **Mor Salkımlı Ev**, Atlas Yayınları, İstanbul, 1983.
- Adıvar, Halide Edib; **Seviyye Talip**, Atlas Yayınları, İstanbul, 1973.
- Adıvar, Halide Edib; **Sinekli Bakkal**, Atlas Yayınları, İstanbul, 1979.
- Adıvar, Halide Edib; **Türkün Ateşle İmtihanı**, Atlas Yayınları, İstanbul, 1983.
- Adıvar, Halide Edib; **Vurun Kahpeye**, Remzi Yayınları, İstanbul, 1980.
- Adıvar, Halide Edib; **Yeni Turan**, Atlas Yayınları, İstanbul, 1973.
- Adıvar, Halide Edib; "Yirminci Asırda Kadınlar", **Mekteb Müzesi**, 1 Mayıs 1324, s.3-8.
- Afetinan, A; **Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması**, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, 1964.
- Afetinan, A; **Emancipation De la Femme Turque**, Unesco, Paris, 1962.
- Ağaoğlu, Ahmet; "İçtimai Muhasebe-Türk Kadınına Verilen Seçme ve Seçilme Hakkı", **Cumhuriyet**, 6 Birincikanun 1934.
- Ağaoğlu, Ahmet; **İslamiyette Kadın**, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985.

- Ahmad, Feroz; **İttihatçılıktan Kemalizme**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1986.
- Ahmet Cevat, **Bizde Kadın**, Tarih ve Toplum Kitaplığı, İstanbul, 1988.
- "Aile/Türkiye'nin Evlilik Haritası Nikahın Kerameti". **Nokta**, 25 Ağustos 1991.
- AK, Seyit A; "İlk Profesyonel Kadın Fotoğrafımız. Naciye Hanım", **Sanat Olayı**, Mart 1985, S.34 s.78-79.
- Akatlı, Füsün; **Yaz Başına Neler Gelir**, Ada Yayınları, İstanbul, 1980.
- Akşin, Sina (Derleyen); **Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti 1600-1908**, Cem Yayınları, İstanbul, 1988.
- Akşin, Sina (Derleyen); **Türkiye Tarihi, Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Cem Yayınları, İstanbul, 1990.
- Akşin, Sina; **100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1980.
- Altındal, Aytunç; **Türkiye'de Kadın, Marksist bir Yaklaşım**, Havas Yayınları, İstanbul, 1977.
- "Amazon, Portia and Joan af Arc", **American Review of Reviews**, 1928, Cilt:78, s.647-648.
- Arat, Necla; **Kadın Sorunu**, Say Yayınları, İstanbul, 1986.
- Arıburnu, Kemal; **Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri**, Yeni Matbaa, Ankara, 1951.
- Armstrong, Harold, "The Turkish Woman of Today", **North American Review**, Cilt:228, Ağustos 1929, s.199-205.
- Arpınar, Sevil; "İlk Kadın Gazetesi: Kadınlara Mahsus Gazete", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S.16, Ocak 1969, s.29-33.
- Atatürk, M. Kemal; **Nutuk**, Cilt: 1-2-3 Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1987.
- Atay, F. Rifki; "La Femme Turque", **La Turquie Kemaliste**, S.4, Aralık 1934, s.1-3.
- Ayda, Adile; **Böyle İdiler Yaşarken**, Ayyıldız Yayınevi, Ankara, 1984.
- "Awakening Of Turkish Women", **The Literary Digest**, Cilt: 48, 12 Haziran 1914, s.1427.
- Aygün, Güzide S.; **Ölmüş Bir Kadının Evrak-ı Metrukiyesi**, Samim Lütfi Erciyas Yayınları, İstanbul, 1937.
- Bacque-Grammont G. L; **M. K. Atatürk et la Turquie Nouvelle**, Maisonneuve, Paris, 1982.
- Badinter, Elisabeth; **Biri Ötekidir**, Afa Yayınları, İstanbul, 1992.
- Bağımsızlık**, Ortak Kitap, Yazko Yayınları, İstanbul, 1984.

- Başbuğu -Yaraman, Aysegül; **Halide Edib Adivar et le Mouvement Feministe en Turquie**, Méemorie de DEA, Paris, VIII jussieu, 1986.
- Başbuğu-Yaraman, Aysegül; "Kadın Öğütleri", **M.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı:1-2, 1991, s. 283-291.
- Başbuğu-Yaraman, Aysegül; **Kadın Sorunu ve Yayın Dünyası, Halide Edib Örneği**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul, 1991.
- Başbuğu-Yaraman, Aysegül; "Kadın Yazını, Feminist Eleştirisi", **Kaktüs**, S. 8, Eylül 1989, s.58-60.
- Başbuğu-Yaraman, Aysegül; **Türk Romanında Kadının Gelişimi ve Türk Romanında Bazı Kadın Tipleri**, İ.Ü. İktisat Fakültesi Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Y.O Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1982.
- Bayar, Celal; **Ben de Yazdım**; Cilt:6, Baha Matbaası. İstanbul, 1968.
- Baykal, Bekir Sıtkı; **Milli Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.
- Benoist, Mechin; **Le loup et le Leopord Mustafa Kemal ou La Mart d'un Empire**, Editions Albin Michel, 1957.
- Bensadon, Ney; **Başlangıcından Günümüze Kadın Hakları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.
- Berkes, Niyazi; **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978.
- Bilim, Cahit Y; **Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma 1839-1870**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1984.
- Birsel, Salah; **Paris-İstanbul**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983.
- Bell, Katharine; "Behind The Veil", **Harper's Weekly**, Cilt:59, 15 Ağustos 1914, s.165.
- Bulut, Rukiye; "İstanbul Kadınlarının Kıyafetleri ve II. Abdülhamid'in Çarşafı Yasaklaması", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S.8, Mayıs 1968, s.34-36.
- Can, Orhan; "Cumhuriyet Tanzimat'ın Devamı mıdır?", **Saçak**, S.34/5, Haziran 1984, s.20-35.
- Caporal, Bernand; **Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1982.
- Castagne, J.; "Le Mouvement d'Emancipation de la Femme Musulmane en Orient", **Revue du Monde Musulman**, Cilt:2, 1929, s.162-177.
- Celal Nuri; **Kadınlarımız**, İctihad Matbaası, İstanbul, 1331.
- Ceneviz, Macit; **Geçmişten Bugüne Kadın**, Bulut Yayınları, Ankara, 1978.
- Cin, Halil; **İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974.

- "Close-Up Of Turkish Woman", **Literary Digest**, Cilt: 81, 10 Mayıs 1924 s.21.
- Collin, Françoise; "La Lecture de l'Invisible", **Chaires de Recherches S.T.D.** S.13, 1984, s.7-10.
- Coşkun Türk, Hüveyla; **İhsan Raif Hanım**; Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- Cunbur, Müjgan, "Atatürk ve Kadın" **Türk Kültürü**, S.37, Ekim 1965. s.75-81.
- Çavdar, Tevfik; "Devralınan Sosyal Hayat", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983 s.828-835.
- Çavdar, Tevfik; **İttihat ve Terakki**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Çitçi, Oya; "Genelden Özele Kadın Sorunu", **Bilim ve Sanat**, S.15, Mart 1982, s.17-22.
- Daver, Abidin; "Türk Kadını Büyük Millet Meclisinde", **Cumhuriyet**, 6 Birincikanun 1934.
- De Coch, Nelly; "Le XXIme Congres de l'Alliance Internationale pour Suffrage et l'Action Civique et Politique des Femmes", **L'illustration de Turquie**, S.31-32, 1 Mayıs 1935, s.10-26.
- "De la Femme Ottomane à La Femme Turque", **L'illustration de Turquie**, S.31-32, 1 Mayıs 1935, s.9.
- Demiröz, Ayşe; "Kadınların Siyasal Haklarının 50. Yıldönümünde Binbir Çilenin, Acının, Engelin İçinden", **Saçak**, S.11, Aralık 1984, s.5-14.
- Dengler, C. Ian; "The Turkish Women in the Ottoman Empire: The Classical Age", in Beck Lois-Keddy, Nikki: **Women in the Moslem World**; Harward Press, Cambridge/Massachusetts and London, 1980.
- Dino, Güzin; **Türk Romanının Doğuşu**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1983.
- Dirks Sabine; La Famille Musulmane Tuque, **Mouton**, La Haye/Paris, 1969.
- Dodd, A. Bowman; "The New Woman In Turkey" **The Century Magazine**, Cilt: 66, Ekim, 1903, s. 925-933.
- Doğramacı, Emel; **Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1989.
- Doğramacı, Emel; "Türk Romanında Kadın Hakları", **Türk Kültürü Araştırmaları**, S.3-6, 1966-1969, s.19-70.
- Dorys, G; **La Femme Turque**, Librairie Plon, Paris, 1902.
- Duby, G-Perrot, M.; **Historie des Femmes en Occident**, L'Antiquite, Plon, Paris, 1991.
- Duby, G-Perrot, M.; **Historie des Femmes en Occident**, Le Moyen Age, Plon, Paris, 1991.

- Dumont, Paul; **Mustafa Kemal 1919-1924**, Editions Complexe, Brüksel, 1983.
- Dumont, Paul; "La Revolution Impossible, Les Courants d'Opposition en Anatolie 1920- 1921", **Cahiers de Monde Russe et Sovietique**, Ocak-Haziran 1978, s.143-174.
- Duygu, Süleyman; "Türk Sosyal Hayatında Kadın", **Türk Kültürü**, Cilt:11, S.128, Haziran 1973, s.12-23.
- Ecevit, Bülent; **Atatürk ve Devrimcilik**, Tekin Yayınları, İstanbul, 1976.
- Emin Kasım; **Hürriyet-i Nisvan**, İslam ve Askeri Kütüphanesi, Dersaadet, 1329.
- Enginün, İnci; **Halide Edib Adıvar**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- Enginün, İnci; **Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978.
- Enginün, İnci; **Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1983.
- Erder, Türköz (Yayına Hazırlayan); **Türkiye'de Ailenin Değişimi Sanat Açısından İncelemeler**, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1984.
- Erder, Türköz (Yayına Hazırlayan); **Türkiye'de Ailenin Değişimi Toplum Bilimsel İncelemeler**, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1984.
- Erder, Türköz (Yayına Hazırlayan); **Türkiye'de Ailenin Değişimi Yasal Açılardan İncelemeler**, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara, 1984.
- Erişenler, Satı; **Ömer Seyfettin'e Göre Kadın**, Güven Matbaası, Ankara, 1972.
- Erten, Özgül; **Yüzyılımızda Kadın ve Kadınlarımız**, Türkiye Yazıları Yayınları, Ankara, 1978.
- Fatma Aliye Hanım; **Les Musulmanes Contemporaines**, Alphonse Lemerre Editeur, Paris/N.Y. 1894.
- "Feminisme Dans la Turquie Nouvelle", **La Dépeche**, 22 Ekim 1927.
- "Femmes, Histoire Sans Parole", **Télérama**, S.2150, 27 Mart 1991, s.19.
- "Feminizm Üzerine Görüşler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt. 4 İletişim Yayınları, İstanbul, s.875-876.
- Finn, P. Robert; **Türk Romanı (İlk Dönem 1872-1900)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1984.
- Garnnett, J. M. Lucy; "Women of Turkey and Their Folklore", **The Jewish and Moslem Women**, David Wutt, London, 1891.

- Georgeson, François; "Les Foyers Turcs à l'Epoque Kemaliste 1923-1931", **Turcica**, Cilt:14, 1982, s.128-215.
- Gevgilili, Ali; **Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1990.
- Gevgilili, Ali; **Yükseliş ve Düşüş**, Altın Kitaplar, İstanbul, 1981.
- Gökarp, Ziya; "Kadınla Erkeğin Eşitliği", **Saçak**, S.11 Aralık 1984, s.14-16.
- Gökarp, Ziya; **Türkçülüğün Esasları**, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara, 1990.
- Gökarp, Ziya; **Ziya Gökalp Külliyyatı 1-Şiirler ve Halk Masalları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1952.
- Gürpınar, Feryal; "Kadın Olmak Suçu", **Cumhuriyet**, 1 Şubat 1986.
- Gürpınar, H. Rahmi; **Bir Muadele-i Sevda**, Gün Basımevi, İstanbul, Tarihsiz.
- Gürpınar, H. Rahmi; **Son Arzu**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1984.
- Güzel, M. Şehmus; "1908 Kadınları", **Tarih ve Toplum**, S.7, Temmuz 1984, s.6-13.
- Güzel, M. Şehmus; "İzmir İktisat Kongresinde Kadınlar", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1194-1195.
- Güzel, M. Şehmus; "Kadın Sorununun Neresindeyiz?", **Saçak**, S.32/3, Nisan 1984, s.41-44.
- Güzel, M. Şehmus; "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3-4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.858-874.
- Habib, Claude; "La Femme Plumée", **Cahiers De Recherches S.T.D**, S.19, 1984, s.31-35.
- Halide Edib, Bkz. Adivar, Halide Edib.
- "Halide Hanımın Nutku", **İleri**, 24 Mayıs 1919.
- Halide Salih; Bkz. Adivar, Halide Edib.
- Halimi, Gisèle; **La Cause des Femmes**, Grasset, Paris, 1973.
- Hanımlara Mahsus Eşya Pazarı Osmanlı Anonim Şirketi Talimname-i Dahiliyesidir**, İstanbul, 1334.
- Hasıroğlu, Ercüment; "Milli Mücadelede Sivas'ta Toplanan Kadınlar Kongresi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**; S.2, Kasım 1967, s.16-19.
- Houdebine, A. M; "Les Femmes Dans La Langue", **Cahiers De Recherches, S.T.D** S.13, 1984, s.11-19.
- Haydaroglu, Polat İlknur; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

- "If The Harem Were Padlocked", **The Literary Digest**, Cilt:80, 29 Mart 1924, s.20.
- İhsan Raif; **Kadın ve Vatan**, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şurekası, İstanbul, Tarihsiz.
- İleri, Selim; "Unuttuklarımızdan Güzide Sabri İçin", **Gösteri**, S.56, Temmuz 1985, s.72-73.
- İlyasoğlu, Aynur- İnsel, Deniz; "Kadın Dergilerinin Evrimi", **Türkiye'de Dergiler ve Ansiklopediler 1849-1984**, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1984.
- İşıksel, Aysel; **Droits De la Femme Turque**, Ecole Des Hautes Etudes, Yüksek Lisans Tezi, Paris, 1985.
- İşin, Ekrem; "Tanzimat, Kadın ve Gündelik Hayat", **Tarih ve Toplum**, S. 51, Mart 1988, s.23-24.
- Jaeschke, Gotthard; **Türk Kurtuluş Savaşı Kronoloji Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Türk Tarih Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1970.
- Jardine, Alice; "Genesis", **Cahiers de Recherches S.T.D**, S.13, 1984, s.65-73.
- Jeltyakov, A. D.; **Türkiye'nin Sosyopolitik ve Kültürel Hayatında Basın**, Basın Yayın Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1979.
- Kadın Birliği Nizamnamesidir**, Ahmet İhsan ve Şurekası Matbaası, İstanbul, 1340.
- Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslamiyesi**, Nizamname, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet, 1332.
- Kalaycıoğlu, Neyyir; "Kadın Haklarının Kazanılması", **Saçak**, S.32/3, Nisan, 1984, s.45-46.
- Kanbolat, Yahya; **Halide Edib Adıvar'ın Romanlarından Feminizm Sorunu**, Ankara, Tarihsiz.
- Kaplan, Mehmet; **Edebiyatımızın İçinden**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1978.
- Karacaovalı, Meriç, "3 Kasım 1839'dan 5 Aralık 1934'e Ulaşan Kadın", **Cumhuriyet**, 5 Aralık 1989.
- Karal, E. Ziya; "Kadın Hakları Sorunu ve Atatürk", **Türk Dili**, Cilt:32, S.290, 1 Kasım 1975, s.603-609.
- Karaosmanoğlu, Y. Kadri; **Gençlik ve Edebiyat Hatıraları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.
- Karpat, Kemal; **Türk Edebiyatında Sosyal Konular**, Varlık Yayınları, İstanbul, 1962.
- Kars, H. Zafer; **Belgelerle 1908 Öncesinde Anadolu**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984.

- Kern, Edith; "Author or Authoress?", **Yale French Studies "Women Writers"**, İlkbahar Yaz 1961, s.3-11.
- Ketenci, Şükran; "Kadınlarımız", **Düşün**, S.14, Mart 1986, s.35-36.
- Kılıçaslan, Z.; "Kadın Sorununa Farklı Yaklaşımlar", **Düşün**, S.14, Mart 1986, s.16-23.
- Kocabaşoğlu, Uygur; "Amerikan Okulları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, s.395-497.
- Kocagöz, Samim; **Roman ve Yazarlık Onuru**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1983.
- Koloğlu, Orhan, **Abdühamit Gerçeği**, Gür Yayınları, İstanbul, 1987.
- Kongar, Emre; **İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, Cem Yayınları, İstanbul, 1978.
- Kongar, Emre; **Toplumsal Değişme, Kurumlar, İlkeler**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1972.
- Kudret, Cevdet; "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Edebiyatı", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt.2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.388-408.
- Kumbaracılar, Sedat, "İlk Kız Okullarımız Nasıl Kuruldu", **Hayat Tarih Mecmuası**, Yıl.5, S.4, 1 Mayıs 1969, s.77-83.
- Kuran, Ercüment; "Türkiye'de Kadın Haklarının Gelişmesi", **Milli Kültür**, Cilt:1 S.6 Haziran 1977, s.29-31.
- Kurnaz, Şefika; **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)**, Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Kutlu, Şemsettin; **Servet-i Fünun Dönemi Türk Edebiyatı Antolojisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1981.
- Küçük, Yalçın; **Aydın Üzerine Tezler**, Cilt:1, Tekin Yayınları, Ankara, 1985.
- Küçük, Yalçın; **Bilim ve Edebiyat**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1985.
- Lazar, J. Hans; "Turkish Feminists", **Living Age**, Temmuz-Eylül 1923, s.598-600.
- "La Femme Turque", **L'illustration de Turquie**, S.31-32, 1 Mayıs 1925, s.1-3.
- "Le Harem Imperial", **La Revue**, 15 Mayıs 1901, s.396-406.
- "L'Emancipation de la Femme Turquie", **L'illustration**, S.4547, 26 Nisan 1930, s.548.
- Le Premier Congres des Peuples de l'Orient**, Bakou 1920, Maspero Milano, 1971.
- Makbule Leman; "Varaka-i Teşekkürîye", **Hanımlara Mahsus Gazete**, S.61, 25 Nisan 1312.

- Mazıcı, Nurşen; **Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet 1919-1926**, Dilman Yayınları, İstanbul, 1984.
- Michel, Andrée; **Feminizm**, Kadın Çevresi Yayınları, İstanbul, 1984.
- Michel, Juliet-Oakley, Ann; **Kadın ve Eşitlik**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984.
- "Mme Halide Edib Hanoum", **La Française**, 26 Ocak 1929.
- Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı Broşürü**
- Moran, Berna; **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1983.
- Moran, Berna; **Türk Romanına Eleştirisel Bir Bakış, Ahmet Mithat'tan A. H. Tanpınar'a**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- Mozet, Nicole; "La Femme-auteur Comme Symptome", **Cahiers de Recherches S.T.D** S.13, 1984, s.35-41.
- Mutluay, Rauf; "Türk Romanında Tipler: Rabia", **Türk Dili**, S.151, Nisan 1967, s.400-407.
- Mutluay, Rauf; **100 Soruda Türk Edebiyatı**, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1981.
- M.Ü. Kadın İşgücü ve İstihdam Araştırma ve Uygulama Merkezi Yönetmeliği**
- Naci, Fethi; **Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme**, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1981.
- Namık Kemal; "Aile", **İbret**; Sayı: 56,7 Teşrinisani 1288.
- Nezihe Muhiddin; **Türk Kadını**, İstanbul, 1931.
- "On A Turkish Screen", **Saturday Review of Literature**, Cilt:2, 26 Haziran 1926, s.886.
- Onger, Beria; **Atatürk Devrimi ve Kadınlarımız**, Fahir Onger Yayınları, İstanbul, 1965.
- Onger, Beria; **Kadınların Kurtuluşu**, Fatih Onger Yayınları, İstanbul, 1967.
- Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi**, Ahmed İhsan ve Şurekası Matbaası, İstanbul, 1330.
- Öktem, Niyazi; **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi**, Beta Yayınları, İstanbul, 1988.
- Ökçün, Gündüz; **Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri**, Hil Yayınları, İstanbul, 1984.
- Özbudun, Sibel; "Kadın Hareketinde İki Yeni Kurum", **Yazın**, S.48, Şubat 1992 s.21-22.
- Özbudun, Sibel; **Niçin Feminizm Değil**, Süreç Yayınları, İstanbul, 1984.
- Özdemir, Emin; **Türk ve Dünya Edebiyatı**, A.Ü. SBF Yayınları, Ankara, 1980.

- Özer, Nurten; "Uygurluk Yolundaki Kadınıımız" **Cumhuriyet**, 6 Aralık 1984.
- Özkaya, Günseli, **From Captivity to Freedom Women's Fight**, Türk Kadınlar Birliğı Yayınları, Ankara, 1981.
- Parla, Jale; **Babalar ve Oğullar**, Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.
- "Persons And Personages" **Living Age**, Eylül, 1928.
- "Presse Feminine, Presse Feministe, Recherche Sur Deux Siécle d'histoire", **Penelope**, S.1, 6 Eylül 1979, s.2-44.
- "Progress Among Young Turkey's Women", **The American Review of Reviews**, Cilt: 43, Haziran 1911, s.752.
- Rama, Raja; "The Lady of the Harem Emerges", **Harpers Weekly**, Cilt: 54, 29 Ocak 1910, s.16-17.
- "Rawising Beuty of the East, Unveiled, Proves a Myth" **Literary Digest**, 7 Haziran 1919, s.71.
- Rocher, Guy; **Introduction à la Sociologie Générale, Le Changement Social**, Editions HMN, Paris, 1968.
- Sabiha Zekeriya, Bkz. Sertel, Sabiha Zekeriya.
- Sakoğlu, Necdet; "Eğitim Tartışmaları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985 s.478-484.
- Saussey, Edmond; **Prosateurs Turcs Contemporains**, E. De Boccard, Paris, 1935.
- Savran, Gülnur; "Feminizmler", **Yapıt**, S.9 Şubat-Mart 1985, s.5-26.
- Salahattin Asım; **Osmanlıda Kadınlığın Durumu**; Arba Yayınları, İstanbul, 1989.
- Selçuk, İlhan; "Halide Edib Haklı mıydı?", **Cumhuriyet**; 27 Şubat 1986.
- Selçuk, İlhan; "Yüzyılımızın Başında ve Sonunda", **Cumhuriyet**, 5 Şubat 1987.
- Selek, Sabahattin; **Anadolu İhtilali**, Örgün Yayınları, İstanbul, 1984.
- Selek, Sabahattin; **Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)**, 2 Cilt, Örgün Yayınları, İstanbul, 1982.
- (Sertel) Sabiha Zekeriya; "Belediyeçilikte İsteyeceğimiz Şeyler, Program ve Programın İzahı", **Resimli Ay**, S.8, 8 Teşrinievvel 1930, s.47.
- Sertel, Sabiha; **Roman Gibi 1919-1950**, Cem Yayınevi. İstanbul, 1978.
- (Sertel) Sabiha Zekeriya; "Kadın Meselesi Bugün Bir Cemiyet Meselesidir", **Cumhuriyet**, 23 Nisan 1935.
- (Sertel) Sabiha Zekeriya; **Şehir Meclisine Namzetliğimi Niçin Koyuyorum?**, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1930.

- Sezgin, Ömür; **Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu**, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1984.
- Sultan Abdülhamid; **Siyasi Hatıratım**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1984.
- Sümer, Tülin; "Türkiye'de İlk Defa Kurulan Kadınları Çalıştırma Derneği", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S.10, Temmuz 1968, s.59-63.
- Şalom-Petek, Gaye-Hüküm Pınar; "Après K. Atatürk, qu'en est-il l'Emancipation des Femmes?" **Peuples Méditerranéens**, S.22-23, Ocak-Haziran 1983, s.161-180.
- Şemsettin Sami; **Kadınlar**, Mihan Matbaası, İstanbul, 1311.
- Şeni, Nora; "Osmanlıdan Cumhuriyete Kadın", **Yapıt**, S.9, Şubat-Mart 1985, s.67-72.
- Şeni, Nora; "Ville Ottomane et Représentation du Corps Féminin", **Les Temps Modernes**, S.456-457, Temmuz-Ağustos 1984, s.66-96.
- Şentay, Bülent; "Fahişelik Serbest Tiyatro Oyunculuğu Yasak", **Cumhuriyet Dergi**, 12 Ekim 1986, s.2.
- Taşkıran, Tezer, **Cumhuriyet'in 50. Yılında Türk Kadın Hakları**, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1973.
- Taşkıran, Tezer; **Women In Turkey**, Redhouse Yayınevi, İstanbul, 1976.
- Tayanç, Füsün-Tayanç, Tunc; **Dünyada ve Türkiye'de Tarih Boyunca Kadın**, Toplum Yayınları, Ankara, 1977.
- "Teâlî-i Nisvan Cemiyeti'nde Kadın Dersleri", **Mekteb Müzesi**, 1 Haziran 1329, s.79.
- Tekeli, Şirin (Derleyen); **Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Tekeli, Şirin; "Kadın", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.1190-1204.
- Tekeli, Şirin; "Kadınlara Karşı", **Cumhuriyet**, 20 Şubat 1986.
- Tekeli, Şirin; **Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat**, Birikim Yayınları, İstanbul, 1982.
- Tekeli, Şirin; "Siyasi Eşitlik Neden Sağlanamadı?", **Cumhuriyet Gazetesi Siyaset 84 Eki**, 3 Aralık, 1984, s.11.
- Tekeli, Şirin; "Türkiye'de Feminist İdeolojinin Anlamı ve Sınırları Üzerine", **Yapıt**, S:9, Şubat/Mart 1985, s.48-67.
- Temelkuran, Tefik; "Türkiye'de Açılan İlk Kız Öğretmen Okulu", **Belgelerle Türkiye Tarihi Dergisi**, S.36, Eylül, 1970, s.61-67.
- Tepeyran, E. Hazım; **Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982.
- Terre Des Femmes Panaroma De La Situation des Femmes Dans Le Monde**, La Découverte/Maspero, Paris/Montreal, 1982.

- "The Awakening of Turkish Woman", **Outlook**, Cilt: 98, 5 Ağustos 1911, s.757-759.
- "The Awakening of Turkish Woman" **The American Review of Reviews**, Cilt:49, Haziran 1914, s.743-745.
- "The End Of Turkish Polygamy and One-sided Divorces", **Outlook**, 9 Haziran 1926, s.208-210.
- "The Feminist Mouvement In Turkey", **Contemporary Review**, Cilt:105 Haziran 1914, s.857-864.
- Timur, Taner; **Osmanlı Kimliği**, Hil Yayınları, İstanbul, 1986.
- Timur, Taner, **Osmanlı Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik**, Afa Yayınları, İstanbul, 1991.
- Tinayre, Marcelle; **Note d'Une Voyageuse en Turquie**, Calmann-Levy, Paris, 1909.
- Toprak, Zafer; "1935, İstanbul Uluslararası "Feminizm Kongresi" ve Barış", **Düşün**, S. 24, Mart 1986, s.24-29.
- Toprak, Zafer; "Halk Partisinden Önce Kurulan Parti Kadınlar Halk Fırkası", **Tarih ve Toplum**, S.51, Mart 1988, s.30-31.
- Toprak, Zafer; "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Kadın Askerler ve Milli Aile", **Tarih ve Toplum**, S.51, Mart 1988, s.34-38.
- Toprak, Zafer; **Türkiye'de Milli İktisat**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.
- Toprak, Zafer; "150. Yılında Tanzimat ve Çağdaşlaşma", **Cumhuriyet**, 3 Kasım 1989 .
- Toros, Taha; **İlk Kadın Ressamlarımız**, Ak Yayınları, İstanbul, 1988.
- Toubia, Nahid (Derleyen); **Women of The Arab World**, Zed Books Ltd. London and New Jersey, 1988.
- Tunaya, T. Zafer; **Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi**; Cilt:1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984.
- Tunaya, T. Zafer; **Türkiye'de Siyasal Partiler Mütareke Dönemi**, Cilt:2, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.
- Tunaya, T. Zafer; **Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki**, Cilt:3, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.
- Tunçay, Mete; **Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler**, Belge Yayınları, İstanbul, 1982.
- "Turkish Womanhood", **Moslem World**, Cilt:3, 1 Ocak 1913, s.83-84.
- Türk, H. Sami; "Siyasal Hayatta Kadının Yeri", **Cumhuriyet**, 13 Aralık 1989.
- "Türk Kadınları Hakların En Büyüğünü Aldı", **Cumhuriyet**, 6 Mart 1934.

- "Türk Kadınlarına İntihab Hakkı Verilmeli mi? Halide Edib ve Nakiye Hanımefendilerin Fikirleri", **Vakit**, S.711, 25 Teşrinievvel 1335.
- Uğurel, Refia; **L'Education de la Femme en Turquie**, Libraire Philosophique J.Vrin, Paris, 1936.
- "Un Journal Feminin de Costantinople", **Revue du Monde Musulman**, Cilt.6 Yıl:1910, s.337-338.
- "Unveiled "New Women" among The Turks", **Literary Digest**, Cilt: 82, 30 Ağustos 1924, s.32-36.
- Uşaklıgil, H. Ziya; **Kırık Hayatlar**; İnkılab ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1981.
- Uzun, Fahri; **Rubab-ı Şikeste**, Tevfik Fikret'in Bütün Diğer Eserleri, İnkılab ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1962.
- Üçok, Bahriye; "Hacı Süleyman Efendi ve Kadın Hakları", **Cumhuriyet**, 5, Aralık, İstanbul, 1984.
- Üstel, Füsun; "1930 Belediye Seçimlerinde Kadın Faktörü", **Argos**, S.19, Mart 1990, s.71-77.
- Üstel, Füsun; **Türk Ocakları 1912-1931**, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Doktora Tezi, Ankara, 1986.
- Yorgun Pembenaz; "The Women's Question and Difficulties of Feminism in Turkey", **Khamsin, Modern Turkey Development and Crisis**, Temmuz 1984, s.69-85.
- Yunus Nadi; "Arsiulusal Kadınlar Birliği Kongresi Dolayısıyla Kadın", **Cumhuriyet**, 20 Nisan 1935.
- Yücebaş, Hilmi; **Bütün Cepheleriyle Halide Edib Adivar**, İnkılab ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1964.
- Weiker, F. Walter; **The Modernization of Turkey**, Holmes and Meier Publishers, N.Y/London, 1981.
- "Woman's Work For Women In Turkey", **Outlook**, Cilt: 115, 28 Şubat 1917, s.165.
- Ziya Bey; **Evolution Sociale De La Femme Turque**, Editions du Groupe d'Etudes Historiques, Nice, 1927.

DİZİN

- Adivar, Halide Edib 51, 55, 69, 70,
71, 85, 86, 92, 103, 110, 113,
114-117, 121-125, 141-150, 158
- Adile Hanım 30
- Adile Necati 51
- Afife Jale 104
- Agâh Efendi 36
- Ağaoğlu Ahmet 139, 159
- Ahmad, Feruz 18
- Ahmet Cevad 75
- Ahmet Edip 52
- Ahmet Hilmi 52
- Ahmet Mithat 57, 59
- Ahmet Samim 45
- Aile* (Dergi) 51
- Aile Hukuku Kararnamesi Bkz. Medeni
Kanun
- Akil Muhtar Bey 113
- Âli Paşa 24
- Ali Raşit 38
- Ali Rıza 183
- Aliye Esat 140
- Aliye Halid Fahri 163
- Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan
Cemiyeti 121, 122
- Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk
Cemiyeti 150
- Arife Hanım 39
- Arslan Ulusal Kadınlar Birliği Kongresi
Bkz. Uluslararası Kadınlar Birliği
Kongresi
- Asiye Remzi 121
- Asker Saime Bkz. Münevver Saime
- Asri Kadın Cemiyeti 89
- Austen, Jane 20
- Aygün, Güzide Sabri 68
- Âyine* 51
- Ayşe (Binbaşı) 127
- Ayşe İzzet 102
- Azize Hanım 140
- Behire Hanım 104
- Belkıs Ferit 69
- Belkıs Halim 163
- Benal Nevzat 158
- Besarya Efendi 76, 77
- Besim Ömer Paşa 88, 113
- Biçki Yurdu 89
- Bikes Ailelere Yardımcı
Hanımlar Cemiyeti 89
- Bilgi Yurdu Işığ* 52
- Celal Nuri Bkz. İleri, Celal Nuri
- Celal Sahir 44
- Cemal Paşa 103
- Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye 90
- Cemiyet-i İmdadiye 85
- Cenab Şahabettin 78
- Ceride-i Havadis* 36
- Cevdet Paşa 24
- Darülmuaallimat 32
- De Coch, Nelly 164
- De Gournes, Olympe 19
- Demet 44
- Ebuzziya, Tevfik 51
- Efzayış Suad 163
- Efzaiş Yusuf 136
- Ekşigil, Nedret 102
- Elgün, Nakiye 117
- Emine Hanım 127
- Emine Seher (Ali) 52
- Emine Semiye 44
- Enis Saffet 163

- Erişenler, Satı 66
Ersoy, Mehmet Akif 66, 83
Esirge Derneği 89
Esirgeme Derneği 45, 87
Eşref Nesip 50
Ev Hocası 52
- Faika Nahid 163
Faize Hanım 151
Fatma Aliye 68, 82, 85, 88, 109
Fatma Fuat 52
Fatma (Hacı Mustafa kızı) 127
Fatma (Hacı Osman kızı) 127
Fatma Hanım 30
Fatma Hasane 102
Fatma Seher 127
Fatma Zehra 102
Fehime Nüzhet 110
Feriha Kamuran 50
- Genç, Kadın 52*
- Hacer İ. Ferhunde 50
Hafize (Mehmet Ali kızı) 127
Hakimiyet-i Milliye 124
Halide Salih Bkz. Adıvar, Halide Edip
Hanımlar Alemi 51
Hanımlara Mahsus Eşya Pazarı 102
Hanımlara Mahsus Gazete 40, 41, 43, 68
Hanımlara Mahsus Malûmat 51
Hanımlar Bilgi Yurdu 52, 89
Hanımlar Darüssınaîsi 88
Hasene Nalan 158
Hatice Hanım 30
Hatice (Külekli) 126
Hatice Refik 52
Hatice Semîha 51
Hayriye (Elif) Hanım 129
Hilâl-i Ahmer Cemiyeti 69, 88, 124
Hilâl-i Ahmer Kadınlar Merkezi 88
Himaye-i Etfal Cemiyet-i Hanımlar Merkezi 89
- Hukuk-u Aile Kararnamesi (1917 tarihli) 48, 81, 137, 141
- İlgaz, Hasene 163
Islahat Fermanı 29
- İbret* 37, 58
İffet Hasan 124
İhsan Raif Hanım 69, 110, 111
İleri, Celal Nuri 78
İlyasoğlu, Aynur 47
İnas Darülfünunu 34, 113
İnas Sanayi-i Nefise Mektebi 35
İnci 50
İnsaniyet 51
İnsel, Deniz 47, 50
İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Merkezi 176
İstiklak-i Milli Kadınlar Cemiyeti 87, 90
İttihat ve Terakki Cemiyeti 87, 94, 95, 146
İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi 85
- Kadıköy Fakirperver Kadınlar Cemiyeti 89
Kadıköy Hanımlar Müdafaa-ı Milliye Merkezi 89
Kadın (Dergi) 51
Kadın Birliği 18, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 162, 163, 164, 165, 166, 185
Kadınca 177
Kadın Duygusu 52
Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi 176
Kadınlar Âlemi 50
Kadınlar Dünyası 45, 46, 47, 48, 96
Kadınlar Halk Fırkası 90, 150, 152
Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi 175
Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi 108, 109, 179
Kadınlar Saltanatı 52
Kadınlık 52, 55

- Kadınlık Hayatı* 52
Kadın Varlığı 157
Kara Fatma 127
Lamia, Refik 162
Latife Bekir (Işık) 150, 156, 162, 164,
166, 168, 169
Latife Hanım 150
Leman Fuad 163
Makbule (Gördesli) 26
Makbule Hanım 119
Makbule Leman 43
Marmara Üniversitesi Kadın İşgücü
İstihdam Araştırma ve Uygulama
Merkezi 177
Matlûbe Ömer 150
Mecelle 24
Medeni Kanun 15, 24, 133, 138, 144, *
145
Mehasin 45, 69
Mehmet Arif 183
Mehmet Rauf 45
Mehmet Selahattin 183
Mehmet Tahir 40
Melek Hanım 87
Melek Reşit 118, 119, 121
Meliha Hanım 114
Memduha Hanım 104
Mesrur İzzet 44
Mevhibe Ziya 69
Mevkib-i Şarki 38
Mihran 51
Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı 176
Moslem World 34
Muallimler Cemiyeti 117
Muhadderat 38
Muhadenet-i Nisvan 85
Musavver Kadın 51
Musiki Muhipleri Hanımlar
Cemiyeti 90
Mustafa (Âyine dergisini çıkaran) 51
Mustafa Namık 45
Mücahide Hanım 129
Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan 46, 88
Müdafaa-i Milliye Osmanlı
Hanımlar Heyeti 89
Münevver Saime 115
Münif Paşa 31
Münir Paşa 53
Münire Hanım 129
Mürüvvet 51
Nabizade Nazım 60
Naciye Faham Bkz. Suman, Naciye
Naciye Hanım 115
Naciye Hanım (Birinci Doğu Halkları
Kongresi'ne katılan) 149
Naciye Sultan 106, 179
Naim Yusuf 87
Nakiye Hanım Bkz. Elgün, Nakiye
Namık Kemal 37, 38, 59, 98
Nasrâ Necip 122
Nebahat Hamid 163
Necile Refik 163
Neriman Nezahat 69
Nermin Muvaffak 163
Nesime İbrahim 150
Nezahat Hanım 126
Nezihe Muhiddin 87, 89, 140, 141,
151, 153-157
Niğâr Cemal 52
Nigar Hanım 129
Nigar Şevki 140
Nikavet Zait 163
Nimet Cemil 46
Nimet Hanım (Prenses) 109
Nimet Muhtar 88
Nimet Remide 150
Nizamettin Hasib 51
Nuriye Ulviye 45, 88
Nuşirvano, Cemile 150
Osmanlı Donanma Cemiyeti 69, 89, 111
Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i
Hayriyesi 85

- Outlook 145
Ömer Seyfettin 66
Pakize, Ahmed 163
Parça Bohçası 51
Pektaş, Mihri 86, 163
Piraye Sadullah 163
Rabia Hanım 39
Rabia Kâmile 51
Refia Hanım 104
Refika Hulusi Behçet 158
Resimli Ay 157
Rezzan Emin Hanım 140
Rubab 69
Ruhsan Nevvare 93
Rukiye Hanım 129
Saadettin Bey 132
Saadet Refet 163
Sabiha Zekeriya Bkz. Sertel, Sabiha
Sadiye Hanım 156
Saffet Paşa 30, 32, 33
Safiye Hüseyin 163
Sait Halim Paşa 81, 83
Salahattin Asım 74, 83
Salih Fuat 104
Sami Paşazade Sezai 60
Sand, George 20
Saniye Hanım 150
Segur Kontesi 20
Selim, Nüzhet 39
Selim Sırrı 45
Selimova, Rahime 150
Selma Hanım 140
Semiha Nihal 46
Seniha Rauf 163
Seniye Cenani 163
Sertel, Sabiha 115
Server Cemal 45
Severine 20
Seyyâle 51
Seyyide Hanım 121
Simavi Sedat 52
Sıyânet 52
Sufraj ve Kadınların Siyasal ve Medeni Hareketleri İçin Uluslararası Birliğin Kongresi Bkz. Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi
Sultan Reşat 103
Suman, Naciye 103
Süleyman Bahri 51
Süleyman Paşa 87
Süleyman Selim 150
Süreyya (Hükümdarın Başkatibi) 27
Süreyya Hulusi 154
Süreyya Sülün 127
Şebiha Hanım 30
Şefika Hanım 129
Şekibe Ali 51
Şemseddin Sami 12, 58, 72, 73, 74
Şinasi 37, 60, 83
Şükriye (Besim kızı) 127
Şükûfe Nihal 117, 150
Şükûfezar 39
Takvim-i Nisa 51
Takvim-i Vekayi 29, 36
Tanin 173
Tarik 40
Tasvir-i Efkar 37
Tayyar Saime 127
Tebrika Hanım 69
Teâli-i Nisvan Cemiyeti 85, 86, 109
Teâli-i Vatan-ı Osmanî Hanımlar Cemiyeti 87
Terakki 38, 39
Tercüman-ı Ahval 36
Tevfik Fikret 71
Tevhid 133, 142
Tevhid-i Tedrisat Kanunu 15, 133
Ticaret Mektebi İnas Cemiyeti 90
Tuğrul Hanım 150

Dizln

Türk Kadını 51, 53	Üsküdar Bıçkı Yurdu 90
Türk Ocağı 103, 113, 140, 143, 144, 154	Üstündağ, Muhiddin 165
Türk Yurdu 111	<i>Vatan</i> 141
Uluslararası Feminizm Kongresi Bkz.	Wilson Prensipleri Cemiyeti 123
Uluslararası Kadınlar Birliğı	Wollstonecraft, Mary 173
Kongresi	
Uluslararası Kadınlar Barış Birliğı 136	Yaver, Rana Sani 158
Uluslararası Kadınlar	Yunus Nadi 124, 156, 167, 170
Birliğı Kongresi 136	
Ümmügülsüm Hanım 30	Zaime Hayriye 51
Ümmühan (Mehmet kızı) 127	Zaliha Hanım 150
	Zehra Hakkı 50

